

ISSN-0971-8397

विकास समर्पित मासिक

योजना

वर्ष ४२

अंक १

पाने ७६

ऑगस्ट २०१४

मूल्य २० रु.

विशेषांक

अर्थसंकल्प २०१४-१५ व्यूहरचनेत थोडासा बदल
अशीमा गोयल

जुलै २०१४ चा केंद्रीय अर्थसंकल्प
चरण सिंह आणि शारदा शिपी

वाईट पॅकेजिंग असलेला चांगला अर्थसंकल्प
रवींद्र एच. ढोलकिया

रेल्वे अर्थसंकल्प २०१४ - वास्तवाकडे वाटचाल?
एस्. श्रीरामन्

विशेष लेख

राजधानी दिल्लीत यमुना नदी शुद्धिकरण:
महत्वाचे मुद्दे आणि उपाययोजना
डॉ दीपशिखा शर्मा

‘केंद्रीय
अंदाजपत्रक’
२०१४-१५

मराठी मासिक

योजना

योजना घरी आणा.
आजच वर्गणी भरा.

विकासाचे सर्व पैलू, सर्व सामाजिक प्रश्न आणि चालू घडामोडी प्रसिध्द करणारे योजना हे एकमेव मासिक आहे. या मासिकात सर्व क्षेत्रातील तज्ज्ञांनी लिहिलेले अभ्यासपूर्ण व अचूक माहिती देणारे लेख असतात. त्यामुळे आपल्याला प्रत्येक क्षेत्रातील बिनचुक माहिती मिळते.

हे मासिक विद्यार्थीवर्ग व विद्वत्जनांचे आवडते आहे. स्पर्धात्मक परीक्षांना बसणाऱ्यांनी योजना वाचणे आवश्यक आहे. यातील माहिती साधारणतः इतरत्र प्रकाशित होण्याआधीच आपल्यापर्यंत येते.

वर्गणीचे दर

नियमित अंक मूल्य	१०.०० रुपये
विशेषांक	२०.०० रुपये
वार्षिक वर्गणी	१००.०० रुपये
द्विवार्षिक वर्गणी	१८०.०० रुपये
त्रिवार्षिक वर्गणी	२५०.०० रुपये

वर्गणी, मनीऑर्डर, इंडियन पोस्टल ऑर्डर किंवा डिमांड ड्राफ्टद्वारे संपादक, योजना (मराठी)यांचे नावाने ७०१, "बी" विंग (७ वा मजला) केंद्रीय सदन, बेलापूर, नवी मुंबई - ४०० ६१४ या पत्त्यावर पाठवावी.

वर्गणी मनीऑर्डरने पाठविताना आपले नाव व पत्ता कूपनमध्ये सुवाच्य अक्षरात लिहा.

विक्रीचे ठिकाण : ७०१ सी, ७०१बी, केंद्रीय सदन, सी.बी.डी. बेलापूर, नवी मुंबई - ४०० ६१४
योजना मासिक भारत सरकारच्या माहिती व प्रसारण मंत्रालयाच्या प्रकाशन विभागातर्फे प्रसिध्द केले जाते.

योजना

विकास समर्पित मासिक

❖ वर्ष ४२ ❖

❖ अंक १ ❖

❖ ऑगस्ट २०१४ ❖

❖ मूल्य २० रु. ❖

मुख्य संपादक

राजेशकुमार झा

उपसंपादक

अभिषेक कुमार

मुखपृष्ठ

जी.पी. धोपे

‘योजना’ हे नियोजन आयोगाच्या वतीने, केंद्र सरकारच्या माहिती व प्रसारण मंत्रालयाच्या प्रकाशन विभागातर्फे हिंदी, इंग्रजी, मराठी, गुजराती, कन्नड, तेलुगू, पंजाबी, उर्दू, बंगाली, तमिळ, मल्याळम, उडिया व आसामी भाषांतून प्रकाशित होते. देशाच्या सर्वांगीण विकासाची खुली चर्चा करणारे ते व्यासपीठ आहे. ‘योजना’त प्रसिद्ध होणाऱ्या लेखांतील मते त्या त्या लेखकांची असतात.

योजना वर्गणीचे नवे दर

वार्षिक	: रु. १००
किरकोळ किंमत	: रु. १०
शेजारी राष्ट्रे	
(एअरमेल) वार्षिक	: रु. ५३०
युरोप व अन्य राष्ट्रे	
(एअरमेल) वार्षिक	: रु. ७३०

अनुक्रमणिका

❖ अर्थसंकल्प २०१४-१५ व्यूहरचनेत थोडासा बदल	– अशीमा गोयल	५
❖ वार्ट पॅकेजिंग असलेला चांगला अर्थसंकल्प	– रवींद्र एच. ढोलकिया	८
❖ ग्रामीण भागास प्राधान्य कायम	– रमेश झवर	१३
❖ जुलै २०१४ चा केंद्रीय अर्थसंकल्प	– चरण सिंह आणि शारदा शिंपी	१६
❖ राजधानी दिल्लीत यमुना नदी शुद्धिकरण: महत्वाचे मुद्दे आणि उपाययोजना (विशेष लेख)	– डॉ. दीपशिखा शर्मा	२२
❖ रेल्वे अर्थसंकल्प २०१४ - वास्तवाकडे वाटचाल?	– एस्. श्रीरामन्	२९
❖ आर्थिक तूट- कल व परिणाम	– डॉ. अमिया कुमार मोहपात्रा	३३
❖ अर्थसंकल्प २०१४-१५ ची गुंतवणूकभिमुखता	– शशांक भिडे	३९
❖ दारिद्र्य आणि कुपोषणाचा सामना : उत्कृष्ट परिणामांसाठी प्रमुख मुद्दे	– आशा कपूर, मेहता आणि संजय प्रताप	४४
❖ २०१४ च्या अर्थसंकल्पातील स्थूलअर्थशास्त्र	– लेखा चक्रवर्ती	५२
❖ सेवा पुरवठ्यातील सुधारणेसाठी नागरिकांचा सहभाग : अहमदाबादच्या ‘बीआरटीएस’ योजनेपासूनचा बोध	– डॉ. मनिषा वर्मा	५८
❖ गुजरातच्या नटूभाई वढेर यांनी शोधलेले कापसाची बोंडे तोडणारे यंत्र		६४
❖ किरकोळ व्यापारातील श्रेट परदेशी गुंतवणूक: किती लाभ किती हानी?	– प्रा. शिवाजी काळे	६९

योजनेसाठी लेख, वर्गणी, जाहिरात इ. सर्व पत्रव्यवहारासाठी पत्ता :

योजना मासिक कार्यालय

७०१, बी विंग (७वा मजला), केंद्रीय सदन, सेक्टर १०, सी.बी.डी. बेलापूर, नवी मुंबई ४०० ६१४.

email - yngovt.patrika242@gmail.com

योजना

ऑगस्ट २०१४

३

✍️ संपादकीय ✍️

सातत्य आणि बदल

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक व्यवस्थापनाचा विचार तत्कालीन राजकीय वास्तवापासून वेगळा करता येऊ शकत नाही. याच संदर्भात, मे २०१४ मध्ये सत्तेवर आल्यापासून सरकारने केलेल्या धोरणात्मक निवेदनांकडे पाहण्याची गरज आहे. २०१४-१५ चा केंद्रीय अर्थसंकल्प हा केंद्र सरकारची पहिली प्रमुख धोरणात्मक घोषणा आहे. संपूर्ण भारतभर मिळालेल्या जोरदार पाठिंब्याच्या लाटेवर स्वार होत, सरकारला सत्ता हाती घेतल्यापासून अवघ्या ४५ दिवसांत अर्थसंकल्प सादर करावा लागला. केंद्रात सत्तेवर आलेल्या नव्या सरकारकडून वाढलेल्या प्रचंड अपेक्षा पाहता, हे अत्यंत बिकट असे आव्हान असणे स्वाभाविकच होते. गेल्या तीन दशकांत, एका राजकीय पक्षाला स्वबळावर पूर्ण बहुमत मिळण्याचीही ही पहिलीच वेळ होती. आघाडीच्या राजकारणामुळे येणाऱ्या मर्यादा दूर झाल्या होत्या आणि देशाच्या आर्थिक दृष्टीकोनाशी सुसंगत असे मोठे धोरणात्मक बदल करण्यास परवानगी देणारा व्यापक पाठिंबा सरकारकडे होता. तरीसुद्धा, भारतासारख्या विशाल आकाराच्या आणि गुंतागुंतीच्या देशात, लाखो लोकांचे जीवन व नियती बदलून टाकणारे बदल विविध पर्यायांचा काळजीपूर्वक विचार न करता, घाईघाईने घडवून आणणे सोपे आणि शहाणपणाचेही नाही. २०१४-१५ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात अगदी याचाच प्रयत्न करण्यात आला आहे. गतकाळाचा समतोल राखून सातत्यावर नजर ठेवतानाच बदल घडवण्याचा नव्या सरकारचा स्पष्ट इरादा असल्याचे अर्थसंकल्पातून स्पष्ट होते.

आर्थिक विकासाला चालना देतानाच वित्तीय स्थैर्य राखणे हे प्रमुख आव्हान सरकारसमोर होते. गेल्या दोन आर्थिक वर्षांत, भारतातील सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाचा (GDP) दर ४.५ व ४.७ टक्के इतका उतरला आहे. उत्पादन क्षेत्र, बांधकाम, खाणी आणि वाहतूक

क्षेत्रांत आर्थिक मंदी स्पष्टपणे दिसत होती. वाढीव भांडवली उत्पादन प्रमाणात झालेल्या (ICOR) वाढीत विकास दरातील घसरणीचे प्रतिबिंब उमटले होते. गेल्या दोन वर्षांत, विकासावर झालेला मंदीचा परिणाम आणि क्षमतेचा पुरेपूर वापर न करता आल्यामुळे २००९ ते २०११ दरम्यान ४.१ टक्क्यावर असलेला ICOR लक्षणीयरीत्या वाढला आहे. गुंतवणुकीला प्रोत्साहन आणि उत्पादक क्षमतेत वाढ करणे, हे दोन प्रमुख चिंतेचे मुद्दे नव्या अर्थसंकल्पात होते. सार्वजनिक खर्चाशी संबंधित परिणामांबद्दल, म्हणजे क्राऊडिंग इन (जेव्हा सरकार प्रकल्पांवरील खर्च वाढवते व त्यामुळे मालाची मागणी वाढून खाजगी उद्योग व व्यवसायांसाठी उत्पादनांची मागणी वाढते.) आणि क्राऊडिंग आऊट (जेव्हा सरकार उसनवारी करून सार्वजनिक प्रकल्पांना पैसा पुरवते, ज्याच्या परिणामी व्याज दर वाढून खासगी उद्योगांकडे पैसा कमी राहिल्याने त्यांना बाहेर पडावे लागते.) इफेक्टवर चर्चा सुरुच राहिली तरी, सार्वजनिक व खासगी कंपन्यांचा सहभाग (ppp) आणि थेट परकीय गुंतवणूक (fdi) आणि इतर संस्थात्मक उपाय योजनेद्वारे खासगी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्याची पावले सरकारने उचलली आहेत. गुंतवणुकीला अनुकूल असे धोरण आखून त्याच्या परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी संस्थात्मक वातावरण निर्माण करणे यावर नव्या अर्थसंकल्पाचा स्पष्टपणे भर आहे. तात्पुरत्या कर सवलतीची मर्यादा (tax credit) १०० कोटी रुपयांवरून २५ कोटीपर्यंत आणणे, निर्णय प्रक्रियेत गतिमानता आणण्याचे वचन, विमा आणि संरक्षण क्षेत्रात थेट परकीय गुंतवणूक, पूर्वलक्षी कर तरतुदींबाबत घोषणा असे काही उपाय या दिशेने पडलेली पावले होत.

वित्तीय स्थैर्य राखणे आणि विकासाला चालना देणे या उद्दिष्टांमध्ये नेहमीच एक साध्य केले तर दुसरे गमावण्याची स्थिती (trade off) पैदा होण्याची शक्यता असते.

या दोन्हीमध्ये समतोल राखणे यातच खरे कसब आहे. करापोटी मिळणारा महसूल वाढवून तसेच सबसिडीचे प्रमाण खाली आणून वित्तीय तूट नियंत्रणात आणणे हे या अर्थसंकल्पाचे उद्दिष्ट आहे. चालू आर्थिक वर्षात वित्तीय तूट जीडीपीच्या ४.१ टक्का इतकी राखण्याचे उद्दिष्ट असून २०१५-१६ मध्ये ते जीडीपीच्या ३.६ टक्के राहिल, असा अंदाज आहे. तसेच २०१६-१७ मध्ये ती आणखी खाली म्हणजे ३ टक्क्यावर आणावयाची आहे. त्याचवेळी, २०१३-१४ मध्ये करापोटी मिळणारे एकूण उत्पन्न जीडीपीच्या १०.२ टक्के आहे, ते २०१६-१७ मध्ये ११.२ टक्क्यांपर्यंत वाढण्याचा अंदाज व्यक्त करण्यात आला आहे. झाडून साऱ्या करांपासून उत्पन्न मिळवण्याचे डावपेच विशेषतः सेवा करांचा पाया अधिक विस्तारित करणे आणि माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करून कर गोळा करण्याची पद्धती अधिक कार्यक्षम करण्याचे यशस्वी होतील. तसेच गळती कमी करून जास्तीत जास्त लक्षित लोकसंख्येलाच सबसिडीचा फायदा होईल, असे उपाय योजून सबसिडीचे प्रमाण जीडीपीच्या २ टक्के इतके आटोक्यात ठेवण्याचा हेतूही आहे.

तरीसुद्धा, आर्थिक विषयांवरील चर्चांमध्ये रूक्ष माहिती व आकडेवारीचेच वर्चस्व असले तरी त्याही पुढे दरावाढ, रोजगार, आरोग्य, शिक्षण, रस्ते, वीज, सामाजिक व राजकीय सलोख्याचे वातावरण, समाजातील सर्व घटकांना समन्यायी आर्थिक दर्जा हेच मुद्दे सामान्य माणसाच्या दृष्टीकोनातून मूलभूत स्वरूपाचे राहतात. कोणत्याही सार्वजनिक धोरणाचे यश आपल्या लोकांसाठी ही उद्दिष्टे कितपत साध्य झाली आहेत, त्यावरूनच ठरवावे लागते. कदाचित, उत्पादकता वाढवणे, रोजगार, मानवी क्षमतांची वृद्धी याद्वारे 'सक्रिय समावेशा' चा स्वीकारलेला मार्ग 'समावेशक विकासा' च्या मॉडेलमधील अपूर्णता पूर्ण करू शकेल.

योजना

अर्थसंकल्प २०१४-१५ व्यूहरचनेत थोडासा बदल

– अशीमा गोयल

नव्याने सत्तेवर आलेल्या केंद्रसरकारच्या पहिल्याच अर्थसंकल्पात नवनवीन संकल्पनाबरोबरच खर्चाच्या तरतूदी असतील अशी अपेक्षा होती. अर्थसंकल्पातून उच्च विकासदर, रोजगाराच्या संधी, पायाभूत सुविधा जनतेला उपलब्ध करून देण्याची आशा व्यक्त केली आहे. मात्र या सर्व बाबी कशा साध्य होतील याबाबत मात्र काहीही स्पष्टीकरण नाही. अर्थसंकल्पात बदलाची काही चिन्हे नाहीत असेच दुर्दैवाने म्हणावे लागेल.

स्थूल अर्थव्यवस्थेतील परिणामकारक बाबी:

स्थूल पातळीवर दिलासा देणारी बाब म्हणजे घरगुती बचत ही विकासाला चालना देणारी ठरते. खालील तक्त्यामध्ये दर्शविल्याप्रमाणे चालू अर्थसंकल्पातील प्रस्तावित खर्च (Budget Estimate) आणि अंतरिम अर्थसंकल्पातील प्रस्तावित खर्च मागील सरकारच्या आकडेवारीपेक्षा फरक दर्शवतो. याच तक्त्यातील कॉलम-

२ मध्ये २०१३-२०१४ सालातील सुधारित खर्च आणि जुलै २०१४-१५ मधील प्रस्तावित खर्च आपल्याला अर्थव्यवस्थेवर होणा-या परिणामांचे आकडे दर्शवतो. कॉलम-३ मध्ये अंतरिम अर्थसंकल्पात केलेल्या घोषणा तर कॉलम-४ मध्ये सरकारने दिलेली आश्वासने व प्रत्यक्ष कामगिरी दर्शवण्यात आली आहे.

स्थूल अर्थव्यवस्थेतील परिणामकारक बाबींव्यतिरिक्त खाजगी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देऊन उत्पादकता वाढण्याचा प्रयत्न केला आहे.

तक्ता क्र. १ अर्थसंकल्पातील ठळक आकडेवारी (वाढीव टक्केवारीसह)

अपेक्षित परिणाम - सध्याची प्रस्तावित रक्कम अपेक्षित परिणाम - अंतरिम रक्कम

	प्रस्तावित खर्च (अंतरिम)	गत वर्षाच्या पटीतील वाढ		गतवर्ष २०१२-१३ नंतर झालेली वाढ
महसूल तूट प्रमाण	-३.३३	-१२.१२	-९.०९	-८.३३
सरकारी तूट प्रमाण	०.००	-१०.८७	-१०.८७	-४.१७
प्राथमिक तूट प्रमाण	०.००	-३८.४६	-३८.४६	-२७.७८
योजना खर्च	५.१७	२०.७२	१४.७९	५.७९
नियोजित खर्च	४.००	२०.९०	१६.८०	१४.९७
नियोजित भांडवली खर्च	७.४७	१७.१८	९.०४	२२.८२
नियोजित महसूली खर्च	१५.८०	१२.८६	-२.५४	१२.७७
भांडवली खर्चासाठी मान्यता	१४.६८	२१.६१	६.०४	१९.४६
अनुदाने	१.९४	८.४६	७.७९	१२.४०
सामाजिक सेवा (आरोग्य, शिक्षण इ.) २.०३	२.०१	०.०८	-०.६१	
एकूण भांडवली खर्च	६.३९	-०.४०	-२.४०	२०.१७
महसूली जमा	१.९४	१८.८०	११.६६	१४.४१
भांडवली जमा	१.५२	१५.५९	१३.४०	१७.०६

योजना

ऑगस्ट २०१४ ५

संरक्षण क्षेत्र व विमा क्षेत्रामध्ये परकीय गुंतवणुकीला चालना देण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. यामुळे गुंतवणूक तर वाढेलच शिवाय स्थानिकांना नोकऱ्या नवनवीन तंत्रज्ञानाचा अभ्यास याबरोबरच अर्थसहाय्य होईल. या क्षेत्रातील परकीय थेट गुंतवणुकी मर्यादा २६ टक्के वरून ४९ टक्के केली आहे जेणे करून नियंत्रण भारताच्या हाती राहिल.

घरगुती बचतीला प्रोत्साहन देण्याचा निर्णयही चांगला आहे. भविष्य निर्वाह निधी केवायसी नियमावली डिमॅट खाते यामुळे बचतीस प्रोत्साहन मिळणार आहे. पगारी नोकरदार वर्ग जो करांचा बोजा सहन करतो त्यांनाही या अर्थ संकल्पातून दिलासा मिळाला आहे. तसेच काही ठराविक उद्योगांना सीमा शुल्कातून सूट देण्यात आली आहे.

खाद्यपदार्थांचा महागाई दर कमी करण्यासाठी अन्नधान्य साठा विक्रीस काढण्यात येणार आहे. राज्यसरकारांच्या सहकार्याने कृषी उत्पादन बाजार समित्या कायद्यात दुरुस्ती करण्यात येणार आहे. राष्ट्रीय रोजगार हमी योजनेची कृषी निगडीत कामांशी सांगड घालण्यात येणार आहे.

सक्रिय सहभाग:

मतदाराला चांगल्या पायाभूत सुविधा, पाणी, आरोग्य, शिक्षण या बाबी आवश्यक आहेत. लोकशाहीत अशाप्रकारच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे, असे राजकीय पंडितांचे म्हणणे आहे (एसमोलू ऍण्ड रॉबीन्सन २०१२)

केंद्राचे नियोजन आणि क्षेत्रांसाठीची तरतूद (वाढीव टक्के)

	सुधारीत अपेक्षित खर्च/ अंतरिम	अपेक्षित परिणाम अपेक्षित खर्च सुधारित	अपेक्षित परिणाम (अंतरिम)	शक्यता २०१२-१३ नंतर झालेली वाढ
केंद्रिय नियोजन	४.२२	-२१.१०	-२४.२९	२३.२०
बाह्यनिधी	-०.०९	-३.७६	-३.६७	३२.९८
बजेट सपोर्ट	९.१५	-३३.६३	-३९.२०	१६.९८
क्षेत्र				
कृषि	१५.४६	-३४.३२	-४३.१२	३.०९
ग्रामविकास	६.२०	९३.९१	-९४.२७	१३.९४
जलसिंचन	२४.४५	२८७.२८	२११.२१	५.६९
ऊर्जा	१.७४	-६.९९	-८.५८	३५.२९
उद्योग आणि खनिज	४.१६	११.१८	६.७४	८.९३
दळणवळण	४.६६	६.५८	१.८४	२०.४५
दूरसंचार	-०.०८	३९.३९	३९.५०	४८.४०
विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि पर्यावरण	७.८८	३८.४३	२८.३०	१२.६७
मंत्रालये				
सामाजिक सेवा	५.७३	-५१.६९	-५४.३१	२०.४९
मनुष्यबळ विकास	५.३३	-७१.४३	-७२.८८	११.४०
आरोग्य	९.०६	-६७.५८	-७०.२७	११.७१
पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छता	०.००	-९८.०८	-९८.०८	-७.४३
गृहनिर्माण आणि शहरी गरीबी निर्मूलन	०.००	७७.६३	७७.६३	३३.२९
आरोग्य विभाग	५.३३	-७१.४३	-७२.८८	११.४०
उच्च शिक्षण	५.००	-०.०२	-४.७८	१५.६७
रोजगार शिक्षण	२२.८७	-५३.२२	-६१.९३	-०.२३
जल संसाधन	८५.४३	३६३.५७	१५०.००	३६.४५
महिला व बालविकास	११.२५	-९४.५७	-९५.१२	९.३६

सोशल मिडीयामुळे मध्यमवर्गात बऱ्याच गोष्टींबाबत जागृती निर्माण झाली आहे. ग्रामीण भागातून शहरी भागात होणारे स्थलांतर व लोकसंख्येत युवकांचे जास्त प्रमाण यामुळे अर्थव्यवस्था मजबूत होणार आहे.

सर्वसमावेशक विकास हा पूर्वीचा मंत्र होता. आता यात सक्रिय समावेश ही नवीन संकल्पना रुढ झाली आहे. (गोयल २०१४) थेट निधी हस्तांतरण, पोषण आहार आणि शिक्षण (योजनांबाबत) यामुळे दारिद्र्य निर्मूलन होत आहे. तरीही स्वच्छतेकडे लक्ष व पाण्याची उपलब्धता या मुद्द्यांवर अजूनही आपण मागे आहोत.

विविध क्षेत्र:

अर्थ संकल्पातील आकडेवारी पाहिल्यास आपल्या लक्षात येईल की, सामाजिक क्षेत्रातील निधीचे प्रमाण कमी होऊन पायाभूत सुविधा क्षेत्राकडे लक्ष पुरवण्यात आले आहे. आपल्या देशात लालफितशाही मुळे मोठ्या प्रमाणात बदल होण्यास अडथळे येतात. तरीही नव्या सरकारने सामाजिक क्षेत्रावर पुरेसे लक्ष दिल्याचे दिसते.

अंमलबजावणी हा सर्वात कळीचा मुद्दा आहे. तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे काँग्रेस सरकारच्या कालावधीत चांगली कामगिरी झाली होती. (-०.६) तसेच UPA ने (-३) चांगली कामगिरी केली dge NDA (-७.१) UPA -II ची मात्र निराशाजनक कामगिरी राहिली. (-९.९७)

व्यवस्था परिवर्तनाची गरज:

या सर्व निर्णयाची अंमलबजावणी होण्यासाठी तात्काळ निर्णयप्रक्रियेची

आवश्यकता आहे. २००९ मध्ये बँकामधील संपत्ती NPA वाढली कारण पायाभूत सुविधांची कामे रखडली होती. त्यानंतर २०१० साली कॅंग अहवालानुसार राष्ट्रकूल क्रिडा स्पर्धा घोटाळा व इतर घोटाळ्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार झाला.

नव्या सरकारने काही खात्री एकत्रित केली असली तरी एकूण ४९ मंत्रालयांसाठी या अर्थसंकल्पात तरतूद केली आहे. जी UPA काळात ५० मंत्रालयांसाठी होती. खर्च कपात करण्यासाठी मंत्रालयांचे एकत्रीकरण करणे गरजेचे आहे.

सारांश:

विकास आणि रोजगाराच्या संधी या हातात हात घालून काम करतात. अर्थसंकल्पात मात्र अशी कोणतीही ठोस घोषणा केली नाही. बदल सर्वानाच हवा आहे, मात्र त्यासाठी प्रबळ इच्छाशक्तीची गरज आहे. राजकीय निर्णय प्रक्रियेत अडकल्यास ही संधी गमावण्याचीच शक्यता जास्त आहे. त्यासाठी योग्य अंमलबजावणीची आवश्यकता आहे.

संदर्भ:

१. ऍसिमोग्लू आणि रॉबिन्सन - २०१२ Why Nations Fail The Origins of Pure, Prosperity & Poverty
२. गोयल २०१४ - Introduction & Overview In Handlook of Indian Economy in the 21st Century, Understanding the Inherent, Dynamic,

Ashima Goyal Led), New Delhi

३. गोयल २०१२ - An Appraisal of five year mans and the - In the futuro In yojana special Issue on An Approch to 12th Five year Plan Issues and Challenge Jan
४. गोयल २०१० - Assessing the Fiscal Capacity of Indian Governments Economic and Political Weekly XLV (12), PP 46-55, March.

(अशिमा गोयल- या इंदिरा गांधी विकास संशोधन संस्था, मुंबई येथे प्राचार्या असून यांचे खुली अर्थव्यवस्था, स्थूल अर्थशास्त्र, आंतरराष्ट्रीय वित्त व्यवस्थापन व प्रशासन अशा विषयांवरील अनेक अभ्यास लेख प्रकाशित झाले आहेत. या विषयांतील अनेक संशोधनसंबंधीत प्रकल्पांतही यांनी काम पाहिले आहे. संपर्कासाठी ईमेल - ashima@igidr.ac.in)

वाईट पॅकेजिंग असलेला चांगला अर्थसंकल्प

– रवींद्र एच. ढोलकिया

सरकारने पुढील आठ महिन्यांतील चालू आर्थिक वर्षासाठी अर्थसंकल्प मांडला आहे. त्यात खरे तर फेब्रुवारी २०१४ मध्ये सादर केलेल्या अर्थसंकल्पातील काही बाबी चाळण्याची संधी होती पण ती मर्यादित स्वरूपात होती. सध्याच्या सरकारचा हा पहिलाच अर्थसंकल्प असल्याने लोकांच्या आशा उंचावल्या होत्या. अर्थशास्त्रज्ञ व अर्थतज्ञ हे ओळखून होते की, आधीच्या सरकारच्या अर्थमंत्र्यांनी जी वचने दिली आहेत ती पाळण्यात अनंत अडथळे आहेत. गेल्या सरकारने अनेक कायदे संमत केले त्यात लोकांना शिक्षणाचा अधिकार देण्यात आला, रोजगार व अन्न सुरक्षेची हमी देण्यात आली. या योजनांमध्ये काही बदल करणे अर्थमंत्र्यांना शक्य नव्हते कारण त्यांच्या रचनेत व अंमलबजावणीत प्रथम बदल करावा लागेल व त्यासाठी अर्थमंत्र्यांना फार मर्यादित स्वातंत्र्य मिळाले होते हे नाकारून चालणार नाही. आपल्या संसदीय व कायदेशीर प्रणालीची कार्यक्षमता बघता याला वेळ लागेल व ते लगेच

साध्य होणारे काम नाही. शेवटी दूरगामी सुधारणा करण्यासाठी, बदल करण्यासाठी ४५ दिवसांचा अवधी कमी होता हे मान्य करायला हवे, अशा परिस्थितीत घाईने काही करून कुणी जोखीम ओढून घेणे पसंत करीत नाही.

सध्याचे सरकार जे पाच अर्थसंकल्प मांडणार आहे, त्यातील हा पहिला अर्थसंकल्प होता. सध्याच्या अर्थसंकल्पाकडे आपण या दृष्टिकोनातून पाहणे आवश्यक आहे. अर्थसंकल्पाच्या मूल्यमापनाचा दुसरा निकष म्हणजे सध्याचे आर्थिक वातावरण हा आहे. कारण आर्थिक वातावरण हे अग्रक्रम व उद्दिष्टे यावर प्रभाव टाकत असते.

आर्थिक वातावरण व अर्थसंकल्पातील अग्रक्रम

देशाच्या अर्थव्यवस्थेविषयी गेल्या दोन वर्षांत बरीच चर्चा झाली आहे. त्यावेळी एकूण आर्थिक वाढीचा दर हा ४.५ ते ४.७ टक्के होता. यावेळी कृषी क्षेत्राचा वाढीचा दर ३ टक्के होता, जो

वाईट नव्हता. खाणकाम क्षेत्रात नकारात्मक वाढ झाली, उत्पादन व बांधकाम क्षेत्रात साचलेपण आले. व्यापार व वाहतूक यांचा वेग खूपच कमी राहिला.

चलनवाढ ही अतिशय जास्त होती. ग्राहकांना किंमती परवडत नव्हत्या. त्यामुळे अर्थव्यवस्था दुष्टचक्रात आहे असे धुरिणांना वाटत होते. आयात-निर्यात समतोलाशी संबंधित चालू खात्यावरील तूट देशांतर्गत एकूण उत्पन्नाच्या ३ टक्क्यांपेक्षा अधिक झाली व ती जास्तच राहिली. गेल्या वर्षी आयात कमी व स्थिर निर्यात यामुळे ती १.७ टक्के कमी झाली.

आर्थिक विकास दरात कमालीची घसरण व निर्यातीसह अर्थव्यवस्थेतील अनेक उत्पादक घडामोडींमध्ये आलेले साचलेपण यामुळे कुशल व अकुशल कामगारांच्या रोजगार संधी कमी झाल्या. असे सांगितले जाते की, जर आर्थिक विकासाचा दर १ टक्क्यांनी घसरला तर बेरोजगारी ०.१८ टक्के तर दारिद्र्य ०.१९ टक्के वाढते. याचा अर्थ असा

योजना

की, एका टक्क्याने विकास दर कमी झाला तरी २२ लाख लोक रोजगार गमावतात व तेवढेच दारिद्र्यरेषेखाली ढकलले जातात. ग्राहकोपयोगी वस्तूंची दरवाढ गरिबांसाठी जगणे आणखी अवघड करून ठेवते.

आर्थिक वाढ व दारिद्र्य कमी करण्यासाठी सरकारकडे आता खर्च विस्तार करण्यासारखी स्थिती नाही कारण लोकप्रिय व अनुत्पादक योजनांमुळे, नीतीभ्रष्टतेमुळे आर्थिक घसरण फार मोठ्या प्रमाणावर झाली आहे. खरेतर अर्थमंत्र्यांपुढे व्यावहारिक दृष्ट्या फेब्रुवारी २०१४ मध्ये मागील अर्थमंत्र्यांनी प्रस्तावित केलेल्या आर्थिक मजबुतीकरण करणाऱ्या उद्दिष्टांना चिकटून राहण्यावाचून दुसरा पर्याय नव्हता. पण कमी आर्थिक वाढीमुळे समाजाला बेरोजगारी व दारिद्र्य यांच्या रूपाने मोजावी लागणारी किंमत पाहता आताच्या अर्थमंत्र्यांनी आर्थिक शिस्तीबरोबरच आर्थिक वाढीला प्राधान्य दिले व त्याचबरोबर चलनवाढ कमी करण्यासाठी उपाययोजना केल्या. गुंतवणूकदारांचा विश्वास परत मिळवून हे करणे शक्य होते. त्याचबरोबर कुटुंबे, कंपनी व सार्वजनिक कंपनी जास्तीत जास्त बचत केली तर आर्थिक वाढ व शिस्तपालन दोन्ही एकाचवेळी शक्य होते. ते त्यांनी या अर्थसंकल्पातून करण्याचा प्रयत्न केला.

अर्थसंकल्पाकडून अपेक्षा

चालू सरकारच्या पहिल्या अर्थसंकल्पातच व्यापारी, उद्योगपती, गुंतवणूकदार, आंतरराष्ट्रीय पतमानांकन संस्था यांना ढोबळ दिशादर्शन होणे आवश्यक होते, पुढे सुधारणा कशा होतील, आर्थिक वाढीचे धोरण काय असेल, चलनवाढ कशी आटोक्यात आणली जाईल, धोरणात स्थिरता व

प्रशासनात पारदर्शकता व कार्यक्षमता कशी आणली जाईल, मध्यमवर्गाची स्थिती काय राहिल त्यांना काही दिलासा मिळेल का कारण तेच सर्वात जास्त सरकारी कर भरतात. काही प्रमाणात त्याचे प्रतिबिंब अर्थसंकल्पात उमटले.

अर्थसंकल्पात २०१३-१४ च्या आर्थिक सर्वेक्षणाचा उल्लेख फारसा करण्यात आला नाही, केवळ मार्गदर्शक म्हणून त्याचा वापर अर्थमंत्री करित असतात. कारण अर्थसंकल्प तयार करताना व्यावसायिक दृष्टिकोन लागतो. आर्थिक सर्वेक्षणात स्वॉट विश्लेषण (बलस्थाने, कमतरता, संधी व धोके) यांचे विश्लेषण केलेले असते. अर्थसंकल्पाच्या आधी ते करण्यात आले. त्यात धोरणात सुधारणा, संस्थात्मक कामात व प्रक्रियात सुधारणा यांचे धोरणात्मक मार्गदर्शन व आराखडा होता. त्यात सर्व माहिती होती पण त्याचा सगळ्याचा परामर्श पहिल्याच अर्थसंकल्पात घेणे शक्य नव्हते. खरेतर या आर्थिक सर्वेक्षणात पुढील पाच वर्षांसाठी सरकारला सुधारणा व प्रगतीचा मार्ग दाखवण्यात आला होता. अर्थमंत्र्यांनी त्यांच्या दोन तासांच्या भाषणात आर्थिक सर्वेक्षणाचा उल्लेख फारसा केलाच नाही फक्त आमचे सरकार त्याचे पालन करील असे सांगितले. अर्थमंत्र्यांनी त्यांच्या भाषणात टीकाटिप्पणी टाळायला हवी होती. त्याऐवजी आर्थिक सर्वेक्षणावर भर देता आला असता.

असे असले तरी, अर्थमंत्र्यांनी आर्थिक सर्वेक्षणातील अनेक सुधारणा त्यांचा उल्लेख न करता स्वीकारल्या आहेत. जर त्याचा अर्थ इतर बाबीही तत्त्वतः स्वीकारण्यात आल्या आहेत असा लावला, तर आगामी काळात सरकार

सुधारणांच्या दिशेने वाटचाल करील असे म्हणता येते. आर्थिक सर्वेक्षणात असे म्हटले होते की, कायदे, संस्था व प्रक्रिया यांनी केंद्रीय नियोजनाचे तत्वज्ञानातून आलेली साचेबद्धता सोडावी, मुक्त बाजारपेठेचे तत्व स्वीकारावे. ज्यात बाजारपेठ अपयशातील चुका सुधारल्याशिवाय व्यावसायिक प्रक्रिया पुढे जात नाहीत. हेच तत्व अर्थव्यवस्थेच्या प्रशासनातील बदलांना आवश्यक आहे व त्यात तार्किक परिणामांची अपेक्षा आहे, याचे विवेचन आर्थिक सर्वेक्षणात विस्ताराने केले आहे.

अर्थमंत्र्यांनी त्यांच्या अर्थसंकल्पीय भाषणात धोरण चौकट स्थिर ठेवण्याचे आश्वासन दिले आहे. विशेष म्हणजे करनिर्धारण धोरण बदलणार नाही. काही धोरणात्मक बदलांची पूर्वलक्ष्यी प्रभावाने अंमलबजावणी टाळली जाईल. सरकारने धोरण लकवा दूर करून काही प्रलंबित प्रकल्प मार्गी लावण्याचे धोरण ठरवले व अर्थसंकल्पाच्या बाहेर जाऊन काही प्रकल्पांना तातडीने मंजूरी दिली. आर्थिक विकासाच्या पुनरूत्थानासाठी काही उपाययोजना अर्थमंत्र्यांनी या अर्थसंकल्पात निश्चितपणे सांगितल्या.

आर्थिकवाढीच्या पुनरुज्जीवनासाठी उपाय कुठल्याही आर्थिक वर्षातील वाढ ही बचतीतून केलेल्या गुंतवणुकीचा उत्पादन वाढीसाठी कार्यक्षम वापर व अतिरिक्त भांडवलाचा प्रभावी वापर यातून होत असते. अतिरिक्त भांडवलाची उत्पादनशीलता ही आयसीओआर किंवा इनक्रिमेंटल कॅपिटल आउटपुट रेशो या संज्ञेत मोजली जाते. हे गुणोत्तर प्रत्येक व्यवस्थेत अतिरिक्त एकक उत्पादनासाठी लागणाऱ्या गुंतवणुकीची रक्कम सांगत असते. २००९-११ या काळात हे प्रमाण ३६.७ टक्के होते व

आपला आर्थिक विकास दर हा सरासरी नऊ टक्के होता त्यामुळे आयसीओआर ४.१ होता. याचा अर्थ एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या एक टक्का वाढीसाठी ४.१ टक्के गुंतवणूक लागत होती. जेव्हा आर्थिक विकास ८-९ टक्के होता तेव्हा आयसीओआर जर ४ ते ४.१ टक्के होता तर गेल्या तीन वर्षांत धोरण लकवा आल्याने आपला आयसीओआर नक्कीच वाढला असणार, यात शंका नाही. निधीचा वापरच केला नाही त्यामुळे ते घडले. त्यामुळे आपला गुंतवणूक दर ३४-३५ टक्के इतका राहिला पण वाढीचा दर मात्र ४.५ ते ६ टक्के इतका खाली आला.

त्वरित व निर्णायक कृती ही आयसीओआरचे प्रमाण कमी करते व आर्थिक विकास दर वाढवते, मग गुंतवणुकीचा दर तोच का असेना. अर्थसंकल्पाबाहेर हेच घडत असते पण अर्थसंकल्पामुळे वाढीला व बचतीला उत्तेजन मिळते. कुटुंबांना कर सवलतीतून बचत होते कंपन्यांचा काही प्रोत्साहनपर योजनांमुळे पैसा वाचतो आर्थिक शिस्तीमुळे सरकारी पातळीवर पैसा वाचतो व त्यामुळे उद्योगास अनुकूल वातावरण तयार होते, अनुदाने कमी करणे, कर्ज थकवण्याचे प्रमाण कमी करणे, जास्त महसूल निर्माण करणे या कटू निर्णयांमुळे सरकारही पैसे वाचवू शकते.

जेवढा बचतीचा दर जास्त तेवढा गुंतवणूकयोग्य निधी व्याजाच्या मोठ्या ओझ्याशिवाय उपलब्ध होण्याची शक्यता जास्त असते. अर्थसंकल्प हा आर्थिक तूट कमी करण्याचे लक्ष्य, गुंतवणुकीचे स्त्रोत, व्याज दरावरील दडपण कमी करणे, खासगी क्षेत्रातील उत्पादक गुंतवणूक याला धरून असतो. त्यामुळे देशांतर्गत व परदेशी

गुंतवणूक वाढण्यास उत्तेजन मिळते. कारण स्थिर धोरणाचे पाठबळ त्याला असते. कुठलेही धोरण पूर्वलक्षी प्रभावाने राबवले जाणार नाही याची हमी असते. त्यामुळे गुंतवणूकदारांसाठी धोरणात्मक रचनेशी संबंधित जोखीमा कमी होतात.

त्याचबरोबर खर्चाच्या आघाडीवर अनेक घोषणा या आर्थिक वाढीला चालना देणाऱ्या आहेत. ८५०० कि.मी रस्त्यांची निर्मिती, विशेष आर्थिक क्षेत्रांना मंजुरी, १०० स्मार्ट शहरांची निर्मिती, वस्त्रोद्योगाला चालना, स्थावर मालमत्ता, साठवण उद्योग (वेअर हाउसिंग), एमएसएमइ, जहाजे, विमानतळे, उर्जा, पुनर्नवीकरणीय उर्जास्त्रोत, पेट्रोलियम, कोळसा पुरवठा वाढवणे, संरक्षण उत्पादन व पर्यटन उद्योगाला चालना यामुळे अर्थव्यवस्थेला संजीवनी मिळून वाढ होईल.

चलनवाढ रोखण्यासाठीच्या उपाययोजना

सध्या भारतात चलनवाढीचा जो प्रश्न निर्माण झालेला आहे तो प्रामुख्याने पुरवठ्याच्या बाजूने असलेल्या उणिवांमुळे आहे. अन्न क्षेत्रात विशेष करून हे दिसते. आता सरकारने अर्थसंकल्पात भाजीपाला, फळे व अन्न धान्याच्या साठवणीसाठी वेअरहाऊसेस (साठवणगृहे) उपलब्ध करून देण्यासाठी तरतूद केली आहे. बाजार समित्यांमधील मध्यस्थांची व्यवस्था दूर करून शेतकऱ्यांना त्यांचा माल थेट बाजारात आणण्याचे स्वातंत्र्य दिले जाणार आहे. या उपाययोजना आर्थिक सर्वेक्षणातील निरीक्षणानुसारच आहेत. अर्थसंकल्पाबाहेर घेतलेल्या निर्णयांनी सध्याची ४.७ टक्के आर्थिक वाढ ही वास्तव पातळीवर ६ टक्क्यांवर जाईल असे गृहित धरण्यात येत आहे. या आर्थिक

वर्षाचे केवळ आठ महिने बाकी असताना असे घडणे दिसायला वाजवी पण अवघड आहे. जर तिमाहीत आर्थिक वाढीने जोर पकडला तर पुरवठ्यातील अडथळे दूर होऊन किंमती कमी होतील.

त्यानंतर सरासरी मागणी नियंत्रणात ठेवण्याचे आव्हान राहिल. आतापर्यंत चलनवाढ रोखणे ही रिझर्व बँक ऑफ इंडियाची एकट्याची जबाबदारी समजली जात होती. त्यामुळे ते व्याज दर वाढवत होते. खरेतर सरकारचे आर्थिक धोरण हे सरासरी मागणीवर परिणाम करित असते. सरकारचा सरासरी खर्च सध्याच्या १४ टक्क्यांएवजी एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या १३.७ टक्के इतका खाली आणून सरकारने या अर्थसंकल्पात खासगी क्षेत्रातील खर्च वाढवण्यासाठी अवकाश निर्माण केला आहे. कर सवलतींमुळे खासगी बचत वाढेल व खर्चही वाढेल त्यामुळे खप व गुंतवणूक दोन्हींना चालना मिळेल.

आर्थिक तूट ही देशांतर्गत एकूण उत्पन्नाच्या ४.६ टक्के होती ती ४.१ टक्के झाली त्यामुळे गतीशील सरासरी मागणीवर अधोगामी परिणाम होईल, परिणामी चलनवाढ कमी होऊन प्रत्यक्ष दरवाढही कमी होईल.

आर्थिक शिस्त

आर्थिक शिस्त हा कुठल्याही अर्थसंकल्पात महत्वाचा मुद्दा मानला जातो. देशाला स्थूल आर्थिक पेचप्रसंगातून बाहेर काढण्याची सरकारची विश्वासाहता व सक्षमता पतमानांकन संस्था व आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूकदार समुदायाच्या डोळ्यात भरणारी हवी. फिस्कल रिस्पोन्सिबिलिटी अँड बजेट मॅनेजमेंट ऍक्ट (एफआरबीएम) च्या उद्दिष्टांनी आर्थिक मजबुती आणण्याचा अर्थमंत्र्यांचा इरादा

स्पष्ट आहे. त्यामुळे पुढील तीन वर्षांसाठी अंदाजे आर्थिक सरासरी उद्दिष्टे निर्धारित करून त्या दिशेने अर्थसंकल्पात आखलेल्या धोरणानुसार पावले उचलण्यात येतात. फेब्रुवारी २०१४ मध्ये जो अर्थसंकल्प मांडण्यात आला होता, त्यात हे प्राप्त करण्याचे आर्थिक घटक ढोबळमानाने ठरवले होते पण त्यावर कृती नसेल तर विश्वासाहता राहत नाही. नुसती लक्ष्ये निर्धारित करून भागत नाही तर ती साध्य करण्यासाठी आर्थिक शिस्त पाळावी लागते. नव्या सरकारपुढे तेच मोठे आव्हान आहे. अर्थमंत्री अरूण जेटली यांनी ते धाडसाने स्वीकारले आहे. उद्योग, राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूकदार यांच्या दृष्टीने आपण साध्य केलेली तीन वर्षांतील आर्थिक घटकांची उद्दिष्टे महत्वाची ठरणार आहेत. संधीचे मूल्यमापन त्या आधारेच होणार आहे. (तक्ता १)

तक्ता १- आर्थिक सरासरी उद्दिष्टे
(एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या तुलनेत, चालू बाजारपेठ किंमतीनुसार)

घटक	२०१३-१४ (आरड)	२०१४-१५ (बीड)	२०१५-१६ (लक्ष्य)	२०१६-१७ (लक्ष्य)
ढोबळ महसूल.	१०.२	१०.६	१०.९	११.२
निव्वळ कर महसूल	७.४	७.६	७.४	७.६
करेतर महसूल	१.७	१.४	१.४	१.२
एकूण खर्च	१४.०	१३.७	१३.१	१२.५
अनुदाने	२.३	२.०	१.७	१.६
महसुली तूट	३.३	२.९	२.२	१.६
भांडवली मालमत्तेसाठी अनुदान	१.३	१.३	२.२	१.६
प्रभावी आरडी.	२.०	१.६	२.२	१.६
निर्गुंतवणक व वसुली	०.३	०.६	०.७	०.७
आर्थिक तूट	४.६	४.१	३.६	३.०
कर्ज व एकूण देशांतर्गत उत्पन्न	४६.०	४५.४	४३.६	४१.५

स्रोत- मध्यावधी आर्थिक धोरण निवेदनाच्या व दृष्टीक्षेपात अर्थसंकल्पाच्या आधारे.

अर्थमंत्र्यांनी विस्तृत राजकीय तत्वज्ञानाच्या आधारे आर्थिक आव्हाने स्वीकारली आहेत. लहान सरकार पण कार्यक्षमता व प्रशासन अधिक हे सरकारचे धोरण आहे. सरकारचा आकार मोडण्यासाठी देशांतर्गत उत्पन्नाच्या तुलनेत सरकारच्या खर्चाचे गुणोत्तर काय आहे हे पाहिले जाते. तक्ता क्रमांक १ वरून असे दिसते की, काही वर्षांपासून हे गुणोत्तर कमी होत आहे. सध्याच्या आर्थिक वर्षातील १३.७ टक्क्यांवरून ते १२.७ टक्के इतके खाली आणण्याचे २०१६-१७ पर्यंतचे उद्दिष्ट आहे. सरकारी खाते कमी करणे म्हणजे सरकारी सेवेत कपात करणे नव्हे तर सार्वजनिक खासगी भागीदारीतून या

सेवा उभ्या कराव्या लागतील. सरकारने अनाटायी खर्च न करण्याचे वचन दिले आहे त्यामुळे त्यांची उद्दिष्टे स्पष्ट आहेत. एकूण कर महसूल हा एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या तुलनेत २०१३-१४ मध्ये १०.२ होता तो २०१६-१७ पर्यंत ११.२ टक्के इतका अपेक्षित आहे. पण त्याच अर्थ करवाढ असा नाही. तर करवसुलीचा पाया विस्तृत करणे हा आहे. सेवा कर, सायबर कर तसेच करतरलता वाढवून करप्रणाली विस्तृत व कार्यक्षम करता येईल. अर्थव्यवस्था वेगाने रूळावर आली तर मध्यम वर्गाला दिलासा मिळू शकतो पण त्यासाठी अतिरिक्त आर्थिक साधनांचा वापर केला जाणार नाही. करमहसुलात अर्थमंत्र्यांनी गृहित धरलेली वाढ सोपी वाटत असली तरी सहजसाध्य नाही.

अनुदानांचा मुद्दा आहेच. व्याज देयतेशिवाय सर्वात मोठा खर्च अनुदानांवर होतो. आर्थिक शिस्त पाळण्यासाठी, आर्थिक तूट व कर येे देशांतर्गत राष्ट्रीय उत्पन्न गुणोत्तर कमी व्हायला पाहिजे. कर्जदायित्वांचा दर चलनवाढ कमी झाली तर कमी होणे अपेक्षित आहे. कमी व्याज दर व कमी होत जाणारे आर्थिक तूट. कर-देशांतर्गत राष्ट्रीय उत्पन्न गुणोत्तर, व्याज देयता ही देशांतर्गत उत्पन्नाच्या तुलनेत कमी होईल.

अनुदाने हे आर्थिक व्यवस्थापनापुढेचे मोठे आव्हान आहे. अन्न, खते व पेट्रोलियम अनुदाने एकूण २.६ ट्रिलियन रूपयांच्या अनुदानांपैकी २.५ ट्रिलियन आहेत. पेट्रोलियम अनुदान २०१३-१४ मध्ये ०.८५४८० ट्रिलियनने कमी व्हायला पाहिजे तर ते २०१४-१५ मध्ये

०.६३४२७ इतके राहिल. इतर अनुदाने एकंदरीत विचार करता वेगाने वाढणारी नाहीत. ती गेल्या वर्षी १.५ टक्के होती. पुढील वर्षी कदाचित ती ४ टक्के व नंतर ५ टक्के निव्वळ पातळीवर कमी होतील. त्यामुळे अनुदानांचा खर्च २०१३-१४ मध्ये देशांतर्गत एकूण उत्पन्नाच्या २.३ टक्के होता तो २०१६-१७ मध्ये १.६ टक्के राहिल अशी अपेक्षा आहे. हे साध्य करण्यासाठी चालू अर्थसंकल्पात खर्च व्यवस्थापन आयोगाची निर्मिती करण्याचा प्रस्ताव आहे. त्यामुळे अनुदानांवर नियंत्रण ठेवले जाईल, त्यातील गळती बंद केली जाईल, त्यात काही सुधारणा केल्या जातील. पुढील वर्षापासून शून्य प्रभावी महसुली तूट ही बाब महत्वाची आहे. एफआरबीएम उद्दिष्टे ही शून्य प्रभावी महसुली तुटीच्या संदर्भात असतील. भांडवली मालमत्तेसाठीची अनुदाने कमी केली जातील. या अर्थसंकल्पात हे प्रमाण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या २.२ टक्के होते ते पुढील वर्षी १.३ टक्के इतके कमी केले जाईल. या प्रकारे मनरेगा उत्पादनक्षम भांडवली मालमत्ता तयार करण्याच्या दिशेने वाटताल करील केवळ खर्च केला जाणार नाही, त्यातून उत्पादक कामे करावी लागतील.

निष्कर्ष

कुठलाही अर्थसंकल्प हे आव्हानात्मक काम असते. कारण केवळ ४५ दिवसांत ते करायचे असतेच शिवाय त्यात आर्थिक व स्थूल आर्थिक गोंधळ दूर करायचा असेल तर ते आणखी कठीण बनते. अर्थसंकल्पात अर्थमंत्र्यांनी सध्याच्या वातावरणात आवश्यक असलेल्या

गरजा नजरेसमोर ठेवल्या आहेत, पण पहिला अर्थसंकल्प असल्याने त्यांना प्रस्तावाचे पॅकेज व सादरीकरण योग्य प्रकारे करता आले नाही. त्यांनी आर्थिक दिशादर्शनासाठी आर्थिक सर्वेक्षणाचा थेट उल्लेख करायला हवा होता तो केला नाही, त्यामुळे या अर्थसंकल्पाने कुठलीही दृष्टी दिली नाही, त्यात स्पष्टता नव्हती, अशी टीका झाली. त्याऐवजी त्यांनी आर्थिक सर्वेक्षण आढाव्यात जे वेगवेगळे सल्ले दिले आहेत त्यांचे अनुसरण करण्यातच शक्ती वाया घालवली. असे असले तरी अर्थसंकल्पाचा आर्थिक स्थिती मजबूत करण्याच्याबाबतचा परिणाम सकारात्मक आहे. गुंतवणूकदार, उद्योगपती यांच्यावर त्याचा सकारात्मक परिणाम होईल, आर्थिक वाढीचे पुनरुज्जीवन व चलनवाढ कमी होण्याच्या आशा याबाबतही सकारात्मक परिणाम अपेक्षित आहेत. आंतरराष्ट्रीय पतमानांकन संस्थांच्या दृष्टीने हा खूपच सकारात्मक अर्थसंकल्प आहे. जर अर्थव्यवस्थेने वेग घेतला व ती वाढली तर आपले पतमानांकनही वाढू शकेल.

(*रविंद्र ढोलाकिया- भारतीय व्यवस्थापन संस्था, अहमदाबाद येथे १९८५ पासून अर्थशास्त्र या विषयाचे प्राध्यापक. प्रादेशिक आर्थिक विकास, पब्लिक फाइनॅंस, हेल्थ इकोनॉमिक्स व नॅशनल एकाउंटिंग या विषयात विशेष अभ्यास व संशोधन. केंद्र सरकारच्या सहाय्या वेतन आयोगाचे माजी सदस्य. संपर्कासाठी - rdholkia@iimahd.ernet.in*)

विकास समर्पित
मासिक

योजना

नियमित वाचा,
वर्गणीदार व्हा.

प्रकाशन विभागाची
नवी पुस्तके

१. छत्रपती शिवाजी महाराज
(हिंदी) ₹ ९५/-

अन्य काही पुस्तके

१. भारतेंदू हरिश्चंद्र
(हिंदी) ₹ ११०/-

२. आपला राष्ट्रीय ध्वज
(मराठी) ₹ ११०/-

योजना

१२ ऑगस्ट २०१४

ग्रामीण भागास प्राधान्य कायम

– रमेश झवर

नरेंद्र मोदी सरकारच्या पहिल्या अर्थसंकल्पाबद्दल देशभर प्रचंड उत्सुकता होती. विशेषतः जुन्या काळात आखण्यात आलेल्या भारत निर्माण योजनांच्या निधीत कपात तर होणार नाही ना, अशी एक भीती होती. परंतु अर्थमंत्री अरूण जेटली ह्यांनी जुन्या काळात चालू असलेल्या बहुतेक ग्राम विकास योजनांच्या तरतुदी वाढवून दिल्या आहेत. इतकेच नव्हे तर आवश्यक तेथे अनेक योजनांच्या मूळ संकल्पनातही बदल करण्यात आल्याची घोषणा जेटलींनी अर्थसंकल्पाच्या भाषणात केली. त्यामुळे अर्थसंकल्पात जाहीर करण्यात आलेल्या योजनांच्या तरतुदी पाहता भारतात तरी विकास योजना ही निरंतर प्रक्रिया असल्याची ग्वाही जनतेला मिळाली. सामाजिक क्षेत्रासाठी ५ लाख ७५ हजारांची तरतूद ही एकूण १७ लाख ९५ हजार कोटी खर्चाच्या जवळ जवळ एकतृतियांश हिस्सा आहे. केंद्र सरकारच्या एकूण ६६ योजनांपैकी १७ योजना या

प्रमुख असून त्यावर खर्च होणाऱ्या रकमात कपात तर सोडाच; उलट वाढ करण्यात आली आहे. २०१३-१४ या वर्षात या योजनांवर १३६२५४ कोटी रुपये खर्च करण्यात आला होता. या अर्थ संकल्पात तो खर्च ३३८४०८ कोटी रुपये केला आहे. परिणामी बहुतेक सर्व तरतुदीत वाढ झाली आहे.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना ही ग्रामीण भागातील मजुरांना किमान शंभर दिवस रोजगार उपलब्ध करून देणारी योजना असून या योजनेवरचा खर्च २०१४-१५ च्या अर्थसंकल्पात वाढला नसता तरच नवल होते. या योजनेवर ३४०० कोटी रुपये खर्च होणार आहेत. विशेष म्हणजे जेणे करून ग्रामीण भागातल्या अकुशल मजुरांना रोजगार मिळेल अशी एखादी योजना तयार करण्याची सूचना महाराष्ट्र सरकारने विधानसभेत मान्य केली होती. त्यासाठी गांधीवादी नेते वि. स. पागे यांच्या

अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली होती. पागे समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार 'मागेल त्याला काम' या तत्वानुसार रोजगार हमी योजना सुरू करण्यात आली. हीच योजना नंतरच्या काळात केंद्र सरकारने स्वीकारली. ती 'मनरेगा' नावाने प्रसिध्द झाली. या अर्थसंकल्पात या योजनेचे मूल्यांकन नव्या विकषांवर करण्याचे सरकारने ठरवले असल्याची घोषणा जेटलींनी केली. या योजनेखाली जे काम होईल त्या कामाला 'असेट' म्हणून मान्यता देण्याचे सरकारने ठरवले आहे. याचाच अर्थ मनरेगा योजनेखाली होणारी कामे इथून पुढच्या काळात स्थायी स्वरूपाची असतील.

मनरेगा योजनेच्या जोडीला श्यामाप्रसाद मुखर्जी १०० कोटी रुपये खर्चाची रूर्बन योजना सुरू करण्याची घोषणा करण्यात आली आहे. ही योजना मुख्यतः निमशहरी भागासाठी असून या योजनेत तालुक्याची ठिकाणी 'शहरी

सुविधा' निर्माण करण्याची सरकारची योजना आहे. अलीकडे शहरी भागात लोंढे वाढत चालले आहेत हे लक्षात घेऊन ही योजना 'मिशन' म्हणून राबवण्यात येणार आहे, कदाचित कमी तरतूद ठेवण्यात आलेली दिसते. योजना यशस्वी ठरली तर तरतूद आपोआप वाढणार हे उघड आहे. त्याखेरीज प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना जाहीर करण्यात आली असून त्यासाठी १४३९२ रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. या योजनेचा राज्य सरकारांनी कल्पकरित्या उपयोग करून घेतल्यास राष्ट्रीय महामार्गापासून ग्रामीण महामार्गाकडे वळता येणार आहे. किंबहुना खेडी महामार्गाला जोडली गेल्यास विकासाचा नवा मार्ग खुला होणार आहे. त्याखेरीज आजीविका, ग्रामीण गृहनिर्माण योजना, पाणीपुरवठा तसेच मलनिस्सारण योजनांसाठी करण्यात आलेल्या तरतुदींमुळे ग्रामीण भागाचा कायापालट होण्यास मदत होईल.

सध्या अनेक राज्यांत या मूलभूत सुविधांसाठी पैसाच उपलब्ध नाही. त्यामुळे राज्यांच्या मदतीला केंद्र पुढे सरसावले आहे. दुर्दैवाने राज्यांच्या सहकार्याभावी हा निधी खर्च न होता तसाच पडून राहतो.

सरकारी शाळांसाठी स्वच्छतागृहे आणि पिण्याच्या पाण्याची सोय करणे अनिवार्य आहे. यंदाच्या अर्थसंकल्पात त्यासाठी बऱ्यापैकी तरतूद करण्यात आली आहे. ग्रामीण पाणीपुरवठा योजनेसाठी ११००० कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली असून अनेक खेड्यात टँकरद्वारा पाणी पुरवठा करण्याची नामुष्की ओढावली आहे ती वरील योजनेमुळे

कमी होण्यास मदत होईल. सगळ्यात महत्वाचे म्हणजे पंडित दीनदयाल ग्राम ज्योत योजना आखण्यात आली असून त्या योजनेखाली खेड्यात सुरळीत वीजपुरवठा करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. देशात अशी अनेक खेडी आहेत की जेथे सुरळीत वीजपुरवठा ही दुर्मिळ बाब आहे. ही योजना आपल्या मतदारसंघात सुरू करण्याचा आग्रह सरकारला केला जाईल यात शंका नाही. या योजनेसाठी देण्यात आलेला ५०० कोटी रुपयांचा निधी तसा अपुराच आहे. तरीही घर, वीज, रस्ते आणि रोजगार ग्रामीण भागात उपलब्ध झाल्यास खेड्यांकडून शहरांकडे सुरू असलेला ओढा रोखण्यास सुरुवात केल्यासारखे होईल हे निश्चित.

ग्रामीण भागात आजच्या घडीलाही शेती हे उपजीविकेचे मुख्य साधन आहे हे ओळखून सरकारने यंदाच्या अर्थसंकल्पात शेतकऱ्यांसाठी ऋणसुविधा अधिक बळकट केली आहे. शेतकऱ्यांसाठी देशव्यापी कृषि विकास योजनांसाठी ९९५४ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली असून पीकविमा (२८२३ कोटी), भाजीपाल्यांची भावपातळी स्थिर राहण्यासाठी (५०० कोटी) जमिनीची निगा (१०० कोटी), शेतीसातत्य (१५५०) जमीन पीकयोग्य करण्यासाठी (१०० कोटी), बीज निर्मिती संशोधन (५० कोटी). जनावरांसाठी- नॅशनल लाईव्ह स्टॉक मिशन (३०४ कोटी) मत्स्यस्य शेती संशोधन (५० कोटी), दुग्धविकास (२३० कोटी) इत्यादी तरतुदी लक्षवेधक आहेत. कृषि विस्तार योजनांसाठी ६०० कोटी रुपये. कृषि विद्यापीठांची स्थापना करण्यासाठी

१०० कोटींची तरतूद करण्यात आली आहे तर दोन हॉर्टिकल्चर विद्यापीठासाठी वेगळी १०० कोटींची तरतूद करण्यात आली आहे. हे सगळे पाहता सरकारने ठेवलेले ४ टक्के कृषि विकासाचे ध्येय गाठता येईल असे वाटते. जीडीपीमध्ये कृषी विद्यापीठांचा टक्का घटून चालणार नाही हा सरकारचा दृष्टिकोन त्यातून प्रतीत होतो.

ग्रामीण भागाच्या विकासात घरबांधणीला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. म्हणूनच १०० स्मार्ट सिटीची योजना आखण्यात आली आहे. देशात ४१ शहरे खूप मोठी असून आता या शहरांच्या विकासापेक्षा तालुक्यांच्या ठिकाणांकडे लक्ष पुरवण्याचे लक्ष्य समोर ठेऊन सरकारने या योजनेची घोषणा केलेली दिसते. शहरी भागाच्या विकासावर जास्त खर्च होतो. त्यामुळे शहरी भागातल्या लोकामध्ये समाधान नाही. निमशहरी भागातल्या लोकांच्या मनात मात्र वैषम्य वाटत राहते. ही स्थिती पालटण्याची गरज आता सगळ्यांना भासू लागली आहे. विकसनशील तालुक्यांकडे लक्ष पुरवल्यास शहरी भागांकडे होणारा ओढा थांबला तर ग्रामीण भागाचे चित्र पालटायला वेळ लागणार नाही. 'स्मार्ट सिटी'च्या संकल्पनेत वायफाय कनेक्टिविटी. टी व्ही, रस्ते, वाहतुकीची पुरशी सोय इ. गोष्टींचा समावेश होतो. म्हणूनच इ- कॉमर्स व्यवस्थेला उत्तेजन देण्याचे सरकारने ठरवले आहे. त्याखेरीज अन्न महामंडळामार्फत गोदामे बांधण्यासाठी १८१ कोटींच्या तरतुदीखेरीज कृषिमालासाठी शीतगृहे निर्माण करण्यासाठी १०० कोटींचा स्टार्ट

अप निधीदेखील स्थापन करण्यात येणार आहे. संगणकाधारित वितरण व्यवस्थेसाठी १२८ कोटींची तरतूद करण्यात आली आहे. थोडक्यात, भारतात अवतरलेले संगणकयुग अधिक विस्तारण्याची चिन्हे दिसत आहेत.

जल, जंगल, जमीनविषयक चालणाऱ्या चळवळींची सरकारने दखल घेतली आहे. वनीकरणासाठी ११६०९ कोटी रुपयांची तर हिमालय मिशनसाठी १०० कोटींची तरतूद स्वागतार्ह वाटेल. प्रधानमंत्री रोजगार योजना, मागासवर्गियांसाठी विशेष कर्जसहाय्याची सोय करणारा निधी या पूर्वीच्या साऱ्या योजना कायम ठेवण्यात आल्या असून कौशल्य वृद्धिगत करण्यासाठी २०० कोटींची तर तंत्रशिक्षण केंद्रांसाठी १५० कोटी रुपये देण्यात आले आहेत. शिक्षणाच्या बाबतीत कुठली तडजोड देशाला आता मान्य नाही. सर्वशिक्षा अभियानासाठी २८२५८ कोटी, दुपारच्या वेळी विद्यार्थी मध्यान्ह भोजन योजनेसाठी १३२१५ कोटी रुपये मंजूर करण्यात आले आहेत. माध्यमिक शिक्षणासाठी ५००० कोटींची तरतूद तर शाळांचे व्यवस्थापन, गुणवत्तामापन वगैरेसाठी ५०० कोटींची वेगळी तरतूद करण्यात आली आहे. शिक्षकांच्या प्रशिक्षणासाठी ५०० कोटींची तरतूद करण्यात आली आहे. शिक्षकांची पातळी जागतिक पातळीशी तुल्यबळ करण्याचे ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून ही तरतूद करण्यात आली आहे. या सर्व तरतुदी पाहता अर्थसंकल्पकर्त्यांनी अनेक बाबींचा बारकाईने विचार केला असल्याचे लक्षात येते.

केंद्रीय अर्थसंकल्पाचा विचार करता वाचकांच्या मनात असा प्रश्न नेहमी येतो की, एवढे सगळे सरकार करायला तयार असताना आणि अर्थसंकल्पाचा आकडा १८ लाख कोटी रुपयांच्या घरात गेला असूनही देशातले अनेक भाग मागासलेले कसे राहतात? या प्रश्नाचे उत्तर असे आहे की, सरकारच्या अनेक योजनांचा लाभ घेण्याचे साधे प्राथमिक ज्ञानही लोकांना नाही. लाभार्थी पुढे येणार नसतील तर योजना अंमलात कशा आणायच्या असा प्रश्न पडतो. अनेकदा त्या त्या योजनातील खर्चाचा वाटा राज्य शासनांकडून उचलला जात नाही. केंद्र सरकारची कोणतीही योजना राज्यांच्या सहकार्यावाचून प्रत्यक्षात उतरू शकत नाही. दुर्दैवाने ग्रामीण भागासाठीच्या योजना राजकारणाच्या विळख्यात सापडणार नाही या बाबतीत काळजी घेणे गरजेचे आहे.

(रमेश झवर - वरिष्ठ पत्रकार. २००३ पर्यंतच्या ३५ वर्षांच्या पत्रकारितेच्या क्षेत्रात यांनी विविध विषय हाताळले व विपुल लेखन केले. आपल्या कारकिर्दीत यांना राष्ट्रीय स्तरावरील विविध महत्त्वपूर्ण विषय जसे पंतप्रधानांचे परदेश दौरे, लोकसभा निवडणूका, वार्षिक अर्थसंकल्प इ. विषयांवर प्रामुख्याने काम पाहिले. आकाशवाणी व दूरदर्शनच्या अनेक माहितीपर चर्चासत्रात तज्ञ म्हणून नेहमी सहभाग होता. सध्या ते राजकिय व अर्थशास्त्र विषयक विषयांवर लोकसत्ता इंडियन एक्सप्रेस या वर्तमानपत्रांतून व अनेक वृत्तवाहिन्यांवर विशेष तज्ञ म्हणून लेखन व मार्गदर्शन करतात.)

लेखक / वाचकांसाठी नम्र सूचना

प्रकाशन विभागाच्या 'इंडिया' (इंग्रजी) व 'भारत' (हिंदी) या वार्षिक संदर्भ ग्रंथांच्या प्रती केन्द्रीय सदन, सीबीडी बेलापूर, नवी मुंबई, पिन ४००६१४ येथील कार्यालयात उपलब्ध आहेत. या प्रती संग्रही ठेवू इच्छिणाऱ्या लेखक वाचकांनी आपली मागणी yngovt.patika242@gmail.com या संकेतस्थळावर कृपया नोंदवावी.

जुलै २०१४ चा केंद्रीय अर्थसंकल्प

– चरण सिंह आणि शारदा शिंपी

पार्श्वभूमी:

अत्यंत बिकट आर्थिक परिस्थितीत २०१४ या वर्षीचा केंद्रीय अर्थसंकल्प तयार करण्यात आला आहे. जागतिक स्तरावर आर्थिक पुनर्लाभ हा सातत्याने जोमदार राहिलेला नाही आणि बाजारपेठा स्थिर उरलेल्या नाहीत. युरोपीय समुदायाने नुकतेच ऋणात्मक व्याज दर जाहीर केले असून अमेरिकेने आपली योजना अजून अंतिम निश्चित केलेली नाही. ब्रिक्स देशांमधील वाढीचा दर स्थिर नसल्याने उभरत्या देशांमध्येही चित्र घोर निराशाजनक आहे. सुरुवातीच्या वर्षात, जागतिक आर्थिक पेचप्रसंगापासून संरक्षणाची ढाल मिळालेल्या देशांपैकी भारतही एक होता, पण २०१२-१३ आणि २०१३-१४ मध्ये विकासाचा दर ५ टक्क्यांच्याही खाली कोसळला. विकासातील हा ढासळता कल सर्वच क्षेत्रांत - कृषी, औद्योगिक आणि सेवा - नोंदला गेला. विकासाच्या दरात भयाण घट होत असताना महागाईचा दर मात्र सातत्याने उच्च राहिला आहे.

घाऊक किंमत निर्देशांकाने मोजलेला सरासरी महागाईचा दर २०१३-१४ मध्ये ६ टक्क्यांवर उतरला असला तरीही दिलासादायकतेच्या पातळीच्या वरच आहे. शिवाय, अन्नधान्याच्या महागाईचा उच्च दरही गेल्या काही काळापासून चिंतेचा मुद्दा राहिला आहे. धोरणात्मक उपायाच्या सक्तीच्या अंमलबजावणीमुळे सोने आयातीला आळा बसवण्यात यश आले असून भारतीय रुपयाच्या अवमूल्यनामुळे निर्यातीला चालना देण्यास सहाय्य झाले आहे. परिणामस्वरूप, २०१२-१३ मध्ये सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या (GDP) चालू खात्यातील तूट (CAD) ४.७ टक्क्यांवरून २०१३-१४ मध्ये १.७ टक्क्यांवर आणण्यात यश आले आहे. (आकृती १ पहा)

वित्तीय निर्देशक:

नुकत्याच सत्तेवर आलेल्या एनडीए सरकारच्या किमान शासन आणि कमाल प्रशासन या धोरणात्मक पवित्र्याचे मूलभूत उद्दिष्ट २०१३-१४ च्या केंद्रीय

अर्थसंकल्पात स्पष्टपणे उमटलेले आहे. वरील पार्श्वभूमीवर, जुलै २०१४ मधील अर्थसंकल्पात तुटीवर नियंत्रण मिळवतानाच मोठ्या कर्जाचा आश्रय न घेण्याचा केलेला प्रयत्न निश्चितच स्तुत्य आहे.

(तक्ता १) पुढील तीन ते चार वर्षांत, शाश्वत विकासाचा दर ७ ते ८ टक्के गाठण्याबरोबरच चालू खात्यातील तूट आटोपशीर ठेवणे, वित्तीय तूट कमी करणे आणि महागाईचा दर खाली आणणे ही या अर्थसंकल्पाची उद्दिष्टे आहेत. आर्थिक दृढीकरणासाठी (consolidation) आखलेली योजना २०१५-१६ मध्ये वित्तीय तूट ३.६ टक्क्यांवर आणि पुढे २०१६-१७ मध्ये ३ टक्क्यांवर आणण्याकरता आहे.

२०१३-१४ मध्ये, अर्थव्यवस्थेतील एकूण मंदीचा परिणाम करांपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नावर झाला असला तरीही वसुलीचे काम हाती घेण्यात आल्यामुळे चालू वर्षी काही सकारात्मक वाढ अपेक्षित आहे. (तक्ता २) खर्चाच्या

संदर्भात असे म्हणता येईल की, संरक्षणावर खर्च कायम असून व्याजावरील उत्पन्न घसरण्याचा अंदाज आहे, त्याचवेळी धान्यावरील सबसिडीमुळे हा खर्च वाढण्याचा अंदाज आहे. (तक्ता ३)

निवडक धोरणात्मक घोषणा :

केंद्रीय अर्थसंकल्पात कृषी, पायाभूत सुविधांच्या प्रगतीवर जोर देणे, विविध साधनांद्वारे रोजगार निर्मिती आणि एकंदर आर्थिक विकासावर भर दिला आहे. भारतातील विशेषतः ग्रामीण भागात, मोठी लोकसंख्या उदरनिर्वाहासाठी शेती आणि तत्सम क्षेत्रावर अवलंबून आहे, हे लक्षात घेऊन शेती स्पर्धात्मक व किफायतशीर होईल, यावर अर्थसंकल्पात जोर दिला आहे. किसान टेलिव्हिजन, वखारीसाठी पायाभूत सुविधा निधी, किंमत स्थिरीकरण निधी, किसान विकास पत्र (kvp) आणि नाबार्डमधील दीर्घ मुदतीचा ग्रामीण कर्ज निधी आणि उच्च उत्पादकतेवर भर देण्यासह दुसरी हरित क्रांती घडवून आणण्याचा हेतू, हे सारे अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राला चालना देण्यास प्रामाणिक प्रयत्नांचे निर्देशक आहेत.

आर्थिक विकासाकरता गृहनिर्माण, रचना आणि बांधकाम व्यवसाय ही प्रमुख क्षेत्रे होत. रोजगार उत्पन्न करून व मागणीला प्रोत्साहन देऊन संबंधित क्षेत्रांवर सकारात्मक परिणाम घडवण्याची या उद्योगाची क्षमता आहे. गुंतवणूक प्रकल्पांसाठी खूप मोठ्या प्रमाणावर निधी आणण्याच्या उद्देशाने, रिअल इस्टेट इन्व्हेस्टमेंट ट्रस्ट (REITS) आणि इन्फ्रास्ट्रक्चर इन्व्हेस्टमेंट ट्रस्टमध्ये (InvITs) आवश्यक प्रोत्साहन देण्याचा हेतू अर्थमंत्र्यांनी स्पष्ट केला आहे. गुंतवणूक प्रकल्प पूर्ण होण्याचा कालावधी दीर्घ असून साधनसंपत्तीची आवश्यकता भरपूर

असल्याने (REITS) आणि (InvITs) पायाभूत सुविधांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय अर्थपुरवठ्यासह अत्यंत महत्वाचा निधी देशात आणण्याची शक्यता आहे.

भारतात घरांचा प्रचंड तुटवडा असून २०१२ मध्ये शहरी भारतात १ कोटी ९० लाख घरांचा तुटवडा असल्याचा अंदाज व्यक्त करण्यात आला होता. केंद्रीय योजना आराखड्यात गृहनिर्माण आणि शहरी दारिद्र्य निर्मूलन मंत्रालयावरील खर्च दुप्पट करण्यात आला असून अर्थमंत्र्यांनी सर्वाना परवडणाऱ्या दरातील व कमी किंमतीची घरे देण्यासाठी मंडळ प्रस्तावित केले आहे. राष्ट्रीय गृहनिर्माण बँकेवर (NHB) त्याची जबाबदारी दिली जाईल.

उच्च दर्जाचे राहणीमान आणि योग्य संधी मिळण्याची इच्छा जागृत होणे, हे अर्थव्यवस्थेची वाढ आणि विकासाचे एक सहउत्पादन (by product) आहे. शंभर स्मार्ट शहरे आणि त्याअनुषंगाने करावयाच्या आधुनिकीकरणामुळे बांधकाम व्यवसाय आणि पायाभूत सुविधांवर सकारात्मक परिणाम होणार आहे. याचे पर्यवसान आधुनिक संदेशवहन क्षेत्रातील उच्च गुंतवणुकीत होणार असून त्या प्रक्रियेत टेलिकॉम क्षेत्र आणि माहिती तंत्रज्ञान सुविधांचा दर्जा सुधारण्यास सहाय्य होणार आहे. वस्तु व सेवा कराच्या (GST) समावेशाच्या संदर्भात जाहीर केलेली लवचिकता त्याची अंमलबजावणी सुटसुटीत आणि जलद गतीने होईल, असे सूचित करते. दरांतील समानता आणि जीएसटीची देखरेख करण्यातील सहजता ही केंद्र आणि राज्य सरकारांसाठी सर्व बाजूंनी अनुकूल परिस्थिती निर्माण करणारी आहे. एकत्रितरित्या (pooled) पालिका

कर्जाची जबाबदारी घेण्याच्या सुविधेमुळे पायाभूत सुविधा प्रकल्प आणि पालिकांसाठी अर्थसहाय्याचे रस्ते रुंद होतीलच, पण स्थानिक स्वराज्य संस्था बळकट होण्यासही सहाय्य होईल. स्वच्छ भारत अभियानाचा भारतीयोंच्या आरोग्यावर सकारात्मक परिणाम होईल आणि डायरिया (हगवण) सारख्या आजारांवर नियंत्रण मिळवण्यास थेट सहाय्य होणार असल्याने बालमृत्युचा दरही कमी होणार आहे आणि शेवटी, बेटी बचाओ, बेटी पढाओ यासारख्या महिलांच्या सुरक्षेसाठी केलेल्या विविध घोषणांमुळे मुलींप्रती आदर व मुलींना मनापासून स्वीकारण्यास मदत होणार असून त्याही पुढे भरपूर शिक्षण, जोरदार करिअर आणि अर्थव्यवस्थेत त्यांचे महत्वपूर्ण योगदान राहून त्यांच्या यशाबद्दल गर्व वाटू लागेल. विकासाच्या प्रक्रियेत देशातील निम्म्या कामगारवर्गाला विश्वासपूर्ण आणि स्पर्धात्मकरित्या सहभागी होण्यास प्रोत्साहन मिळणार आहे.

अर्थसंकल्पाचा आर्थिक प्रभाव

केंद्रीय अर्थसंकल्पाच्या आर्थिक प्रभावाचे विश्लेषण करण्याकरता, अर्थव्यवस्थेला सतत पोखरणाऱ्या आणि निवडणूक प्रचारात ज्यावर व्यापक चर्चा झाली, अशा प्रमुख आर्थिक मुद्द्यांचा विचार करायला हवा - ते म्हणजे आर्थिक वाढ, रोजगार आणि महागाई होत. अर्थसंकल्पात या मुद्द्यांवर अत्यंत गांभिर्याने विचार करण्यात आला आहे.

रिअल इस्टेट आणि पायाभूत सुविधा गुंतवणूक विश्वस्त मंडळ, गृहनिर्माणसाठी करांमध्ये सवलती आणि एनएचबीच्या माध्यमातून परवडणाऱ्या दरांतील घरांसाठी अधिक निधीचे वाटप, स्मार्ट शहरांसाठी निधी तसेच स्तर १ व २ शहरांमध्ये नवीन

विमानतळे यांसारख्या विविध योजनांच्या माध्यमातून गृहनिर्माण व बांधकाम व्यवसायाला उत्तेजन दिल्यामुळे देशाच्या विकासाला प्रोत्साहन मिळणार आहे. गृहनिर्माण उद्योग हा अन्य २६९ उद्योगांशी जोडलेला असल्याने औद्योगिक उत्पादन वाढत्या विकासात योगदान देईल. विकास वृद्धीच्या या उपाययोजनेमुळे देशातील नोकऱ्यांच्या स्थितीवर सकारात्मक परिणाम होणार आहे. याशिवाय, पर्यटनास चालना देण्याच्या उपाय योजनेमुळे, इतर व्यवसायांबरोबरच हॉटेल, करमणूक, वाहतूक आणि हवाई व वाहतूक क्षेत्रातील नोकऱ्यांमध्ये थेट भर पडणार आहे.

देशातील विशेषतः ग्रामीण भागातील दुर्बल घटकांचे सक्षमीकरण करण्याकरता येत्या १५ ऑगस्ट रोजी मुहूर्त करण्यात यावयाच्या आर्थिक समावेश मोहिमेमुळे (financial inclusion mission) गरीबांपर्यंत आर्थिक सेवा विस्तारित करण्यास मदत होणार आहे. या कार्यक्रमाच्या अंतर्गत तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यामुळे बँकेत खाते उघडणे, आर्थिक साक्षरतेचा प्रसार आणि संपूर्ण ग्रामीण भारतात आर्थिक सेवा पुरवण्यात वाढ या दृष्टीने रोजगार निर्मितीस चालना मिळणार आहे.

याशिवाय, आणखी दोन उपाय असे आहेत की, जे कल्याणकारी असूनही रोजगारवाढीला योगदान देणारे आहेत, उदाहरणार्थ, विमा क्षेत्रात थेट परदेशी गुंतवणुकीत वाढ. गेल्या दशकात, खासगी विमा कंपन्यांना भारतात परवानगी देण्यासारखे उपाय योजण्यासह सरकारने हरप्रकारे प्रयत्न करूनही, भारतात विमा क्षेत्राचा प्रवेश फक्त जीडीपीच्या फक्त ४ टक्के होऊ शकला आहे. तरुणांची

लोकसंख्या जास्त असलेल्या भारतात, सध्या जीवनविमा योजनेतर्गत समावेश असलेल्या २५ टक्क्यांपेक्षा कमी लोकसंख्येवरून विमा लाभार्थींची संख्या वाढवण्याच्या क्षमतेमुळे रोजगार निर्मितीस प्रोत्साहन मिळेल.

अत्यंत तरुण आणि गतीशील लोकसंख्या असलेल्या देशात युद्ध स्मारक किंवा ऐक्याचा पुतळा उभारण्यासारख्या साध्या निर्णयांना अतिशय राष्ट्रवादी समजले जाते. वाणिज्य आणि रोजगारास प्रोत्साहन देण्याकरता राष्ट्रीय स्मारक व पर्यटन स्थळे म्हणून त्यांचा विकास करता येईल. प्रत्येक राज्यात प्रमुख शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याच्या स्तुत्य आणि दीर्घकालीन उद्दिष्टासह नवीन आयआयटी, आयआयएम, एम्स आणि कृषी व फलोत्पादन विद्यापीठे तातडीने सुरू करण्याच्या निर्णयामुळे भारतीय आणि परदेशातील तरुणांच्या रोजगारक्षमतेस मोठी चालना मिळणार आहे.

देशातील विशेषतः अन्नधान्याची महागाई ही धान्याचा पुरवठा कमी झाल्यामुळे निर्माण झाली असून सैल वित्तीय धोरणामुळे नाही, हे गेल्या काही महिन्यात अधिक स्पष्टपणे समोर आले आहे. पुरवठ्याची समस्या सोडवण्यासाठी, कृषी क्षेत्रात तसेच शेतमाल साठवण्याकरता वखारी स्थापन करण्यासारख्या ग्रामीण क्षेत्रातील सक्रीय उपायांना उत्तेजन देण्यात आले आहे. भारतीय अन्न महामंडळ आणि सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतील दुवे सांधण्याकरता सुधारणा करण्याच्या घोषणेमुळे, महागाईस वारंवार जबाबदार राहिलेल्या कृषी उत्पादनांच्या किंमती आटोक्यात राहण्यास मदत होणार आहे.

धोरणात्मक मुद्द्यांवर सूचना :

अर्थव्यवस्थेतील वाढीच्या प्रक्रियेचे पुनरुज्जीवन करण्याकरता सहभागाची जाणीव लोकांच्या मनात बिंबवण्याचा प्रयत्न करणारा हा एकमेव अर्थसंकल्प आहे. त्यामुळे, विविध योजनांच्या अंमलबजावणीसंदर्भात काही सूचना:

अ) धान्य सबसिडीसंदर्भात, जे घटक खरोखर पोषण आहार व धान्यापासून वंचित आहेत, त्यांच्यापर्यंत धान्य सुरळीत पोहचण्याकरता, धान्य वितरण यंत्रणेत स्थानिक अधिकाऱ्यांची भूमिका अधिक सक्रीय झाली पाहिजे. जे खरोखर गरजू आहेत, ते निश्चित करण्यासाठी स्थानिक अधिकाऱ्यांनी स्थानिक भागांच्या असलेल्या माहितीचा फायदा घेतला पाहिजे.

ब) पुन्हा लागू करण्यात आलेल्या किसान विकास पत्राबाबत दक्ष राहिले पाहिजे, कारण गेल्या केव्हीपी योजनेत बिगर शेतकऱ्यांनीच मोठ्या प्रमाणावर सहभाग घेतल्याचे प्रकार घडले होते. म्हणून, नव्याने ही योजना लागू करताना आर्थिक दस्तऐवज म्हणून तिची वास्तव्य व्यवहार्यता व उपयोग यावर अनेक प्रकारची चर्चा होऊ शकेल.

क) घरटी दोन बँक खाती आणि सुरूवातीला थोडीशी कर्जाची रक्कम यांसह आर्थिक समावेश मोहिम बँकेत खाती नसलेल्या कुटुंबांच्या बाबतीत यशस्वी ठरू शकेल, पण त्रुटींनी भरलेली असू शकेल. प्रत्येक भारतीयांचा युनिक आयडेंटिटी नंबर नसल्याने, या नव्या खात्यांद्वारे बँकेत खाती नसलेल्या कुटुंबांना कर्ज

प्रस्तावित करताना गळती राहणार नाही, याची विशेष काळजी घ्यावी लागेल.

ड) सध्या अस्तित्वात असलेल्या सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेची पुनर्रचना करताना, पाच लाखांहून अधिक रास्त धान्य दुकानांतून चांगल्या आरोग्यासाठी साबण, जीवनावश्यक औषधे तसेच आरोग्यसंपन्न राहणीमानासाठी मच्छरदाणी यासारख्या नव्या वस्तुंचे वितरण करण्याचा विचार करता येईल.

इ) कंपन्यांच्या सामाजिक जबाबदारी अंतर्गत (corporate social responsibilities) झालेला खर्च समाजाच्या विकासाकरता परोपकार म्हणून असला तरी विकास व रोजगारांच्या उदिदृष्टांकडे तो परिणामकारकरित्या वळवता येईल. कंपनी कायदा २०१३ नुसार, निर्दिष्ट कंपन्यांनी आपल्या फायद्यातील दोन टक्के वाटा हा CSR कार्यासाठी दिला पाहिजे. एका आर्थिक वर्षात, निव्वळ भांडवली मूल्य ५०० कोटी रुपये किंवा उलाढाल १००० कोटी रुपये अथवा ५ कोटी निव्वळ नफा असलेल्या कंपन्यांना CSR चे निकष लागू आहेत. CSR साठी पात्र सामाजिक उपक्रम व्यापक असून संबंधित कंपनी ते स्वतःच्या बळावर राबवेल किंवा अन्य नफेखोरीत न गुंतलेल्या संस्थेकडे (non profit organization) सोपवू शकते. उद्योगविश्वातील सूत्रांनुसार, देशातील किमान सहा हजार कंपन्या त्याचबरोबर ५ कोटीहून अधिक

निव्वळ नफा मिळवणारे अनेक लहान आणि मध्यम व्यावसायिक यांना CSR अंतर्गत उपक्रम राबवावे लागतील. CSR अंतर्गत अंदाजित रक्कम किमान धरलेली २० हजार कोटी रुपयांपासून ते एक लाख कोटी रुपयांपर्यंत आहे. म्हणून, राष्ट्रउभारणीत CSR चा परिणामकारक उपयोग करण्याकरता, हा निधी विशिष्ट क्षेत्रांत वळवण्यासाठी सरकार लेखापरीक्षण किंवा नियामक प्राधिकरण नेमण्याचा विचार करू शकेल.

फ) नॉन परफॉर्मिंग ऍसेट्सचे वाढते प्रमाण पाहून घोषित करण्यात आलेल्या अतिरिक्त कर्ज वसुली लवादांमुळे (DRTs) नियोजन आणि अशा खात्यांच्या पुनरुज्जीवनासाठी त्वरेने कृती करण्यास मदत झाली पाहिजे. DRTs मजबूत होण्याकरता त्यांना अधिक परिणामकारक करण्याची गरज आहे. DRTs सर्वस्वी ग्राहकांना अनुकूल असून बँकिंग व्यवस्थेकरता मोठ्या प्रमाणावर वसुली करण्यात ते यशस्वी झालेले नाहीत, अशी बँकिंग क्षेत्रात सर्वसाधारण समजूत आहे.

ग) नवीन संस्था आणि विद्यापीठे स्थापन करून युवकांना शिक्षण देण्याचा उद्देशाने परदेशी विद्यापीठांना भारतात प्रवेश दिल्यास शिक्षण क्षेत्र आणखी मजबूत होईल. भारतातील युवक परदेशात स्थायिक होण्यासाठी मार्ग शोधतात पण तेथे गेल्यावर शिक्षण व प्रशिक्षणाच्या अभावामुळे कमी वेतन देणाऱ्या किरकोळ नोकऱ्याच करतात. या युवकांना कौशल्याचे प्रशिक्षण देऊन मनुष्यबळाची

गरज असलेल्या परदेशांमध्ये त्यांना स्थायिक करण्यासाठी सरकार सहाय्यभूत होऊ शकेल. मनुष्यबळाची आवश्यकता असलेल्या संबंधित देशांतील विद्यापीठांना आपल्याकडील युवकांना आवश्यक कौशल्य व व्यावसायिकत्वात प्रशिक्षित करण्यासाठी आमंत्रित करता येऊ शकेल. असे उत्तम प्रशिक्षित विस्थापित तरूण दोन महत्वाची कार्ये पार पाडतील. एक म्हणजे, देशाचे ब्रँड ऍम्बेसेडर म्हणून ते काम करतील आणि परकीय निधीचा समृद्ध स्रोत म्हणून ते राहतील.

समारोप :

अवघ्या सहा आठवड्यांत एक धोरणात्मक विचारवंत आणि मुरब्बी संसदपटुने केंद्रीय अर्थसंकल्प अत्यंत कुशलतेने तयार केला असून कमाल सहकार्य व किमान विरोध हे अत्यंत प्रागतिक तत्व त्याने अनुसरले आहे. आंतरराष्ट्रीय आणि देशांतर्गत अशा दोन्ही दृष्ट्या अत्यंत बिकट स्थितीत हाच पवित्रा योग्य आहे.

अलिकडच्या काही महिन्यांत चालू खात्यातील वाढत्या तुटीमुळे सोने आयातीवर कडक निर्बंध लादले गेले आणि सोने आयातीत सवलती देऊन सोन्याच्या बाजारपेठेचे पुनरुज्जीवन करण्यासंदर्भात नव्या सरकारकडून अपेक्षा वाढल्या होत्या. मात्र जुलै २०१४ च्या बहुप्रतिक्षित अर्थसंकल्पात सोन्याबद्दल कसलाच उल्लेख केला गेला नाही. सोन्यासंदर्भात सरकारची धोरणात्मक भूमिका स्पष्ट करण्यासाठी अर्थमंत्री या संधीचा उपयोग करू शकले असते.

आणखी पुढे, लोकसंख्येचा एक मूक घटक आहे तो म्हणजे ज्येष्ठ नागरिक, ज्याच्याकडे सरकारच्या बहुतेक धोरणांमध्ये दुर्लक्षच केले जाते. भारतात ६० वर्षांवरील वयांचे ११ कोटी ज्येष्ठ नागरिक आहेत, ज्यापैकी बहुतेक महिला असून त्यापैकी ९० टक्के असंघटित क्षेत्रातील आहेत. त्यांच्यासाठी कोणताही शाश्वत सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम नसून त्यांची तातडीने काळजी घेण्याची गरज आहे. ३ कोटी ज्येष्ठ नागरिक दारिद्र्यरेषेखालील वर्गातील असून त्यांना ५०० रुपयांची वृद्धापकाळ पेन्शन मिळते, तर उर्वरित ८ कोटी वृद्धांना स्वतःच स्वतःचे पोट भरावे लागते. आपली कमकुवत आणि अपुरी सामाजिक आरोग्य सुविधा पाहता, वृद्धांना मर्यादित प्रमाणातच वैद्यकीय सेवा मिळते, असे अनेक संशोधन अभ्यासांतून समोर आले आहे. युरोपातील अनेक देशांत वृद्धांच्या आरोग्य सुविधांवर जीडीपीच्या ८ ते १० टक्के खर्च केला जातो. त्या उलट, भारतात तो एक टक्क्यापेक्षाही कमी आहे. सन्मानजनक रकमेची सार्वत्रिक पेन्शन आणि सार्वत्रिक विमा यांसारख्या काही साध्या उपाययोजनेमुळे त्यांना आपल्या आयुष्याची संध्याकाळ प्रतिष्ठेने जगता येईल. सार्वत्रिक पेन्शनची रक्कम विशेषतः महिलांसाठी वयाबरोबर वाढत जाईल. अंतिमतः, भारताच्या बदलत्या लोकसंख्येशी संबंधित दोन गोष्टींकडे लक्ष देण्याची गरज आहे. प्रथम, ज्येष्ठ नागरिकांचे प्रश्न आणि वाढत्या वयाबरोबर त्यांचे आर्थिक स्रोत यांचा अभ्यास करण्यासाठी समर्पित अशा थिंक टँकची

गरज आहे. दुसरे, भारतात उपेक्षित राहिलेल्या वार्धक्याचे शास्त्र (gerontology) विकसित करण्याची गरज आहे.

नव्या सरकारचा केंद्रीय अर्थसंकल्प हा पूर्वीच्या सरकारच्याच अर्थसंकल्पाची आवृत्ती आहे, असे वाटेल. पण विश्लेषकदृष्ट्या त्याचे परीक्षण केले असता त्यात खूप काही दिले आहे. तो अंमलात आणल्यास, भारतीय धोरण आखणी आणि व्यावसायिक विचारधारेच्या चौकटीतच अगदी अल्प कालात बदल घडवण्याची त्याची क्षमता आहे कारण, अर्थव्यवस्थेच्या विविध विभागांत व्यापक बदलांचा प्रस्ताव त्यात आहे.

केंद्रीय अर्थसंकल्पात कोणतेही गुपित न राखण्याचे अत्यंत योग्य असे धोरण अर्थमंत्र्यांनी ठेवले असून अन्य देश पालन करत असलेल्या आंतरराष्ट्रीय कार्यपद्धतीनुसारच ते आहे. जेथे अर्थसंकल्प सादर करणे ही फार मोठी घटना नसून वित्तीय धोरण तयार करणे ही नित्याचीच गोष्ट आहे. अर्थसंकल्प म्हणजे सरकारी आकडेवारीची निव्वळ जंत्री देणे समजले जात नाही. आर्थिक धोरणातील उपाय आणि कुपोषणासारख्या कल्याणाभिमुख मुद्द्यांचा स्वतंत्रपणे विचार करण्याची आणि त्याचबरोबर सबसिडीवरील सरकारी खर्च हळूहळू कमी करण्यासाठी आयोगाची स्थापना करण्याची घोषणा म्हणजे अर्थसंकल्प तयार करण्यासाठी मर्यादित कालावधी लक्षात घेता वित्तीय मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित करण्याच्या सरकारच्या भूमिकेचेच संकेत देते. संधी उपलब्ध असतानाही, अतिरिक्त उसनवारी आणि जादा कर्जाचे बंधन ओढवून घेण्यास असलेला विरोध आर्थिक दृढीकरणाप्रती असलेली कटिबद्धताच प्रदर्शित करतो. आर्थिक नीतीभ्रष्टतेचे समर्थन नसले तरी त्याचे व्यवहारीकरण करण्यास सहाय्यभूत होईल एवढा जनादेश असतानाही, अर्थसंकल्पीय धोरण तयार करताना अत्यंत सभ्य आणि परिपक्व पवित्रा स्वीकारण्यात आला आहे. या दृष्टीकोनातून, हा अर्थसंकल्प खरोखरच प्रशंसनीय आणि अभिनव आहे तसेच सहमती तयार करून अधिक आर्थिक सुधारणा राबवण्यासाठी मार्ग सुनिश्चित करणारा आहे.

आकृती १- चालू खात्यातील तूट (जीडीपीच्या प्रमाणात)

स्रोत- रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया आणि केंद्रीय अर्थसंकल्प

तक्ता १ - तुटी (जीडीपीच्या प्रमाणात)

वर्ष	आर डी	जीएफडी	पीडी
१९८०-८१	१.४	५.७	३.९
१९९०-९१	३.३	७.८	४.१
२०००-०१	४.१	५.७	०.९
२०१०-११	३.३	४.९	१.८
२०१२-१३	३.६	४.९	१.८
२०१३-१४ (RE)	३.३	४.६	१.३
२०१४-१५ (BE)	३.०	४.१	०.८

१. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया अर्थशास्त्र प्राध्यापक आणि बंगळूरुच्या आयआयएममध्ये रिसर्च असोसिएट. मते वैयक्तिक.

तक्ता २ : जीडीपीच्या टक्केवारीनुसार निवडक वित्तीय निदर्शक

वर्ष	करांपासूनचे उत्पन्न	व्याजापासून उत्पन्न	सबसिडी	संरक्षण
१९८०-८१	९.१	१.८	१.४	२.५
१९९०-९१	१०.१	३.८	२.१	२.७
२०००-०१	९.०	४.७	१.३	२.३
२०१०-११	१०.३	३.१	२.३	२.०
२०१२-१३	१०.६	३.३	२.०	१.८
२०१३-१४ (RE)	१०.२	३.३	२.२	१.८
२०१४-१५ (BE)	१०.४	३.१	२.६	१.८

तक्ता ३ : प्रमुख सबसिडी (कोटी रुपयांमध्ये)

तपशील	२०१२-१३	२०१३-१४ (RE)	२०१४-१५ (BE)
प्रमुख सबसिडी	२४७४९३	२४५४५२	२५१३९७
खतांवरील सबसिडी	६५६१३	६७९७२	७२९७०
अन्नावरील सबसिडी	८५०००	९२०००	११५०००
पेट्रोलियम सबसिडी	९६८८०	८५४८०	६३४२७
व्याजावरील सबसिडी	७२७०	८१७५	८३१३
इतर सबसिडी	२३१६	१८९०	९४७
एकूण सबसिडी	२५७०७९	२५५५१६	२६०६५८

(डॉ. चरणसिंग- भारतीय व्यवस्थापकीय संस्था, बंगळूर येथे ज्येष्ठ प्राचार्य. यापूर्वी यांनी वरिष्ठ अर्थतज्ञ म्हणून आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे वरिष्ठ संशोधक संचालक म्हणूनही काम केले आहे. संपर्कासाठी ईमेल- charansingh@iimb.ernet.in)

राजधानी दिल्लीत यमुना नदी शुद्धिकरणः महत्वाचे मुद्दे आणि उपाययोजना

– डॉ दीपशिखा शर्मा

परिचयः

नद्यांच्या पाण्याचे प्रदुषण ही जागतिक समस्या बनली आहे. आज जगभरातल्या अनेक नद्या प्रदूषित झाल्याचं आढळतं. यूरोप मधली -हार्डन नदी, फ्रांस मधील साइन नदी, अमेरिकेतील मिनिसोटा नदी, स्कॅंडिनोवियन देशातल्या काही नद्या या सर्व वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या प्रक्रियेत मोठ्या प्रमाणावर प्रदुषित होत आहेत (गुर्जर आणि जाट २००८). भारतातही नद्यांचे प्रदुषण ही एक मोठी समस्या गेल्या अनेक वर्षांपासून उद्भवते आहे. गंगा, ब्रह्मपुत्रा या मोठ्या नद्यांची पात्रंही पूर्णपणे प्रदुषित होतांना दिसतात (CPCB २००६-०७). सध्याच्या पायाभूत सुविधा आणि धोरणात्मक व्यवस्थेच्या अपयशामुळेच भारतात नद्यांच्या प्रदुषणाची समस्या वाढली आहे, असे म्हटले जाते. संयुक्त राष्ट्रांच्या जागतिक जल मूल्यांकन कार्यक्रम

(२००३) नुसार, जगातील २२७ मोठ्या नद्यांवर बांधलेली धरणे आणि इतर बांधकामांमुळे नदी प्रवाहातल्या ६०% झऱ्यांवर विपरीत परिणाम झाला आहे. झऱ्यांखाली वाहणारा प्रवाह, अडथळ्यांमुळे खराब झाला आहे, त्याचा परिणाम नदीतून वाहून येणारा गाळ आणि पोषक तत्वांवर झाल्याचे या अहवालात म्हटलं आहे. हा गाळ आणि पोषक तत्वांमुळे नदीचं पाणी उत्तम राहतं आणि पर्यावरण साखळीही अबाधित राहते. दिल्ली शहरातून दररोज सुमारे ३ अब्ज लिटर सांडपाणी यमुना नदीत सोडलं जातं. यापैकी केवळ अर्ध्याच पाण्यावर प्रक्रिया केली जाते, उरलेले अर्धे सांडपाणी, तसेच प्रक्रिया न करता यमुनेत सोडले जाते व हेच पाणी पुढे गंगेला जाऊन मिळते. (युनिसेफ २००८).

भारताने १९८५ साली गंगा कृती आराखडा (GAP) तयार करून गंगा नदी पुनरुज्जीवनाची योजना सुरू केले. यासाठी

केंद्रीय प्रदुषण नियंत्रण मंडळानं (CPCB) केलेल्या अभ्यासानुसार, आधी यमुना कृती आराखडा तयार केला गेला आणि १९९३ सालापासून या कार्यक्रमाचा पहिला टप्पा सुरू झाला.

आंतरराष्ट्रीय बँकेच्या आर्थिक सहाय्यातून ही योजना आखली गेली. केंद्रीय पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाच्या आखत्यारीतील राष्ट्रीय नदी संवर्धन संचालनालयाने यमुना कृती आराखड्याची अंमलबजावणी हाती घेतली आहे. उत्तर प्रदेश जल निगम, सार्वजनिक आरोग्य अभियांत्रिकी विभाग (हरयाणा), दिल्ली जल मंडळ आणि दिल्ली महानगरपालिका या चारही यंत्रणांद्वारे ही योजना अंमलात येत आहे. यमुना कृती आराखड्याअन्तर्गत, हरयाणा, उत्तर प्रदेश आणि दिल्ली ही तीन राज्ये येतात. (योजना आयोग २००७).

यमुना कृती आराखड्याचा पहिला टप्पा एप्रिल २००२. वर्षीच पूर्ण होणे

योजना

अपेक्षित होते. मात्र, २००३ पर्यंत हा प्रकल्प लांबला. तिन्ही राज्यातल्या १५ गावांमध्ये प्रदुषण कमी करण्याचे उद्दिष्ट होते. यासाठी जपानच्या बँकेने १७ अब्ज येन कर्ज मंजूर केलं होतं. हे कर्ज हरियाणा, उत्तर प्रदेश आणि दिल्ली या राज्यांसाठी होतं. मात्र, १९९६ साली सर्वोच्च न्यायालयाने या गावांमध्ये हरियाणातील आणखी सहा गावां समाविष्ट करण्याचा आदेश दिला गेला. या गावांसाठी केंद्रीय वन आणि पर्यावरण खात्याने निधी दिला. त्यामुळे यमुना कृती आराखड्या अंतर्गत २१ गावां समाविष्ट झाली (योजना आयोग २००७). या आराखड्या अंतर्गत, ७५३ एम एल डी पाण्यावर प्रक्रिया करण्याची योजना होती आणि हे लक्ष्य पूर्ण झाल्याचं, मार्च २००३ मध्ये जाहीर करण्यात आलं. (<http://envfor.nic.in/nrcd/NRCD/YAP.htm>)

यमुना कृती आराखड्याच्या पहिल्या टप्प्यासाठी ५.०९ अब्ज रुपये निधी मंजूर करण्यात आला होता. रुपयाचे मूल्य येनच्या तुलनेत अधिक असल्याने, जपानच्या बँकेने दिलेल्या निधीपैकी ८ अब्ज येनची (म्हणजेच ३ अब्ज रुपये) बचत झाली होते. हा निधी जपानच्या बँकेने त्याच १५ गावांमधल्या उर्वरित कामांसाठी दिला, त्यामुळे यमुना कृती आराखड्याचा पहिला टप्पा फेब्रुवारी २०१३ पर्यंत लांबला. या विस्तारित प्रकल्पासाठी मे, २००१ मध्ये २.२२ अब्ज रुपयांचा अतिरिक्त निधीही मंजूर झाला. या निधीपैकी हरियाणासाठी २२२.८ दशलक्ष निधी, १.६६ अब्ज दिल्लीसाठी, तर २९६.५ दशलक्ष रुपये निधी, तर उत्तर प्रदेशासाठी ४०.५ दशलक्ष रुपये निधी भारत - जपान मधल्या सल्लागार समितीला शुल्क म्हणून

देण्यात आले. यमुना कृती आराखड्याच्या पहिल्या टप्प्याची रक्कम ७ अब्ज रुपये एवढी होती. ही रक्कम अर्धी केंद्र तर अर्धी राज्य सरकारांनी खर्च केली होती. मात्र, २००१ मध्ये केंद्र सरकारने आपला निधी दुपटीने वाढवला तर, राज्य सरकारच्या निधीत ३०% ची वाढ झाली.

यमुना कृती आराखड्या अंतर्गत विविध प्रकारच्या उपाययोजना करूनही दुर्दैवाने नदी शुद्धीकरणाच्या प्रयत्नाला पुरेसे यश आले नाही. (CPCB २००६-०७). अभ्यासाअंती असे लक्षात आले, की दिल्ली शहराच्या सांडपाण्याचे एकूण प्रमाण वस्तुस्थितीपेक्षा कमी मोजलं गेलं होतं, आणि त्यामुळे या शहरासाठीच सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र निरुपयोगी ठरलं. (CPCB २००६-०७).

त्यामुळे, यमुना नदीचे प्रदुषण कमी करण्यासाठी केंद्रीय वन आणि पर्यावरण मंत्रालयाने, २००४ साली यमुना कृती आराखड्याचा दुसरा टप्पा डिसेंबर महिन्यात सुरु केला. हा टप्पा सप्टेंबर २००८ साली पूर्ण होणे अपेक्षित होते. या टप्प्यासाठी जपानच्या बँकेने केंद्रीय वन आणि पर्यावरण मंत्रालयासोबत ३१ मार्च २००३ साली कर्जासाठीचा नवा करार केला. या करारान्वये बँकेने १३.३३ अब्ज येनचे कर्ज मंजूर केले. प्रकल्पाच्या एकूण खर्चापैकी ८५ टक्के एवढी ही रक्कम होती. या टप्प्यासाठी एकूण ६.२४ अब्ज रुपयांचा निधी मंजूर करण्यात आला. यापैकी दिल्लीसाठी ३.८७ अब्ज रुपये, उत्तर प्रदेशासाठी १.२४ अब्ज रुपये, हरियाणासाठी ६३० दशलक्ष रुपये आणि क्षमता विकासासाठी ५०० कोटी दशलक्ष रुपये निधी वितरित करण्यात आला. हे काम निश्चित वेळेत पूर्ण न झाल्याने योजना मार्च २०११ पर्यंत लांबली. या योजनेत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची एकूण मंजूर क्षमता १८९ एम एल डी होती.

(<http://envfor.nic.in/nrcd/NRCD/table.htm>). खालील तक्त्यावरून हे स्पष्ट होतं, की यमुना कृती योजनेच्या दुसऱ्या टप्प्यातील अपेक्षित उद्दिष्टांपैकी एकही उद्दिष्ट तीनही राज्यांनी पूर्ण न केल्यामुळे यमुना कृती आराखड्याचा कालावधी वाढवावा लागला.

तक्ता १ : यमुना कृती आराखडा टप्पा १ आणि २ मध्ये राज्यनिहाय गुंतवणूक आणि योजना

	पहिला टप्पा			दुसरा टप्पा		
	दिल्ली	हरियाणा	उत्तर प्रदेश	दिल्ली	हरियाणा	उत्तर प्रदेश
निधी मंजूर (अब्ज रु. मधे)	१.८१	२.४२	२.८२	४.६९	६.३४	१.१५
केंद्राकडून वितरित निधी	१.७७	१.७८	२.४०	१.२१	०.४८	०.५८
योजना मंजूर	१२	१११	१४६	११	१६	५
योजना पूर्ण	१२	१११	१४६	०	६	१

असे लक्षात आलं आहे की या संपूर्ण योजनेत भरपूर वेळ आणि गुंतवणूक घातली तरीही या काळात नद्यांमधील प्रदुषणात वाढच झाली. नदीमधील बी ओ डी म्हणजेच बायोलॉजिकल ऑक्सीजन डिमांड १९८० साली ११७ टन प्रतिदिन होती, ती या प्रकल्प काळात म्हणजे २००८ पर्यंत २७० टन पर्यंत वाढली. (CSE २००९). दुसऱ्या तक्त्यात १९९६ ते २००९ या काळात, हरियाणा, दिल्ली आणि उत्तर प्रदेश या राज्यांतल्या विविध ठिकाणच्या पाण्याच्या गुणवत्तेचे प्रमाण दिले आहे.

तक्ता २ : यमुना नदीतील जल गुणवत्ता आकडेवारी (उन्हाळ्यातील सरासरी - मार्च ते जून)

ठिकाण	१९९६		२००९	
	डीओ (mg/l)	बीओडी (mg/l)	डीओ (mg/l)	बीओडी (mg/l)
हरियाणा				
तजेवाला	११.७०	१.२०	९.२२	१.२५
कलानौर	१०.४०	१.०५	९.१०	२.३३
सोनीपत	९.७५	३.००	७.६०	७.००
दिल्ली				
निझामुद्दीन	०.३०	२५.००	०.०	२३.००
उत्तर प्रदेश				
आग्रा कनाल	०.३५	२६.५०	०.००	१४.७५
माझवाली	०.५०	२२.००	२.७५	१६.७५
मथुरा	८.१०	४.००	५.२८	८.५०
मथुरा d/s	८.५०	२.५०	६.३०	८.७५
आग्रा d/s	१.६५	९.००	४.६७	१६.२५
उडी	९.७१	२.००	९.००	१.००
औरेंग्या जुहीका	८.४१	५.००	११.०५	४.७५

(स्रोत: CPCB, <<http://envfor.nic.in/nrcd/NRCD/Yamuna.htm>>)

यमुना कृती योजनेच्या दुसऱ्या टप्प्याचा परिणाम बघून केंद्र सरकारने डिसेंबर २०११ साली याचा तिसरा टप्पा मंजूर केला. या टप्प्यातील १६.५६ अब्ज रुपयांचा निधी मंजूर करण्यात आला. या टप्प्याचे अध्ययन करतांना दिल्ली शहरातून वाहणाऱ्या यमुना नदीतील प्रदुषण कमी करण्याबाबतच्या उपाययोजनांचे मूल्यमापन होणे आवश्यक आहे.

२. दिल्लीतील यमुना नदी:

दिल्ली शहरातून वाहणारं यमुना नदीचं पात्रं हे सर्वाधिक प्रदुषित आहे.

(तक्ता क्र. ३)

तक्ता क्र. ३ : यमुना नदीच्या निझामुद्दीन येथील पाण्याच्या गुणवत्तेची सरासरी वार्षिक आकडेवारी

वर्ष	DO (mg/l)	BOD (mg/l)	TC (MPN/100ml)
१९९५	३.४	९.६	३८६०९१
२००५	१.६	१०.००	१२२०००००
२००९	०.०	२३.००	२२५१६६६०
प्रमाण	= ४	= ३	= ५०००

ही आकडेवारी केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ आणि सी डब्लू सी यांच्याकडून घेतली आहे. (स्रोत: CPCB 2000; CPCB 2006-07; TC: total coliforms; a Units: DO and BOD: mg/l and TC: MPN/100 ml; CPCB standard for class C: DO>4mg/l; BOD<3mg/l; TC<5000MPN/100ml)

तक्ता क्र. ३ मधील आकडेवारी पहिली तर, यमुना कृती योजनेचे दोन टप्पे पूर्ण झाल्यानंतरही, नदी शुद्धीकरणाचे अपेक्षित उद्दिष्ट साध्य झाले नसल्याचं लक्षात येते. यमुना कृती योजनेवर आलेला खर्च आणि वेळ लक्षात घेऊन, त्या तुलनेत, या योजनेला मिळालेलं अपुरं यश या सर्वांचा विचार केला तर, नदी शुद्धीकरणासाठी पूर्ण नव्यानं वेगळा प्रकल्प हाती घेण्याची निकड स्पष्ट होते. अशा प्रकल्पांमध्ये, शुद्धीकरण योजनेदरम्यान येणाऱ्या अडचणी आगोदरच लक्षात घेऊन, त्यानुसार धोरण आखण्याची गरज आहे.

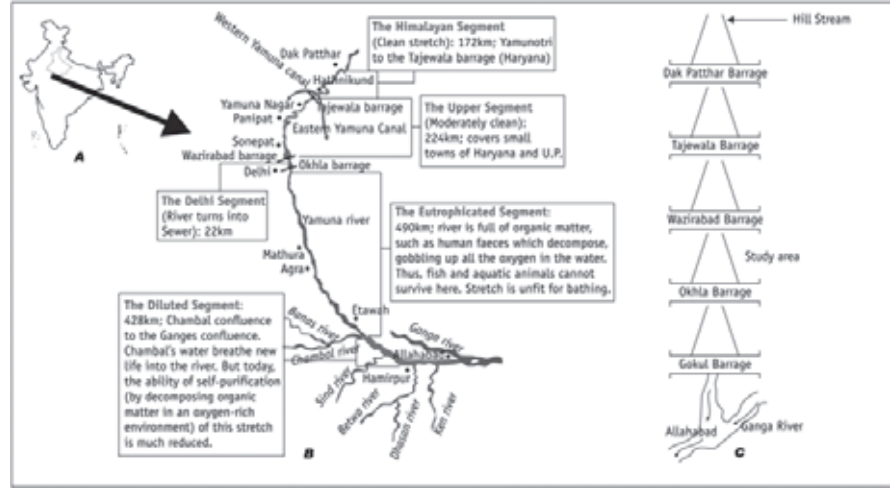
यमुना नदी दिल्ली जवळच्या पल्ला गावाजवळून वाहत येते. वाझीराबाद इथं नदीपात्रात बंधारा घालून दिल्ली शहरासाठी पाणीपुरवठ्याची सोय केली आहे. इथून पुढे या नदीचं पात्र अगदी कमी आहे. त्यानंतर या रिकाम्या पात्रात प्रक्रिया न केलेले किंवा अर्धवट प्रक्रिया केलेलं औद्योगिक सांडपाणी सोडले जाते. वझीराबाद कडून साधारण २५ किलोमीटर पुढे गेल्यावर हे पाणी सिंचनासाठी आग्रा कालव्यात सोडलं जातं, इथं पुन्हा ओखला बंधान्याखाली या नदीत, पूर्व दिल्ली म्हणजेच नोएडा इथून येणारं औद्योगिक आणि घरगुती सांडपाणी सोडलं जातं. साहिबाबाद भागात शाहदरा नाल्यातून येणारं हे सर्व सांडपाणी यमुनेच्या

प्रवाहात मिसळल्या जाते. त्यानंतर पुढे काही उपनद्या यमुनेला येऊन मिळतात आणि प्रयाग म्हणजेच अलाहाबाद इथं गंगा, यमुना आणि लुप्त स्वरूपातील सरस्वती यांचा संगम होतो. इथपर्यंत यमुनेचा प्रवास सुमारे १३७० किलोमीटरचा आहे. (CPCB २००१-०२).

या संपूर्ण खोऱ्यात देशाची १०.७ टक्के भूमी व्यापली जाते. नदीवर बांधलेल्या पाच बंधान्यांमुळे नदीप्रवाह वर्षभर अडखळत सुरू असतो. ऑक्टोबर ते जून या कालावधीत, नदी जवळपास कोरडीच असते, तर जुलै ते सप्टेंबर या पावसाळ्याच्या काळात नदीला पूर येतो. संपूर्ण नदी खोऱ्यातील ६० लाख हेक्टर जमीन सिंचनाखाली आहे. नदीच्या पाण्याचा पंपाद्वारे उपसा करून आणि कालवे खणून, सिंचन तसंच औद्योगिक आणि घरगुती वापरासाठी, उपयोग केला जातो. (CPCB २००१-०२)

आकृती क्र. १ : यमुनेच्या पात्राचं सविस्तर रेषाचित्र :-

१) खोरं , २) प्रदुषणाच्या प्रमाणानुसार केलेली वर्गवारी, ३) बंधान्याच्या जागा.

नदी प्रदुषणासाठी हे थेट सांडपाणी आणि इतरही कारणं जबाबदार असल्याचं निदर्शनास आलं आहे. दिल्ली, त्यानंतर आग्रा आणि मथुरा या शहरांचा या प्रदुषणात मोठा वाटा आहे.

२.१ दिल्ली शहरातील पाणी आणि सांडपाणी व्यवस्थापन.

राजधानी दिल्लीला तीन मुख्य स्रोतांकडून पाणीपुरवठा होतो. यात जमीनीवरील पाणी, भूजल आणि पावसाच्या पाण्याचा समावेश आहे. घरगुती आणि औद्योगिक सांडपाण्यावर जल पुनर्प्रक्रिया केंद्रात प्रक्रिया केली जाते. तर कृषीक्षेत्रातलं पाणी जमीनीत झिरपत जाऊन भूजलपातळी वाढते. सामाईक सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रातील पाणी नंतर पुन्हा सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रात जाते. त्यामुळे हे सर्व पाणी नाल्यांतून पुन्हा थेट यमुना नदीत मिसळते. यामुळे नदीत प्रदुषण होते. त्याशिवाय, पावसाळ्यात शहरातील कचरा, घाण, नाल्यांतून नदीपात्रात येते. त्यातूनही प्रदुषण होते. शहरातील १७ एस टी पी आणि १३ सी ई टी पी मधून सुमारे ८० टक्के पाण्यावर प्रक्रिया होते, आणि हे पाणी यमुनेत मिसळते. वझीराबाद इथल्या बंधान्यानंतर नदीची गुणवत्ता अधिकाधिक खराब होते. त्यानंतर तिच्यात १३ नाल्यांतून प्रक्रियाकृत किंवा अर्धवट प्रक्रिया केलेलं घरगुती आणि

औद्योगिक सांडपाणी नदीपात्रात सोडलं जातं ज्यामुळे ती अधिकच प्रदुषित होते. शिवाय या सर्व सांडपाण्यात मिसळणार नदीचं शुद्ध पाणीही या टप्प्यात नाही. दिल्ली शहरातून दररोज ६५५.५ एम जी डी घरगुती सांडपाणी तयार होते. त्यापैकी फक्त ३१६.७ एम जी डी पाण्यावर प्रक्रिया केली जाते. (जमवाल आणि मित्तल २०१०). दिल्लीतील सी ई टी पी विषयीची सविस्तर माहिती तक्ता क्र. ३.४ मध्ये आणि एस टी पी ची माहिती तक्ता क्र. ४ मध्ये देण्यात आली आहे. या तक्त्यांवरून हे स्पष्ट होतं, की दिल्लीतल्या बहुतांश सी ई टी पी आणि एस टी पी चा क्षमतेपेक्षा अतिशय कमी वापर करण्यात आला आहे. या प्रक्रियाकेंद्रात नेमक्या कोणत्या नाल्यातील सांडपाण्यावर प्रक्रिया केली जाते, हे ही क्षेत्रांच्या माहितीसह देण्यात आले आहे.

टेबल ४ : दिल्ली मध्ये STPs

नाले झोन	झोन नाले अंतर्भूत	एसटीपी	सध्याची स्थिती
शहादरा	शहादरा	यमुना विहार	वापर कमी
			-do-
रिठाला-रोहिणी	नजफगढ + उपनगरे	नरेला	-do-
		रिठाला	-do-
		रोहिणी	-do-
ओखला	मॅगझिन मार्ग, स्वीपर कॉलनी, खैबर खिंड, मेटकलाफ हाउस, आइएसबीटी-मोरीगेट, टांगा स्टँड, सिविल मिल, क्र.१४, पावर हाउस, दिल्ली गेट, सेन नर्सिंग होम, बारापुल्ला, महाराणी बाग, कालकाजी, सरिता विहार, तुगलकाबाद, LPG बॉटलिंग प्लांट जवळ, सरिता विहार पुलाजवळ आणि टेहखंड	वसंत कुंज १ आणि २	-do-
		मेहरौली	-do-
		ओखला	-do-
		सेन नर्सिंग होम	पूर्ण वापर
		दिल्ली गेट	पूर्ण वापर
		घिटोरनी	सुरू झाले नाही
केशवपुर	नजफगढ +उपनगरे	पप्पनकलन	-do-
		नजफगढ	-do-
		केशवपुर	-do-
		निलोठी	-do-
कोरोनेशन पिलर	नजफगढ +उपनगरे	कोरोनेशन पिलर २ आणि ३	-do-
		ऑक्सीडेशन तलाव तिमापुर	पूर्ण वापर

क्रमांक चारच्या तक्त्यामध्ये नदीमध्ये वेगवेगळ्या ठिकाणी प्रक्रिया करून सोडलेले सांडपाण्याचे बिंदू दाखवण्यात आले आहे. हिंदन कट या प्रकाराने नदीपात्र वळवल्यामुळे, नदीवर ताणही आलेला दिसतो. दिल्लीतून सुरू होणारे आणि ओखला बंधान्यापाशी थांबणाऱ्या कल्काजी, सरिता विहार, तुगलकाबाद, शाहदरा यांचा समावेश होतो. एल पी जी बोटालिंग केंद्र, सरिता विहार पुलाजवळ, तेहखंड या सर्व जागांचा अभ्यास करणे कठीण आहे. नजाफगढ नाल्यातून शहरातील एकूण सांडपाण्याच्या ७२.७% पाणी वाहते आणि नदीतील एकूण बी ओ डी पैकी ६१% बी ओ डी या नाल्यातून येते. इतर सांडपाण्यावर कोरोनेशन पिलर एस टी पी (३७.७) केशोपूर एस टी पी (१९.९१) रिठाला एस टी पी (५) सेन नर्सिंग होम एस टी पी (२.२) या सर्व ठिकाणी ही प्रक्रिया केली जाते.

दिल्लीसाठीच्या २०१२ मधील बृहद आराखड्यानुसार, असे मोठे एस टी पी आणि सी ई टी पी केंद्र तयार केले जाणार आहेत, ज्यात सांडपाण्यावर प्रक्रिया करून त्याचा पुनर्वापर पण करता येईल. त्यामुळे यमुना नदीत सोडलं जाणाऱ्या सांडपाण्याचे प्रमाण अत्यल्प होईल. या बृहद आराखड्यामध्ये प्रत्येक क्षेत्रात हरित पट्टा तयार करण्याचाही प्रस्ताव आहे. या पट्ट्यांचा उपयोग शेती, फार्म हाउसेस किंवा रस्त्यांच्या कडेला वृक्षलागवड करण्यासाठी केला जाईल. नदीचं प्रदूषण कमी करण्यासाठी अंतर्गत जोडण्या केलेली सांडपाणी वहन योजनाही या आराखड्यात समाविष्ट आहे.

३. दिल्लीतील यमुना शुद्धीकरणाच्या उपाययोजना :

- एस टी पी, सी ई टी पी ची वहन व्यवस्था
- सांडपाणी वहन व्यवस्था.
- जल पुनर्प्रक्रिया आणि पुनर्वापर.
- प्रवाह सुरळीत ठेवणे.

मात्र, नदीच्या पाण्याची सध्याची खालावलेली गुणवत्ता बघता, सांडपाण्यावर तृतीय प्रक्रिया करणे, पुनर्प्रक्रिया आणि पुनर्वापर असे सर्व पर्याय उपलब्ध असतानाही त्याचा वापर झाला नाही, हे स्पष्ट होते. मात्र पाण्याची मागणी आणि नदीपात्रावर इतर राज्यांचाही हक्क आणि त्यासाठीचे वाद बघता, दिल्लीसाठी, नदीपात्रात असा गोड्या पाण्याचा प्रवाह ठेवणे कठीण आहे.

त्यामुळे, अशा परिस्थितीत, सांडपाण्याचे प्रमाण कमी करणे आणि अधिकाधिक प्रक्रिया केंद्रातून सांडपाण्यावर पुनर्प्रक्रिया करून, कमीतकमी सांडपाणी नदीत सोडले जाईल, अशी व्यवस्था

करणे अत्यावश्यक आहे. नदीचे प्रदूषण कमी करण्यासाठी उपाययोजना व्हायला हव्यात. मात्र, त्यानंतरही नदीपात्रात मोठ्या प्रमाणावर सांडपाणी सोडलं जात असल्याने, या उपाययोजना केल्यानंतरही, नदीचा 'क' दर्जा सांभाळणे कठीण आहे. म्हणूनच यमुना कृती योजनेसाठी खर्च होणारा भरमसाठ निधी लक्षात घेता, नदीचा 'क' दर्जा राखण्यासाठी, विशेषतः दिल्लीत, अधिक प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

४. शिफारसी :

यमुना कृती योजने अंतर्गत सुरु केलेले उपक्रम योग्य दिशेने असल्याचे म्हटले जाते. मात्र त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी अधिक उत्तम तंत्रशुद्ध अभियांत्रिकी उपाययोजना व्हायला हव्यात. तसेच, नदीपात्रात शुद्ध आणि गोड्या पाण्याचा प्रवाह वाढविण्याची गरज आहे. या भागात आपण पाण्याची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी काही धोरणांबाबत सविस्तर चर्चा करू.

४.१ सांडपाणी व्यवस्था सुधारणे :

संपूर्ण शहरातील सर्व सांडपाणी मोठ्या गटार नलीकांतून, प्रक्रिया केंद्रात पाठवले जाते. त्यावर पुनर्प्रक्रिया तसच पुनर्वापर करून, नदीत सांडपाणी अजिबात जाणार नाही, याची दक्षता घ्यायला हवी. सध्या असलेल्या एस टी पी ची क्षमता वाढवून, हे साध्य करता येईल. यासाठी पर्यायी गटारव्यवस्था ही करता येईल. कालवे किंवा नदीच्या काठावर बांध घालून हे शक्य होईल. सर्वात महत्वाचे म्हणजे सांडपाणी उपसा आणि पुनर्प्रक्रिया केंद्रांना २४ तास नियमित वीजपुरवठा असायला हवा.

नदीकाठचा विकास करतांना, ती योजना आर्थिक दृष्ट्या परवडणारी

आणि पर्यावरण पूरक असण्याबरोबरच नागरिकांनी काळजी घेतली तरच 'हरित शहर' ही कल्पना मूर्त स्वरूपात राबवणे शक्य होईल. नदीकिनाऱ्यावर कारंजी, कृत्रिम धबधबे, खेळाची मैदाने, बागा, तलाव, रोपवाटीका, वॉटर पार्क अशा सोयी केल्या तर आपोआपच नदीच्या काठांची स्वच्छता जपली जाईल आणि त्या भागातली हवा शुद्ध राहील.

४.२ : नदीचा जलस्तर वाढवणे आणि प्रदूषणाच्या स्रोतांना आळा घालणे :

नदीचा जलस्तर वाढवण्यासाठी, पावसाच्या पाण्याची साठवणूक करून ते उन्हाळ्यात नदीपात्रात सोडता येईल, अशी व्यवस्था करणे, नदीत येणारे झरे आणि प्रवाहामधील गाळ, कचरा वेळोवेळी स्वच्छ करून तिथे हवा खेळती ठेवणे, नदीला मिळणाऱ्या उपनद्या, झरे वाहते ठावून गोड्या पाण्याचा प्रवाह नदीत राहिल, अशी व्यवस्था करायला हवी.

त्यामुळेच यमुना कृती योजनेअंतर्गत प्रदूषण कमी करण्यासाठीच्या उपाययोजना करण्यापूर्वीच, पाण्याची गुणवत्ता वाढवण्याविषयीचे प्रयोग अंमलात आणायला हवे. या उपायांमुळे म्हणजे सांडपाण्यावर पुनर्प्रक्रिया करून, त्याचा सिंचन, बागकाम किंवा औद्योगिक कारणांसाठी पुनर्वापर करता येईल. त्याशिवाय उर्जा केंद्रांवर कुलिंगसाठी हे पाणी वापरता येईल. भूजलाची पातळी वाढवण्यासाठी, जमिनीखालील झरे, जलस्रोत यांचं पुनरुज्जीवन करता येईल. कृषी, पशू किंवा माणसाचे नदीत स्नान, मूर्तीविसर्जन अशा कारणांमुळे होणारे प्रदूषण थांबवता येईल. शहरातील उंच इमारती आणि पक्क्या सांडपाणी व्यवस्थेत 'रेनवॉटर हार्वेस्टिंग' करून पावसाचे

पाणी साठवून, नदीपात्रात सोडता येईल. शेतीकामातील सांडपाणी थेट नदीत न सोडता नदीकाठा शेजारी असलेल्या शेतांच्या बांधांवर जाळ्या किंवा फिल्टर लावून, घनकचरा वेगळा करणे, अशा उपायायोजनांसह यमुना कृती योजना राबवली तर त्याचा प्रभाव निश्चितच पाणी शुद्धतेवर होईल.

संदर्भ :

१. आर के गुर्जन आणि बी सी जात, २००८, 'जलस्रोतांचा भूगोल', रावत प्रकाशन.
२. सी पी सी बी २००६-२००७. यमुना नदीच्या पाण्याच्या गुणवत्तेची सद्यस्थिती (१९९९-२००५), नदी खोऱ्यांचे मूल्यांकन आणि विकासाबाबतचा अभ्यास (एस डी ओ आर बी एस) दिल्ली, केंद्रीय प्रदुषण नियंत्रण मंडळ.
३. युनिसेफ, डब्लू एच ओ, जल पुरवठा आणि स्वच्छतेबाबत युनिसेफ आणि जागतिक आरोग्य संघटनेने राबवलेला संयुक्त निरीक्षण कार्यक्रम, पेयजल आणि शुद्धतेची प्रगती, युनिसेफ, न्यूयॉर्क आणि डब्लू एच ओ, जिनीवा.
४. योजना आयोगाचा अहवाल (२००७), उत्तर प्रदेश, हरियाणा, राजस्थान, हिमाचल प्रदेश आणि दिल्ली या सरकार मध्ये यमुना जल वाटपाबाबत झालेला सामंजस्य करार.
५. नदी कृती योजना : राष्ट्रीय नदी संवर्धन संचालनालय, केंद्रीय वन आणि पर्यावरण मंत्रालय, भारत सरकार.

६. प्रकल्प व्यवस्थापन सल्लागार - यमुना कृती आराखडा, भारत आणि जपान सरकारने नदी संवर्धनाबाबत राबवलेला संयुक्त प्रकल्प.
 ७. राष्ट्रीय नदी संवर्धन संचालनालयाचा नदी शुद्धीकरण प्रकल्प, केंद्रीय वन आणि पर्यावरण मंत्रालय, भारत सरकार.
 ८. सी पी सी बी - २२०-०२. जल गुणवत्ता स्थिती आणि आकडेवारी. भारतीय राष्ट्रीय जल स्रोत निरीक्षण अभ्यास मालिका, केंद्रीय प्रदुषण नियंत्रण मंडळ, भारत.
 ९. नगरविकास आराखडा, २००६, नगर विकास विभाग, दिल्ली सरकार, जे एन एन यु आर एन, जामवाल आणि ए के मित्तल, २०१०.
 १०. प्रक्रियाकृत सांडपाण्याचा दिल्लीत पुनर्वापर, जल स्रोत, जल संवर्धन आणि पुनर्प्रक्रिया.
 ११. दिल्ली बृहद आराखडा २०१२-२००७, नगरविकास मंत्रालय, भारत सरकार.
 १२. डी शर्मा, २०१३, यमुना नदीसह, सर्व नद्यांच्या पाण्याच्या गुणवत्तेविषयीच्या उपाययोजना बाबतचा संशोधन प्रबंध, टेरी विद्यापीठ.
- (डॉ. दिपशिखा शर्मा - या नैसर्गिक स्रोतांचे व्यवस्थापन या विषयातील तज्ञ आहेत. त्यांनी जल व्यवस्थापन व सांडपाण्याचे व्यवस्थापन तसेच हवामानातील बदल व अपारंपारिक उर्जा स्रोत या विषयांत संशोधन व व्याख्याने दिली आहेत. संपर्कासाठी ईमेल- deepshikha.k.sharma@gmail.com)

योजना मासिकातर्फे

सर्व भारतीयांना

६८ व्या

स्वातंत्र्य दिनाच्या

हार्दिक शुभेच्छा ।।

प्रकाशन विभागाची नवी पुस्तके

१. १८५७ चे उठाव
₹ २२५/-
२. रामधानीसिंह दिनकर -
₹ २००/-
३. मध्य भारत की आदिवासी
और स्वतंत्रता आंदोलन
₹ १६५/-

योजना

२८ ऑगस्ट २०१४

रेल्वे अर्थसंकल्प २०१४ - वास्तवाकडे वाटचाल?

– एस्. श्रीरामन्

मागच्याच आठवड्यांत रेल्वेने संसदेत सादर झालेल्या अर्थसंकल्पास संमिश्र प्रतिसाद मिळाला. एकीकडे चांगली सुरवात 'वास्तवाचे भान असणारा संकल्प' किंवा 'योग्य दिशेने उचललेले पाऊल' अशी या संकल्पाची वाहवा चालू असतानाच, दुसरीकडे गेल्या काही वर्षांतल्या विशेषतः गेल्या दशकांत बरीच छाप पाडणाऱ्या, अन् या वेळेही छाप पाडणाची बतावणी करण्याच्या काही दुर्बल क्षेत्रांना हा संकल्प कल्याणकारी नसल्याचे मान्य करणारे व या संकल्पाला थंडा प्रतिसाद देणारेही पुष्कळ आहेत. यंदाच्या रेल्वे अर्थ संकल्पातील साऱ्या अवस्थांचे आणि त्याच्या प्रस्तावांचे परिक्षण प्रथम सद्यस्थितीचा आढावा घेऊन केले आहे. आजच्या स्थितीत रेल्वे मंत्र्यांकडून चालू आढावे या विषयांतर्गत गणली गेली आहेत आणि तदनंतर काही महत्वांच्या प्रस्तावांचे परिक्षण केले आहे.

प्रश्न

जवळजवळ या दशकांत पहिल्यांदाच, अर्थसंकल्प हा आढावनात्मक

नाही तर वास्तववादी म्हणवला गेला. रेल्वे प्रशासनाने हे मान्य केले आहे की आज रेल्वे दळणवळणात बऱ्याच त्रुटी आहेत विशेषतः दूर खेडोपाड्यांपर्यंत जड वाहतूक करण्यात अपयश आलेले आहे. आजपर्यंत स्पष्टपणे चालत आलेले विकासाचे आव्हान हे पूर्वापासून आतापर्यंत नियोजनकारांनी निर्देशित केलेल्या असंख्य आव्हानांपैकी एक होते. मागास क्षेत्रांतील ठिकाणांचा विकास होण्याच्या दृष्टीकोनातून एका विस्तृत योजनेचा भाग म्हणून दळणवळण होण्यासाठी उत्तम प्रतिसाद आणि सरकारचा अव्याहत पाठिंबा असावा लागतो. यासाठी वाढती अर्थसंकल्पीय तरतूद हवी, जी प्रत्यक्षात सद्य काळात अंतर्गत गंगाजळीसहीत मोजदादही तूटीत आहे; म्हणजे या तरतूदींचे विशेषत्व गौण आहे असे नव्हे, तर परिणामकारक आणि तर्कदृष्टीने सुसंगत अशी भाडे आकारणीच्या अंमलबजावणीला तितकेसे गांभीर्य नाही.

सर्वसमावेशक भाडयासंबंधीच्या धोरणाचा अभाव हा रेल्वेच्या

अर्थसंकल्पातील एक महत्वाचा मुद्दा मानला गेला आहे. या संदर्भात प्रश्न असा उरतो, तो म्हणजे सर्वसमावेशक धोरण म्हणजे काय? रेल्वेसारख्या बहुआयामी उत्पादकता असलेल्या संस्थेचे धोरण ठरविण्याच्या तज्ञांना सातत्याने त्या त्या व्यवसायातील मूलभूत अर्थशास्त्रीय वैशिष्ट्यांकडे लक्ष द्यावे लागते. रोगट अर्थशास्त्राच्या मात्रा आणि त्याच्या सीमा यांच्या अनुषंगाने विचार करता भाडेविषयक सरळसोट धोरण ठरविता येत नाही. अर्थशास्त्रीय मर्यादांमुळे सीमांत किंमतीविषयक माहिती घेता व्यापारी संस्थांना हातमिळवणी करणे कठीण जाईल. पुढे जाऊन असेही म्हणता येईल की अर्थशास्त्र मर्यादिबरोबर जोडीने येणारी किमतीमधील भागिदारी व्यक्तिगत उत्पादनामध्ये स्पष्टपणे ओळखता येत नाही. म्हणजेच कोणताही एक नियम निवडला तरी भागीदारातील किमतीबरोबर सांगड घालता येणे शक्य नाही. व्यक्तिगत सेवा या लहरी असतात. अशा तऱ्हेची लहरी परिमाणे संपूर्ण विभागून जातात आणि म्हणून अशा

किमती ठरविता येत नाही आणि किमतींवर आधारित एखाद्या गोष्टींचा अंदाजित अंदाज घेणे हा किंमतीसाठी अयोग्य नमुना ठरवू शकतो. याउलट किंमत ठरविण्यासाठी सशक्त मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत. जी अर्थकारणाला पूरक ठरू शकतील. तसेच सकारात्मक बदलाआड येणारे अडथळे दूर कर शकतील. अशी ही त्रासदायक भाडेआकारणीची मोजमापे योग्य किमती ठरवण्याच्या कडक नियमांनुसार खर्चात वाटलेली असल्याने सीमांत किंमतीला पर्याय ठरू शकत नाहीत. खरेतर निव्वळ खर्च किमतीवर आधारित अंदाजांवर अभ्यास हे परफेक्ट कॉम्पिटिशन च्या नमुन्यावर न दाखवलेल्या विश्वासाचा दाखलाच होय. पर्यायी, योग्य किंमत आकारणी बाबतची तत्त्वे अस्तित्वात आहेत, व ती आर्थिक कार्यक्षमता प्रोत्साहित करत आहेत. ही तत्त्वे विभिन्न किमतींकडे निर्देश करतात, काही वेळा यांस रॅमसे किमती म्हणतात. ज्या निश्चित आणि सामान्य किमती रेल्वेसेवांच्या प्रवासांवर आकारण्यात येणाऱ्या भाड्यावर आधारित किमतीचे सुयोग्य वाटप करून ठरवल्या जातात- गणितीभाषेत त्यास मागण्यांची लवचिकता (elasticity of demand) म्हणतात. वर प्रत्येक सेवेची किंमत ठरवून तसेच आकारली जात आहे, उलटपक्षी, ती किंमत प्रत्येक सेवेच्या मागणीच्या लवचिकतेशी निगडीत आहे. या प्रत्येक किंमती आर्थिक दृष्ट्या परवडणाऱ्या कार्यक्षम असून त्या होणारा एकूण खर्च आणि मागणी या दोन्ही घटकांवर पुरेपूर अवलंबून आहे. म्हणूनच, जेव्हा मागणी अगदी स्थिर असते तेव्हा Marginal cost एका मोठ्या किंमतीइतकी वाढवावीच लागते. सेवांच्या वर्दळीतील

संकलन जराही विचलित न करता, कमी कालखंडातील ठरवलेल्या Marginal cost पेक्षा जास्त आलेला महसूल हा आर्थिक ध्येय प्राप्त करण्यासाठी वापरला जातो तेव्हा मागणी पूर्णपणे लवचिक असते. ही आणि अशीच तत्त्वे सामान्यतः दराच्या समूहात, कमी किमतींच्यारूपात निदर्शनास पडते. जी रेल्वे दळणवळणाला अधिक आकर्षित करते, रेल्वेसेवेला अधिक खरेदी मिळवून देते ज्या योगे अनिश्चित दरांना विस्तृत मैदान मिळवून देता येते.

ऐतिहासिक दृष्ट्या अशा तऱ्हेची तत्त्वे ही सिध्दांतिक दृष्ट्या राबवली जातात. याच लोकप्रिय संज्ञेला 'व्हेल्यू ऑफ सर्विस प्रायसिंग प्रिन्सिपल' म्हणतात. भारतीय रेल्वेसह जगभरातील सर्वच रेल्वे सेवांनी याचा स्वीकार केला आहे. परंतु ही गोष्ट आपण ध्यानात ठेवली पाहिजे की स्पर्धात्मक युगाच्या आधी हा मार्ग व्यवहार्य ठरू शकत होता. मधल्या काळात रस्ते वाहतुकीमध्ये झालेली प्रचंड वाढ यामुळे व्यवहार्य किंमतींकडे (व्यवहार्य किंमत सिध्दांतावर अवलंबून) पाहण्याचा दृष्टीकोन संकुचित झाला. कारण या आधी गुंतवणुकीवर परतावा मिळत असे तसेच राखीव गंगाजळीत वाढ होत असे. गरजेनुरूप मुद्दा असा आहे की, रेल्वे भाड्यापोटी एका विशिष्ट मर्यादितपेक्षा जास्त भाडे आकार शकत नाही. रेल्वेच्या धोरणात ते बसतच नाही.

दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे झाले तर रेल्वेच्या भाडे मूल्यवर्धनात बदल करायचा. सिध्दांतिक रूपात कितीही न्याययोग्य निर्णय असला तरी प्रत्यक्षात काही येणे दुरापास्तच दिसते. अर्थात दरवाढी संबंधातील कोणताही निर्णय हा अतिसंवेदनशील आहे. कमी किमतीच्या

वस्तूंची तसेच उच्च किंमतीच्या वस्तूंची मालवाहतूक हा ही प्रश्न येथे उद्भवतो व रेल्वे वाहतूक की रस्ते वाहतूक याकडेही लक्ष वेधावे लागते. एका उच्चस्तरीय मंडळाच्या शिफारशीनंतर रेल्वेने गेल्या तीन दशकात मालवाहतूक दरात बऱ्यापैकी वाढ केली आहे. त्याचवेळी रेल्वे अर्थसंकल्प हेही नमूद करतो की, येणाऱ्या खर्चापेक्षा प्रवासी भाडे हे खूपच कमी आहे. हा तोटा प्रति प्रवासी सन २०००-२००१ मध्ये दहा पैसे होता जो सन २०१२-१३ मध्ये तेवीस पेशांवर पोहोचला. याचाच अर्थ प्रवासी भाडे हे माल वाहतुकीपेक्षा कायमच कमी ठेवले आहेत. आगामी काळामध्ये यावर योग्य ती कारवाई होणे अगत्याचे आहे. परंतु इतर सेवांबरोबर तुलना करून मगच अशा तऱ्हेची वाढ करावी. याच बरोबर वाहतुकीचे निकषही लक्षात घ्यायला हवेत. वेळेवेळी हे काम होणे गरजेचे आहे. सर्वांगाने विचार करून दरांबद्दलची धोरणे ठरणे गरजेचे आहे. कोणत्याही प्रकारच्या सवलती देताना किंवा सामाजिक बांधिलकी जपतांना पारदर्शकता आणून सुवर्णमध्य काढला गेला पाहिजे. याचाच अर्थ आर्थिक सफलता आणि सामाजिक बांधिलकी यांची योग्य सांगड घातली गेली पाहिजे. सामाजिक बांधिलकी जपतांना सेवांचे न्याय्य वाटप झाले पाहिजे आणि कार्यक्षमतेच्या मुद्यावर कोणतीही सूट देता कामा नये. यावर साऱ्या अर्थशास्त्रज्ञांचे एकमत आहे. असे असले तरी यावर एक वेगळेच भाष्य केले जाते, ज्याला एक परिमाण लाभले आहे ते म्हणजे क्रॉस सबसिडीचा विचार (परस्पर अनुदान). इतर मार्गांची विशेषतः रस्तेमार्गांची तुलना करता रेल्वे हा पर्यावरणप्रेमी मार्ग आहे. याच करता रेल्वेचे भाडे कमीतकमी ठेवून ज्या तुलनात्मक पर्यायाकडून हा प्रदूषित

होते अशांकडून त्याची भरपाई केली जावी. किंवा करदात्यांकडून अधिकाधिक कर घेऊन भरपाई करावी. दुसऱ्या शब्दांत क्रॉस सबसिडीचा सिलसिला लवकरात लवकर संपायला हवा.

अर्थसंकल्पीय सुचना

Near plan holiday या संकल्पनेचे आपण निश्चितपणे स्वागत करू शकतो. मोठ्या प्रमाणावर असलेल्या प्रकल्पांची संख्या आणि त्यातही कित्येक प्रकल्पांची सुरवातही झालेली नाही अशा वेळी थोडे थांबा, प्रकल्पांना चालना द्या हे योग्य ठरेल. खरे तर रेल्वेने प्रकल्पांविषयी २००९ मध्ये एक श्वेतपत्रिका काढली होती. रेल्वेने यावर गंभीर आत्मचिंतन करणे अपेक्षित होते. नवीन प्रकल्पांच्या मूल कल्पनेचा विचार करणे, नियोजन करणे आणि त्यानंतर अंमलबजावणी करणे असा कार्यक्रम हाती घ्यायला हवा होता. पण असे घडले मात्र नाही. आजही वेळ गेलेली नाही. आताही ते सखोल आढावा घेऊ शकतात. त्यावर गंभीर विचार करू शकतात. त्यातील गरजेनुसार कोणाची निवड करून आणि त्यातील काही प्रकल्प जे ज्यांच्यावर काहीच कार्यवाही झालेली नाही ते रद्द करू शकतात. देशाच्या मागास भागांच्या विकासाच्या दृष्टीने जे मार्ग अद्याप विकसित झालेले नाहीत त्यांचा विचार करणे तसेच मोठ्या प्रमाणात वर्दळ असलेल्या मार्गांचा प्राधान्याने विचार करणे अत्यंत गरजेचे आहे. एक गोष्ट आपण समजून घेतली पाहिजे. की अधिकतम वाहतूक असलेल्या मार्गांचे शक्तीशाली मार्गांमध्ये रूपांतर करणे हे व्यावहारिक सांमजस्य होय. परंतु ही कल्पना गेल्या बऱ्याच काळापासून हवेतच विरून गेली आहे. आता या योजनांना गती देण्यासाठी परकीय सरकारे

साहाय्य देऊ करत आहेत याकडे लक्ष वेधले जात आहे. परंतु, प्रकल्प व्यवहार्य ठरणार नसतील तर मात्र अशा कल्पना अंमलात न आणलेल्याच बऱ्या. कारण त्या अधिकाधिक खर्चिक ठरू शकतील. अशा प्रकल्पाना रेल्वे वित्तपुरवठा करू शकत नाही. यावर उपाय काय? तर खाजगी क्षेत्राशी भागीदारी. यालाच पब्लिक प्रायवेट पार्टनरशिप (ppp) असं संबोधले जाते. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे महामार्गांचा या तत्त्वावर झालेला उपयोग. आपल्याला हेही माहित आहे की केंद्राने सुरू केलेला 'सुवर्ण चतुष्कोन राष्ट्रीय महामार्ग प्रकल्प' हा खाजगी क्षेत्रातील उद्योगाशी केलेल्या करारातून साकारण्यात आला. अर्थात याची आर्थिक वसुली अद्यापही पूर्ण होऊ शकली नाही. यासाठी राष्ट्रीय तिजोरीतून अधिक वित्त पुरवठा करून अधिक कर लावून त्याची वसुलीही केली पाहिजे. याचे कारण जेवढी वाहतूक दृष्टीक्षेपात धरून याची आखणी केली होती त्या प्रमाणात वाहतूक झाली नाही. समस्यांचे मूळ हेच आहे. प्रकल्पाच्या सुरवातीला अतिरंजित आकडेवारी गृहीत धरली जाते. बहुतांशी वेळा बुलेट ट्रेन्स ज्या मार्गावरून सतत ये जा करत असतात अशा वेळी गृहीत धरलेली माहिती ही वस्तुस्थिती असू शकते. नियोजित रेल्वे वर्दळी करिता ध्यानात घेतलेली वाहतुकीची तीव्रता, कदाचित पुरेशा प्रमाणात वर्दळ असेल तर आर्थिक दृष्ट्या परवडणारी सुध्दा असू शकते. अर्थातच अशा प्रकल्पांचा व्यापारी दृष्ट्या विचार केला तर खाजगी क्षेत्र यातून काहीतरी मार्ग काढू शकते. त्याहीपेक्षा महत्वाचे म्हणजे मालवाहतुकीसाठी निर्माण केल्या गेलेल्या स्वतंत्र रेल्वे मार्गावर रेल्वेला वेगळ्या पातळीवरून देखभाल,

नवीन काही करणे शक्य होणार नाही. भारताला आज खरी गरज आहे, ती रेल्वे प्रणालीच्या आधुनिकतेची. विशेषतः लांब पल्ल्याच्या मार्गावर जी महत्वाची मालवाहतूक चालते ती अशा ठिकाणी. याच करिता मालवाहतुकीचा विचार करून फक्त मालवाहतुकीसाठी रेल्वेच्या मार्गांचे जाळे उभारावे लागेल. याचबरोबर संगणकीय सेवांचे विस्तारीकरण शहरीभागाबरोबर इतरही ठिकाणी करणे महत्वाचे आहे. याचाच अर्थ देशांतर्गत वाहतुकीत जनतेला एकसंध सेवा पुरवणे असा होय. अशा तऱ्हेचा प्रतिसाद हा मोबिलीटी म्हणजेच भ्रमणासाठी उत्तर ठरू शकेल.

कोणत्याही नवीन ट्रेन्सची सुरवात केली की तो पूर्वसुरीकडून लोकप्रियतेचा मिळालेला वारसा ठरतो. या संदर्भात या क्षेत्रातले तज्ञ असे सांगतात की, अशा सर्व मार्गांचा सखोल अभ्यास होणे गरजेचे आहे त्यानंतर त्यांचा प्राधान्यक्रम ठरवणे गरजेचे आहे. यातील दुसरा भाग असा की सद्यस्थितीत रेल्वे ज्या सुखसोयी देते त्या प्रवासी वाहतूक आणि मालवाहतूक यामध्ये विभागल्या जातात. या करिता प्रवासी वाहतूकीसाठी नवनवीन सुखसोयी देण्याने कार्यक्षमतेत वाढ होऊ शकते. या संदर्भात दुसरीही गोष्ट ध्यानात ठेवायला हवी की, लहान अंतराच्या मालवाहतूकीसाठी लोक रस्ते वाहतुकीला प्राधान्य देतात आणि हे योग्यच आहे.

उपनगरीय सेवा सुधारण्याचा प्रयत्न नेहमीच केला गेला. अखंड सेवा देण्याच्या, नवा आत्मविश्वास देण्याच्या या प्रयत्नाचे शहरी व उपनगरीय प्रवाशांनी स्वागतच केले. खास करून महानगरांसाठी ही योजना होती. वाहतुकीत सुसूत्रता यावी यासाठी हा एक यत्न होता. परंतु दुदैवाने यात

कोणतीही प्रगती झाली नाही. एक व्यापक इंटरमॉडेल नियोजन तयार करताना रेल्वेने स्थानिक सेवा धारकांना विश्वासात घ्यायला हवे. भारतीय रेल्वे सध्या उपनागरीय सेवा पुरवत आहे अशा ठिकाणी हा प्रयोग करून पहावा. परंतु आपल्या हे मात्र लक्षात येत नाही की, बंगळूरू सारख्या शहरात हा प्रयोग रेल्वेनेच कशासाठी करावा? याच कारण असं की, फार पूर्वापासून हे ठरलं आहे की धोरण ठरविण्यासाठी हा विषय शहर विकास मंत्रालयाच्या अखत्यारीत येईल व सेवा पुरविण्याकरिता मात्र स्थानिक मंडळ व खाजगी क्षेत्राचा सहयोग इ. मार्फत हा प्रयोग करून पहाता येईल. या निमित्ताने एका बाबीकडे लक्ष वेधणे गरजेचे आहे ते म्हणजे रेल्वे वाहतुकीसारखी साधने. ही शहरी सुविधांचा भाग बनत आहेत, त्यालाच आपण 'स्थानिक गरजा' म्हणून संबोधतो. याला तात्काळ उत्तर 'स्थानिक पुरवठा' च्यारितीने देता येईल. मग भारतीय रेल्वेसारख्या केंद्रीभूत संस्थांकडे आपल्याला पहावे लागणार नाही.

प्रकल्प सुसूत्रता मंडळाची गरज ओळखून ती स्वीकारली गेली आहे. राज्य सरकार आणि रेल्वे प्रकल्प यांच्यामध्ये सुसूत्रता नसते. त्यामुळे त्यांना अशा एखाद्या सुसूत्रतेसाठी कार्यकारी मंडळाची गरज असतेच. कारण या सुसूत्रतेच्या अभावापायी प्रकल्पाची किंमत भरमसाट वाढते. परंतु हे ही पुरेसे नाही कारण या आधी अशी कार्यकारी मंडळे अनेकदा नेमली होती. अगदी आताही राष्ट्रीय वाहतूक विकास पॉलिसी मंडळाचे गठन करण्यात आले होते तेव्हाही. परंतु याहीपेक्षा केंद्रीय सुसूत्रता अधिकार मंडळाची जास्त आवश्यकता आहे. हे मंडळ प्रक्रियेमध्ये सुसूत्रता आणेल आणि त्याची अंमलबजावणी ही करेल. अशाप्रकारच्या मंडळांचे ऐतिहासिक महत्व तर आहेच,

पण त्याचे वाढते महत्वदेखील अधोरेखित करता येईल. भारतीय रेल्वेने अशाप्रकारचे मंडळ नेमण्याकरिता पुढाकार घ्यायला हवा. भविष्यकाळात मालवाहतूकीच्या क्षेत्रात अधिकाधिक गुंतवणूक होणार असल्यामुळे भारतीय रेल्वेला या कामी पुढाकार घेऊन मोटारवाहतूक उद्योगाबरोबर सुसूत्रीकरण करून एक बहुआयामी चित्र मोठ्या प्रमाणावर सादर करता येईल.

धोरण राबविण्याच्या प्रस्तावाकरून एक विचार असा आहे की, धोरण ठरवणे आणि त्याची अंमलबजावणी करणे या गोष्टी विभागाव्यात. ही तशी नवी कल्पना नसून दशकभरापासून तिच्यावर विचार चालू आहे. या साऱ्याची सुरवात करण्यासाठी एका उच्चस्तरीय मंडळाकडून शिफारशी घेऊन प्रकल्पांचे काटकोरपणे धोरणात्मक नियोजन करून सुरवात करणे इष्ट होईल. याचा फायदा विविध आघाडयांवर विभाजन करून सुसूत्रता आणून भारतीय रेल्वे उत्तम अंमलबजावणी करू शकते. हे जरी हाती असलेल्या प्रकल्पांबाबत होईल. तसेच भविष्यकालीन प्रकल्पांसाठीही लागू होईल. अशा प्रकारची कार्यपध्दती ज्याला व्यावसायिक दृष्टीकोन ठेवून भारतीय रेल्वे संघटीत संस्थाप्रमाणे (corporate) कार्य करू शकेल. हा खाजगीकरणाच्या दिशेने सुरू झालेला प्रवास असून शकतो. याचे स्पष्टीकरण असं देता येईल की, अलीकडच्या काळात अधिकतम उत्पादकतेवाढी साठी खाजगीकरणाचा मंत्र वापरला जातो. कल्याणकारी संज्ञेतून तसेच सामाजिक बांधिलकीतून याचा विचार होणे आवश्यक आहे. या दोन्हीमुळे रेल्वेवर जे बोजा पडतो तो खाजगीकरणाच्या माध्यमातून कमी होऊन अधिकाधिक उत्पादकता वाढेल. सामाजिक आर्थिक विचारसरणीतून वर्षानुवर्षे रेल्वेवर जो बोजा पडत आहे, तो कमी होईल. परंतु, या संदर्भात पारंपारिक

विचार जो रेल्वेचे प्रबंधक जे विश्वस्त या नात्याने रेल्वेचा विचार करतात (जो विचार लोककल्याणाचा अधिकाधिक असतो) तो दूर सारला पाहिजे. या बदल्यात त्यांची विचारसरणी बदलावयास हवी. रेल्वे संघटन हे सहकारी क्षेत्रातले संघटन आहे. तिच्या मालकीची हक्कांची बांधिलकी जपली पाहिजे. ती खाजगी मालमत्ता असून तिच्या भागधारकांचा विचार प्रथम केला पाहिजे. खाजगी क्षेत्रांनाही त्यात आर्थिक गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे. व्यवस्थापकीय पध्दतीमध्ये अशा तऱ्हेचे क्रांतीकारक बदल घडून येण्यास बराच काळ जावा लागेल. दैनंदिन कार्यपध्दतीत बदल घडून आणण्यासाठी तांत्रिक बदल घडवून आणावे लागतील. उत्पादित कार्यक्षमतेत अशा तऱ्हेने खूप मोठे बदल घडून येतील. याचबरोबर व्यवहारातील आर्थिक शिस्तीवर पकड येण्यासाठी पारदर्शकता आणावी लागेल.

समारोप करताना असे म्हणता येईल की, या अर्थसंकल्पाने दृष्टी दिली खरी, पण अंमलबजावणीकरिता गंभीर योजना मात्र दिल्या नाहीत. त्यावर लक्ष द्यावे लागेल. नव्या योजना अंमलात आणाव्या लागतील. असं केलं तरच पुढील संकल्पात त्याचे प्रतिबिंब पडेल. रेल्वे सारखी महाकाय संस्था टिकवली गेली पाहिजे. ही बाब अधोरेखित करता येईल. आपले ते प्रमुख उद्दीष्ट असायला हवे. त्याप्रमाणे त्याची अंमलबजावणीही हवी.

(एस. श्रीरामन्- अर्थशास्त्र विभाग मुंबई विद्यापीठ येथे अर्थशास्त्र विषयाचे प्राचार्य. यापूर्वी युनिवर्सिटी ऑफ अल्स्टर जॉर्डन टाउन, नॉर्थ आयरलंड च्या स्कूल ऑफ इकोनॉमिक्स, लॉ एन्ड पब्लिक पॉलिसी या विभागात योजना व विकास या विषयाचे प्राध्यापक व विशेष वरिष्ठ संशोधक.)

आर्थिक तूट- कल व परिणाम

– डॉ. अमिया कुमार मोहपात्रा

प्रस्तावना:

भारताचा केंद्रीय अर्थसंकल्प हा केवळ सरकारच्या जमाखर्चाचे निवेदन असते असे नाही, तर देशातील नागरिकांच्या आर्थिक तसेच सामाजिक स्थितीत बदल घडवण्याचे ते शक्तीशाली व प्रभावी माध्यम आहे. देशाची आर्थिक व सर्वसमावेशक वाढ ही अर्थसंकल्पाची पार्श्वभूमी, गतिशीलता व उद्देश यांवर अवलंबून असते. सामान्य लोक व वंचित गटांचे कल्याण प्रादेशिक व विभागीय विकास यावरील परिणामांवरून अर्थसंकल्पाचे मूल्यमापन होत असते. दारिद्र्य व असमानता कमी करणे, रोजगारनिर्मिती करून बेरोजगारी दूर करणे, वस्तूंच्या किंमती स्थिर ठेवणे, समाजातील विविध घटकांच्या गरजांची पूर्तता करून वेगाने आर्थिक विकास साधणे ही अर्थसंकल्पाची प्रमुख उद्दिष्टे असतात.

गेली काही वर्षे जागतिक अस्थिरता व अंतर्गत आर्थिक चढ-उतारांमुळे भारतात आर्थिक धोरण हे पतधोरणाइतकेच महत्वाचे बनले आहे. आपल्या देशाचा विकास हा

आर्थिक शिस्त, आर्थिक मजबुती, आर्थिक तूट अपेक्षित पातळीपर्यंत कमी करणे यावर अवलंबून असतो. त्यामुळे आर्थिक तूट व त्याचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम समजून घेणे आवश्यक आहे.

आर्थिक तूट व त्याचे परिणाम

आर्थिक तुटीची व्याख्या सरकारची कर्जे सोडून एकूण जमेपेक्षा होणारा जादाचा खर्च अशी आहे. या व्याख्येत कर्जे वगळून या शब्दाला अर्थ आहे. त्यातून महसूल व खर्च यातील फरक कर्जाच्या रूपाने जमेच्या बाजूला असलेल्या जमा रकमा वगळून नंतर मोजणे आवश्यक आहे, ही बाब त्यातून अधोरेखित होते. एखाद्या आर्थिक वर्षात आर्थिक तूट कमी करण्यासाठी देश कर्जावर किती प्रमाणात अवलंबून आहे हे आर्थिक तुटीवरून दिसून येते. आर्थिक तुटीच्या घटकांमध्ये महसुली तूट व भांडवली खर्च हे दोन प्रमुख घटक आहेत. त्यातून आपल्याला देशाच्या अर्थपुरवठ्यात कर्जाचे प्रमाण किती आहे याचा सर्वकष आढावा घेता येतो.

आर्थिक तूट हे आर्थिक तूट व कर्जाची दायित्वे व आर्थिक सुदृढता व देशातील लोकांची आर्थिक स्थिती समजून घेण्याचे एक साधन आहे. देशाच्या आर्थिक वाढीला उत्तेजन देणे किंवा आर्थिक वाढ रोडावणे या दोन्ही गोष्टी आर्थिक तुटीवर अवलंबून असते. आर्थिक तूट कमी असेल तर आर्थिक विकास जास्त असतो व ती जास्त असेल तर आर्थिक विकास कमी असतो.

सामान्य परिणाम:

आर्थिक तूट हे संबंधित आर्थिक वर्षात देशाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी किती प्रमाणात कर्जे घ्यावे लागतील हे मोजण्याचे एक साधन आहे.

कर्जे वाढली की, व्याजाच्या देयतेचे ओझे वाढते व मुद्दलाची परतफेडही करावी लागते त्यामुळे देशाची दायित्वे वाढतात.

आर्थिक तूट जास्त असेल तर सरकारला कर्जावर अवलंबून लागते. व्याजाची परतफेड करण्यासाठी दायित्व वाढते, त्यामुळे कर्जाचे दुष्टचक्र सुरूच राहते.

बाह्य कर्जाच्या माध्यमातून आर्थिक तूट कमी करण्याचे प्रयत्न करण्याने राजकीय अवलंबित्व वाढते त्यामुळे आर्थिक उलाढालींमध्ये बाह्य हस्तक्षेप वाढतो.

व्याजाची देय रक्कम हा महसुली खर्चाचा एक भाग असतो. जर व्याजाची रक्कम वाढली तर विकास प्रक्रियांसाठी कमी निधी शिल्लक राहून विकास खुंटतो.

बाजारपेठेतून जास्त कर्ज घेतले तर व्याजाचे दर वाढतात. खासगी गुंतवणूक ही महाग पडते व त्यामुळे खासगी गुंतवणुकीला सहसा प्रोत्साहन दिले जात नाही. त्यामुळे खासगी गुंतवणुकीवर विपरीत परिणाम होतो.

विशिष्ट परिणाम :

गेल्या पाच वर्षांत आपल्या देशाच्या एकूण देशांतर्गत उत्पन्नात जागतिक मंदी, चालू खात्यावरील वाढती तूट, कमी होत चाललेली एकूण बचत व वस्तूंच्या खपात होत गेलेली घसरण यामुळे सतत घट होत राहिली. त्यामुळे धोरण नियोजकांना आर्थिक धोरणाचा विस्तार करावा लागला. प्रती चक्राकार उपाय करून अर्थव्यवस्थेत स्थिरता व मजबुती आणण्याचे प्रयत्न करावे लागले. पण त्याचा उलट परिणाम होऊन आर्थिक तूट वाढली व त्याचा भार अर्थव्यवस्थेवर पडला. त्यामुळे आर्थिक मजबुतीसाठी सरकारने काही ठोस उपाययोजना करण्यासाठी आर्थिक तूट एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या तीन टक्के इतकी खाली आणण्यासाठी ती २०१६-१७ च्या बाराव्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरपर्यंत दरवर्षी ०.६ टक्क्यांनी कमी करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले.

त्यामुळे, सरकारने २०१४-१५ च्या अर्थसंकल्पात आर्थिक तूट एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ४.१ टक्के इतकी खाली आणण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. वाढती आर्थिक तूट व त्याचे इतर संलग्न परिणाम यामुळे भारत सरकारला अर्थसंकल्पीय तूट यावर लक्ष ठेवणे, ती नियंत्रित करणे व समन्वयित करणे यासाठी सरकारने आर्थिक जबाबदारी व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन कायदा २००३ (एफआरबीएमए) हा कायदा आर्थिक मजबुतीसाठी केला. आर्थिक शिस्त व व्यवस्थापन तसेच खर्चाच्या बाबतीत कार्यक्षमता आणणे, काटेकोरता आणणे हा त्यामागचा हेतू आहे. त्यामुळे आर्थिक तूट हा परवलीचा शब्द बनला व त्या संकल्पनेने देशातील लोकांचे लक्ष वेधून घेतले.

माहिती विश्लेषण कल व परिणाम

टक्केवारीवर भर

गेल्या दशकभरात म्हणजे २००४-०५ ते २०१४-१५ दरम्यानची अंदाजे आर्थिक तूट गृहित धरून त्याचे मागील परिणाम व आता करावयाच्या उपाययोजना, देशाची आर्थिक स्थिती यांचा अभ्यास करण्यात आला. खाली दिलेल्या सारणीत २००४-०५ ते २०१४-१५ या काळातील आर्थिक तूट दिली आहे व त्याचा सर्वकष अभ्यास करून एफआरबीएमचे विश्लेषण केले आहे.

सारणी १- अंदाजे आर्थिक तूट (एकूण देशांतर्गत राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या तुलनेत टक्क्यांमध्ये)

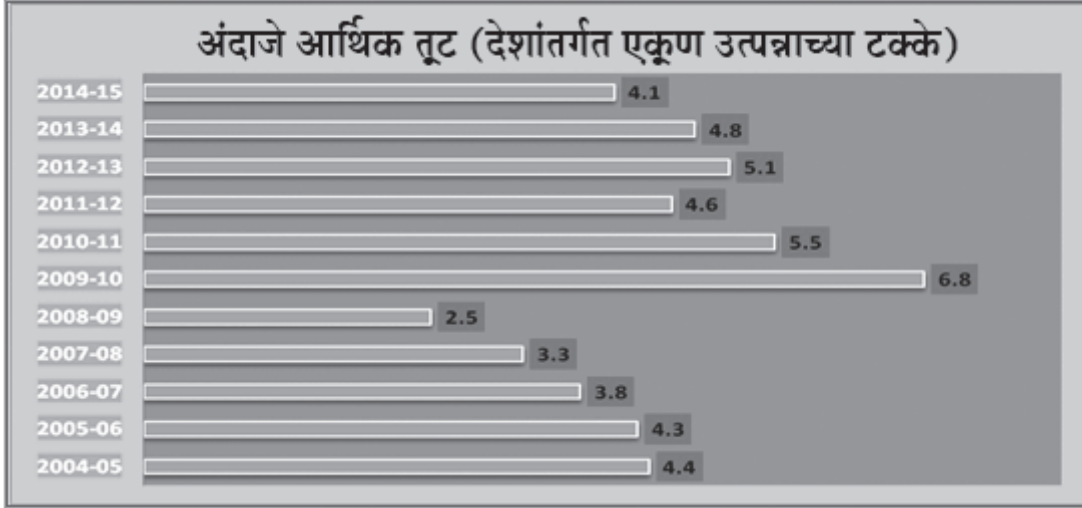
वर्ष	२००४-०५	२००५-०६	२००६-०७	२००७-०८	२००८-०९	२००९-१०	२०१०-११	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५
अंदाजे आर्थिक तूट एकूण देशांतर्गत राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या तुलनेत (टक्क्यांमध्ये) (% of GDP)	४.४	४.३	३.८	३.३	२.५	६.८	५.५	४.६	५.१	४.८	४.१

आधार- भारताच्या अर्थसंकल्पातून लेखकाने संग्रहित केलेले आकडे.

सारणी १ अन्वये हे निश्चित दिसून येते की, आर्थिक तूट ही २००४-०५ ते २००८-०९ या काळात ४.४ टक्के, ४.३ टक्के, ३.८ टक्के, ३.३ टक्के व २.५ टक्के अशी कमी होत गेली आहे. २००८-०९ मध्ये आर्थिक तूट एकूण देशांतर्गत राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या २.५ टक्के इतकी खाली आणण्यासाठी एफआरबीएमए कायद्याची अंमलबजावणी करण्यात आली होती. त्यामुळे आर्थिक तूट कमी होती नंतरच्या काळात २००९-१० मध्ये आर्थिक तूट एकदम एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या ६.८ टक्के झाली. एकतर जागतिक मंदीमुळे

दिलेल्या आर्थिक योजना त्याला कारणीभूत होत्या व अशाही परिस्थितीत जास्त देशांतर्गत उत्पन्न दर मिळवण्याचा प्रयत्न यामुळे ते घडून आले.

२००९-१० नंतर अंदाजे आर्थिक तूट २०१०-११ मध्ये ५.५ टक्के इतकी खाली आली व नंतर २०११-१२ मध्ये ४.६ टक्के झाली. एफआरबीएम कायद्याच्या अंमलबजावणीमुळे हे शक्य झाले. कारण या कायद्यामुळे सरकारला आर्थिक तूट कमी करण्यासाठी आर्थिक मजबुतीचीच पाऊले टाकणे भाग होते. २०१२-१३ मध्ये ही तूट ५.१ टक्के झाली, युरोचा पेचप्रसंग व सततची मंदीसदृश परिस्थिती यामुळे कदाचित आर्थिक तूट वाढली असेल. नंतर ती २०१३-१४ मध्ये ४.८ टक्के इतकी खाली आली. आताच्या म्हणजे २०१४-१५ च्या अर्थसंकल्पात अर्थमंत्र्यांनी केळकर समितीच्या प्रस्तावांचा अवलंब करून ती ४.१ टक्के इतकी खाली आणली आहे. आताचा अर्थसंकल्प हा २०१६-१७ पर्यंत आर्थिक तूट एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या ३ टक्क्यांपेक्षा वर जाऊ देणार नाही, असा निर्धार व्यक्त करणारा आहे.

सारिणी २- मध्ये प्रत्यक्षात तूट व अंदाजे तूट ही एफआरबीएम कायदा २००३ च्या अंमलबजावणीनंतर कशी बदलत गेली हे दाखवले आहे. हा बदल २००८-०९ या काळात दिसतो ज्यात एफआरबीएम कायद्याची अंमलबजावणीचे व्यवस्थापन योग्य प्रकारे न झाल्याने ती एकूण देशांतर्गत राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ३.५ टक्के इतकी वाढलेली दिसत आहे.

आकृती २- आर्थिक तुटीतील फरक

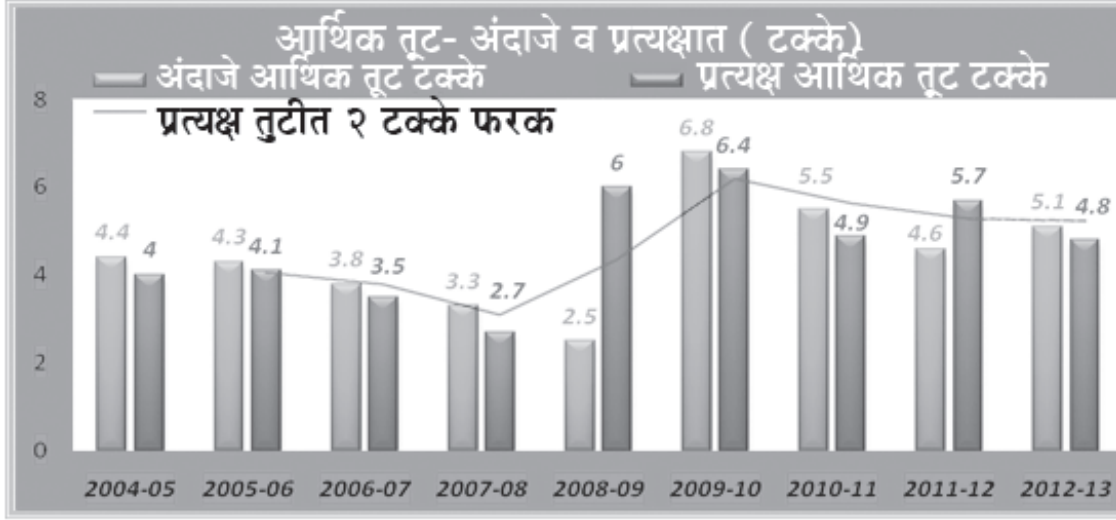
वर्ष	२००४-०५	२००५-०६	२००६-०७	२००७-०८	२००८-०९	२००९-१०	२०१०-११	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५
अंदाजे आर्थिक तूट	४.४	४.३	३.८	३.३	२.५	६.८	५.५	४.६	५.१	४.८	४.१
प्रत्यक्ष आर्थिक तूट (टक्के)	४	४.१	३.५	२.७	६.०	६.४	४.९	५.७	४.८	NA	-
आर्थिक तुटीतील फरक	०.४	०.२	०.३	०.६	-३.५	०.४	०.६	-१.१	०.३	-	-

स्त्रोत- भारताच्या अर्थसंकल्पातून गोळा केलेली आकडेवारी.

अंदाजे आर्थिक तूट व प्रत्यक्ष आर्थिक तूट यातील फरक

आपण काय नियोजन केले होते व प्रत्यक्षात काय प्राप्त करू शकलो, याचे चांगले विश्लेषण करण्यासाठी २००४-०५ व २०१२-१३ या काळात अंदाजे आर्थिक तूट व प्रत्यक्षात आर्थिक तूट यातील फरक दाखवला आहे. अंदाजे तुटी पेक्षा प्रत्यक्ष तूट किती कमी किंवा जास्त आहे याला इंग्रजीच डेव्हीएशन असे म्हणतात. या फरकाच्या आकड्यामुळे सरकारने २००४-०५ ते २००७-०८ या काळात आर्थिक शिस्त किती प्रमाणात पाळली हे स्पष्ट होते. आर्थिक तुटीतील हा फरक ०.२ ते ०.६ इतका आहे. परंतु २००८-०९ या काळात आर्थिक मंदीसदृश स्थितीमुळे सरकारला वेगवेगळ्या कारणासाठी आर्थिक संपुट योजना द्याव्या लागल्या. त्यामुळे

आर्थिक तूट २.५ टक्क्यांवरून एकदम ६ टक्के झाली व त्यानंतर अंदाजे तूट व प्रत्यक्षात तूट यातील फरक ०.४ ते १.१ इतका वाढला त्यामुळे आपले आर्थिक नियोजन शहाणपणाचे नव्हते व जबाबदारपणाचेही नव्हते हे त्यातून स्पष्ट झाले.

एकूण तुटीवर भर

आर्थिक तूट ही केवळ टक्क्यांमध्ये कमी होते असे नाही, तर ती निव्वळ स्वरूपातही कमी होत असतो, त्यामुळे आपण त्यातील प्रत्यक्ष फरक सांगू शकतो. त्यामुळे आपण निव्वळ आकडे विश्लेषित करून आपल्या देशाची कर्ज दायित्वे व प्रत्यक्ष आर्थिक दायित्वे काढू शकतो.

सारणी ३ भारतातील आर्थिक तुटीत झालेली वाढ

एफआरबीएम नंतरच्या विश्लेषणानंतर भारतातील आर्थिक तुटीची वाढ (रू. कोटीमध्ये)											
वर्ष	२००४-०५	२००५-०६	२००६-०७	२००७-०८	२००८-०९	२००९-१०	२०१०-११	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५
अंदाजे आर्थिक तूट	१३७४०७	१५११४४	१४८६८६	१५०९४८	१३३२८७	४००९९६	३८१४०८	४१२८१७	५१३५९०	५४२४९९	५३११७७
प्रत्यक्षात आर्थिक तूट	१२५२०२	१४६४३५	१४२५७३	१२६९१२	३३६९९२	४१८४८२	३७३५९१	५१५९९०	४९०१९०	NA	-

स्रोत- देशाच्या अर्थसंकल्पाच्या कागदपत्रातून गोळा केलेली माहिती

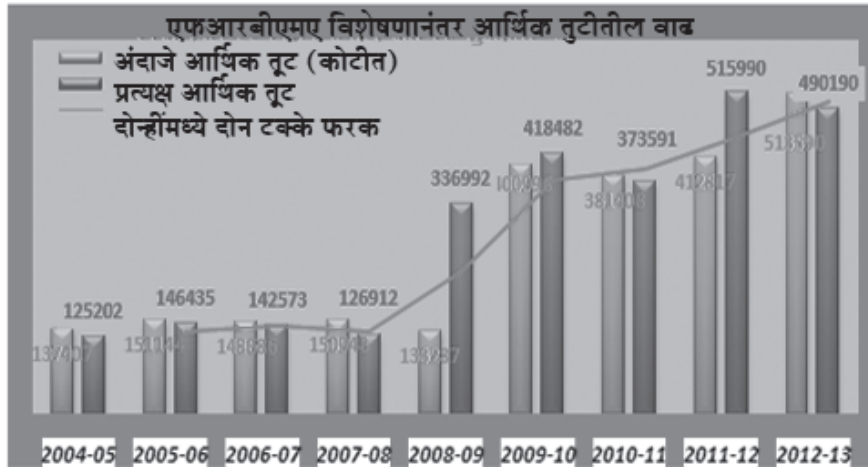
२००४-०५ मध्ये खर्च केलेली प्रत्यक्ष रक्कम रू. १२५२०२ कोटी आहे. पण नंतरच्या आर्थिक वर्षामध्ये म्हणजे २००६-०७ पर्यंत त्यात मध्यम वाढ झालेली दिसते. परंतु नंतर एफआरबीएम कायद्याच्या कठोर आर्थिक अंमलबजावणीमुळे प्रत्यक्ष खर्च केलेली रक्कम २००७-०८ मध्ये १,२६,९१२ इतकी कमी झालेली दिसते. २००८-०९ या वर्षात एकूण रक्कम १,२६,९१२ रूपयांपासून (२००७-०८) ते ३,३६,९९२ कोटीपर्यंत वाढलेली दिसते. प्रत्यक्षात अर्थसंकल्पीय अंदाज १,३३,२८७ कोटी रूपयांचा होता. जो २००४-०५ ते २००७-०८ दरम्यानच्या कुठल्याही आर्थिक वर्षातील निव्वळ आर्थिक तुटीच्या दोन पटीपेक्षा अधिक होता. जर आपण अर्थसंकल्पीय अंदाज पाहिला तर २०१०-११ मध्ये आर्थिक तूट ३,८१,४०८ कोटी रूपये म्हणजे २००९-१० या आर्थिक वर्षातील तुटीच्या थोडी कमी होती. २००९-१० ते २०१४-१५ दरम्यान निव्वळ आर्थिक तुटीत खूप वाढ होत गेली. ती ४,००,९९६ कोटी होती ती ५,३१,१७७ कोटी झाली. आर्थिक तूट कमी होऊनही टक्केवारीत सरकारची एकूण दायित्वे ही निव्वळ स्वरूपात मोठ्या प्रमाणात वाढली ही चिंतेची बाब मानली जाते. त्यामुळे चांगल्या आर्थिक शिस्तीसाठी सरकारला निव्वळ व सरासरी आर्थिक तूट प्रभावी अर्थसंकल्पीय तरतुदींच्या माध्यमातून कमी करणे आवश्यक आहे.

योजना

जर तुम्ही प्रत्यक्ष व अंदाजे निव्वळ खर्चाचा विचार केला तर असे दिसून येते की, २००८-०९ ते २०१४-१५ या काळात २०१०-११ व २०१३-१४ या दोन वर्षांचा अपवाद वगळता सरकारी खर्चात वाढ झालेली दिसून येते. वर उल्लेख केलेल्या दोन वर्षांत मात्र खर्च माफक प्रमाणात कमी झालेला दिसतो.

आकृती ४-सरकारच्या उपाययोजना

आर्थिक तूट अपेक्षित पातळीपर्यंत कमी करता येते. त्यासाठी सकारात्मक व निर्णायक परिणाम करणारे काही घटक लक्षात घ्यावे लागतात. आर्थिक तूट कमी करणे ठीक आहे परंतु ती केवळ टक्केवारीत कमी करून चालत नाही तर निव्वळ स्वरूपातही ती कमी करणे आवश्यक आहे. आर्थिक तूट ही अपेक्षित पातळीपर्यंत म्हणजे २०१६-१७ पर्यंत एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या ३ टक्क्यांपर्यंत कमी करण्यासाठी एफआरबीएममध्ये प्रस्तावित केल्याप्रमाणे अर्थव्यवस्थेचा विस्तार, कर तरलता, करवसुलीत वाढ, चांगले कर प्रशासन, कर- देशांतर्गत एकूण उत्पन्न यांच्या तुलनात्मक प्रमाणात वाढ, खर्चाच्या कार्यक्षमतेत वाढ करणे आवश्यक आहे. स्थूल आर्थिक वातावरणात सुधारणा, चांगले व जास्तीत जास्त प्रशासन, लोकांचा सहभाग या बाबींची आर्थिक मजबुतीसाठी आवश्यकता आहे. काही सर्वसमावेशक उपायही आर्थिक तूट कमी करण्यासाठी वापरता येतात. त्यामुळे निर्धारित उद्दिष्टे लवकर साध्य करता येतात.

१. खर्चाचे सुसूत्रीकरण

खर्च कमी करणे हे वास्तविक पाहता सोपी गोष्ट नाही, कारण सरकार वेळोवेळी अनेक विकासात्मक उपाययोजना राबवत असते. त्यासाठी अन्न, खते, पेट्रोलियम उत्पादने यांच्यावरील अनुदाने दिली जातात, ती कमी करायला पाहिजेत. सरकारने याबाबत खर्च सुधारणा आयोग नेमला होता. खर्चाचे सुसूत्रीकरण व विविध लेखाशीर्षाखालील निधी वाटपात कार्यक्षमता आणणे, निधीची गळती रोखणे, प्रक्रियांमधील उणिवा काढून टाकणे, अनुदाने व इतर खर्च यांचा लाभ संबंधित व्यक्तींनाच म्हणजे लाभार्थींनाच मिळतो आहे हे पाहणे, अनुसूचित जाती जमाती, गरीब लोक, वंचित लोक यांच्यावर खर्च होतो आहे की नाही हे पाहणे हे आयोगाचे काम आहे. सार्वजनिक खर्च हा विशिष्ट उद्दिष्टांवर विशिष्ट वेगाने व कुठलीही तडजोड न करता खर्च होत राहिला तर बरेच काही साध्य होते. त्यातून लोकांचे कल्याण साधता येते.

२. निर्गुतवणूक

तूट भरून काढण्यासाठी सार्वजनिक उद्योग विकणे म्हणजे घरातील सोने-चांदी विकायला काढण्यासारखे आहे, त्यामुळे उत्पन्न निर्मिती, रोजगार निर्मिती व सामाजिक कल्याण यावर परिणाम होतो. अधिक स्पष्टतेने सांगायचे तर समाजवादी रचनेला त्यामुळे धक्का बसतो कारण यात कंपन्यांचे निराश्रीयीकरण केले जात असते. परंतु ज्या सार्वजनिक कंपन्या तोट्यात आहेत, आजारी आहेत त्या विकून आलेला पैसा तूट भरून काढण्यासाठी वापरता येतो. त्यामुळे महसुली तूट कमी होईल.

३. करवाढ व करेतर जमा:

महसूल वाढीसाठी कर व करेतर पातळीवर रकमा गोळा करून प्रयत्न करायला हवेत. आर्थिक तूट अंदाजे दिलेल्या आकड्यांच्या जवळपास रहावी किंवा अपेक्षित पातळीत रहावी हा त्यामागचा उद्देश असतो. एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या तुलनेत करांचे गुणोत्तर प्रमाण जास्त असावे. त्यामुळे आर्थिक तूट कमी होण्यास मदत होईल. एफआरबीएम कायद्यातही हेच सुचवलेले आहे, करेतर स्रोतांचा वापर वैज्ञानिक कर निर्धारण धोरणासाठी करतात. करेतर स्रोतातील महसुली जमा सार्वजनिक उद्योगांच्या व्यवस्थापनासाठी वापरता येते. कार्यक्षमता वाढवून ते सहजसाध्य आहे. अधिक कार्यक्षमता, भ्रष्टाचार नियंत्रण व प्रशासकीय तोट्यात कपात करणे यांच्या मदतीने ही उद्दिष्टे साध्य करणे शक्य आहे.

निष्कर्ष:

सरकारी अर्थसंकल्प हा देशाच्या गरजा ओळखून सामाजिक व आर्थिक संदर्भात तयार केला जातो. गरिब व वंचितांना विकासाची, प्रगतीची फळे चाखायला मिळाली नाहीत तर आपल्या लोकशाहीला काही अर्थ उरत नाही, त्यामुळे भारत सरकारने अर्थसंकल्प तयार करताने हेतुपुरस्सर सर्वसमावेशक व शाश्वत विकासासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत व वंचितांच्या विकासासाठी विकासाचे प्रारूप वापरले पाहिजे.

संदर्भ:

१. केंद्रीय अर्थसंकल्प २००२-०३ ते २०१४-१५
२. वार्षिक अहवाल २०१०, २०११, २०१२ सीआयआय
३. ताजे आर्थिक पाहणी अहवाल, भारत सरकार
४. सीएमआयड रिपोर्ट्स ऑफ इंडियाचे विविध अंक
५. वृत्तपत्रे- बिझिनेस स्टॅंडर्ड, इकॉनॉमिक टाइम्स.

टाइम्स ऑफ इंडिया, अर्थसंकल्पोत्तर विश्लेषण

(डॉ. अमिया कुमार मोहपात्रा-
अपिजय व्यवस्थापन शिक्षण संस्था,
द्वारका व नवी दिल्ली येथे अध्यापक
म्हणून कार्यरत. अर्थशास्त्रातील सल्लागार
व आर्थिक धोरणांचे विश्लेषक म्हणूनही
काम पाहतात. संपर्कासाठी ईमेल -
amiyacademics@gmail.com)

प्रकाशन विभागाची नवी पुस्तके (हिंदी)

१. भारतीय दुर्ग - ₹ ४८५.००
२. जाने अपने जिगर की
₹ २०५/-
३. माऊंट एव्हरेस्ट की गाथा
₹ ११५/-

सूचना

प्रकाशन विभागाने नवी मुंबई येथे ६८व्या स्वातंत्र्यता दिना निमित्ताने विशेष पुस्तक प्रदर्शनाचे आयोजन केले आहे. या प्रदर्शनात पुस्तक प्रेमी व विद्यार्थी यांना सवलतीच्या दारात पुस्तके मिळू शकतील. तरीही सर्वांनी या प्रदर्शनाचा लाभ घ्यावा.

प्रदर्शनाची स्थळ

७०१-सी, केंद्रीय सदन इमारत, सेक्टर १०, सी.बी.डी. बेलापुर,
पोलिस कमिशनर कार्यालय समोर, नवी मुंबई - ४०० ६१५.

संपर्क : ०२२-२७५६६५८२

प्रदर्शनाची वेळ

कार्यालयीन वेळेत: सकाळी १०.०० ते सायंकाळी ५.३० सोमवार ते शुक्रवार

अर्थसंकल्प २०१४-१५ ची गुंतवणूकभिमुखता

– शशांक भिडे

नवीन धोरणांच्या पुढाकारासाठीची व्यापक दृष्टी :

देशांतर्गत एकूण उत्पादन वाढीचा वार्षिक दर ७ ते ८ टक्क्यांपेक्षाही कमी असताना, जो कोणे एकेकाळी व्यावहारिकदृष्ट्या सामान्य मानला जात असे, नव्या सरकारच्या वर्षभराच्या कृती कार्यक्रमांसाठी आर्थिक आराखडा तयार करण्याचे फार मोठे आव्हान २०१४-१५ च्या अर्थसंकल्पासमोर होते. औद्योगिक उत्पादनाला प्रत्यक्षात खिळ बसलेली होती, पायाभूत सुविधा निर्माण करणारे प्रकल्प अपेक्षेप्रमाणे प्रगती करत नव्हते आणि भांडवल बाजारात मंदीचे वातावरण होते. अन्न पदार्थांच्या फार मोठ्या भाववाढीपासून नुकतीच कुठे सुटका होऊ लागली असतानाच कमजोर मॉन्सून आणि इंधनतेलाच्या दरवाढीमुळे किंमती स्थिर राहण्याची आशा धूसर होऊ लागली. जमाखर्चातील असमतोलावर नियंत्रण मिळवणे हे या वेळच्या अर्थसंकल्पाचे मुख्य

ध्येय होते. विकासाची चक्रे परत एकदा फिरू लागल्याची चिन्हे दिसत असताना फार मोठा तोटा होऊ देणे अतिशय धोक्याचे होते. करांच्या लाभकारक तरतूदींमध्ये मर्यादित स्वरूपात बदल करूनदेखील प्रत्यक्ष करांच्या विविध प्रस्तावांमुळे २२ हजार २०० कोटी रूपयांच्या महसुलावर पाणी सोडावे लागल्याचे अर्थसंकल्पातून दिसून येते. अप्रत्यक्ष करांच्या बाबतीत मात्र, कररूपाने मिळालेल्या महसुलात ७ हजार ५२५ कोटी रूपयांची निव्वळ वाढ होऊन देखील दिसणारी १४ हजार ६७५ कोटी रूपयांची तूट, करांचा पाया विस्तारून आणि करांची व्याप्ती वाढवून भरून काढण्यात येणार आहे. थोडक्यात, आर्थिक स्थिती सुधारण्याचे उद्दीष्ट गाठण्यासाठी महसुलात वाढ होण्याची नितांत आवश्यकता आहे. फार मोठ्या प्रमाणात महसूल मिळण्यासाठी विकासाची गती वाढवण्याची गरज आहे.

केंद्र सरकारचा अर्थसंकल्पीय खर्च १७ लाख ९० हजार कोटी रूपये

असून त्याचा अर्थ सरकार दरडोई १५ हजार रूपये खर्च करणार असल्याचे स्पष्ट होते. हा खर्च २०१४-१५ या आर्थिक वर्षासाठी अंदाजित असलेल्या एकूण देशांतर्गत उत्पादनाच्या १३.९ टक्के इतका आहे. राज्यांचा खर्च गृहीत धरला तर सरकारच्या खर्चात एकूण देशांतर्गत उत्पादनाच्या २० टक्के किंवा दरडोई २० हजार रूपये एवढी वाढ होईल. जगभरातील उच्चस्तरीय प्रमाणात त्याची गणना होत नसली तरी खर्चाचे हे प्रमाण लक्षणीय आहे. वास्तविक, केंद्र सरकारच्या एकूण खर्चापैकी जवळजवळ निम्मा खर्च केवळ करांद्वारे मिळणाऱ्या उत्पन्नातून केला जातो. राज्यांकडे हस्तांतरित केली जाणारी निव्वळ रक्कम त्यामुळे खर्चासाठीच्या तरतुदींसाठी अन्य मार्ग शोधण्याची आणि साधनसंपत्तीचा उपयोग करण्यासाठीची तत्परता वाढवण्याची गरज दिसून येते. एकूण देशांतर्गत उत्पादनाशी असलेले करांचे प्रमाण २००८ या वर्षाच्या

योजना

ऑगस्ट २०१४ ३९

जागतिक आर्थिक संकटापूर्वी असलेल्या सर्वोच्च पातळीपेक्षा सुमारे दोन टक्क्यांनी घसरले आहे, याचा उल्लेख अर्थमंत्र्यांनी करण्याचा अर्थच असा होतो की, खर्चाचा प्रभावी उपयोग होण्यासाठी खर्चात गुणात्मक वाढ करण्याची गरज आहे. धोरणात्मक दृष्टिकोनातून विचार केला तर सामाजिक क्षेत्रातील कार्यक्रमांसाठी आत्यंतिक गरज असलेल्या साधनसंपत्तीची निर्मिती होण्यासाठी त्याचप्रमाणे नोकऱ्या उपलब्ध होण्यासाठी आर्थिक विकासाला पुन्हा एकदा लक्षणीय रित्या चालना देण्याची अपेक्षा या अर्थसंकल्पाकडून होती.

या पार्श्वभूमीवर, चालू वर्षीच्या फेब्रुवारी महिन्यात तत्कालिन सरकारने सादर केलेल्या अंतरिम अर्थसंकल्पाच्या तुलनेत नव्या सरकारच्या अर्थसंकल्पात एकंदरीतच फरक दिसून येत नाही. वित्तीय तूट एकूण देशांतर्गत उत्पादनाच्या ४.१ टक्क्यांवर मर्यादित ठेवण्याचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले असून येत्या दोन वर्षात वित्तीय तूट देशांतर्गत एकूण उत्पादनाच्या ३ टक्क्यांपर्यंत कमी करण्याचे मध्यम मुदतीचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले आहे.

नवीन प्राधान्यक्रमाचे संकेत :

खर्च आणि महसुली उत्पन्न यांचे मापदंड ठरवण्यापेक्षा धोरणांमधील बदल, कार्यक्रमांचे स्वरूप आणि धोरणांची अंमलबजावणी आणि कार्यक्रम यात अर्थसंकल्पाच्या एकंदर योजनेचे प्रतिबिंब दिसते. अर्थमंत्र्यांनी आपल्या अर्थसंकल्पीय भाषण सांगितल्याप्रमाणे ही दीर्घकालीन प्रवासाची सुरवात आहे. अर्थसंकल्पात उचलण्यात आलेली पावले ही 'दिशादर्शक' आहेत, त्यांच्या परिणामांबाबत सविस्तर उल्लेख करण्यात आलेला नाही असेही

कदाचित त्यातून वाटू शकते. त्यामुळे, ही उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी कोणती अल्पकालीन व दीर्घकालीन ध्येय आणि दृष्टिकोन असतील हे समजून घेणे उपयुक्त ठरू शकेल, असेही त्यांनी म्हटले आहे.

अर्थसंकल्पात गेल्या वर्षीच्या योजनाबाह्य आणि महसुली खर्चापेक्षा योजनाबद्ध खर्च आणि भांडवली खर्चात अनुक्रमे फार मोठ्या प्रमाणात वाढ करण्यात आली आहे. त्यामुळे अर्थसंकल्पाचे उद्दीष्ट गुंतवणुकीसाठीच्या खर्चाला चालना देण्याचे आहे. गेल्यावर्षी वित्तीय तूट कमी राखण्यासाठी ठेवण्यात आलेल्या नियंत्रणांचा परिणाम म्हणून व्याजापोटीचा खर्च, २०१२-१३ आणि २०१३-१४ याकाळात ज्या प्रमाणात वाढलेला दिसून आला त्यातुलनेत, मागील वर्षीच्या सुधारित अंदाजापेक्षा कमी दराने वाढणार असल्याचे दाखविण्यात आले आहे. अनुदानांसाठीची तरतूद २०१३-१४ प्रमाणे कायम ठेवण्यात आली आहे, त्यातून अनुदानांचा अधिक परिणामकारक वापर व्हावा यासाठी अनुदानांकडे अधिक चांगल्या पद्धतीने लक्ष केंद्रीत करण्याची गरज दिसून येते. थोडक्यात, एकंदरीत खर्चातील वाढ १२.९ टक्के म्हणजे साधारणपणे गेल्यावर्षी एवढीच ठेवणे आणि निर्गुंतवणुकीतून मिळणाऱ्या महसुलात गेल्या वर्षीपेक्षा ३७ हजार ५०० कोटी रुपयांची वाढ दाखविल्याने एकंदरीत वित्तीय तूट, २०१३-१४ वर्षासाठीच्या सुधारित अंदाजात दाखविण्यात आलेल्या वित्तीय तूटीपेक्षा काहीशाच प्रमाण कमी, म्हणजे सुमारे ५३ हजार कोटी रुपये दाखवता आली आहे. त्यामुळे, वित्तीय तूटीचे ध्येय गाठण्यासाठी दोन्ही

आघाड्यांवर - खर्चाच्या वाढत्या प्रमाणावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील मालकीच्या कंपन्यांमध्ये निर्गुंतवणूक करून फार मोठ्या प्रमाणात महसूल मिळवण्यासाठी - उपाययोजना जाहीर करण्यात आल्या आहेत.

गुंतवणुकीसाठी पोषक वातावरण निर्माण करणे :

भारतात, उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणारी आणि व्यापक दृष्टिकोनातून संतुलन साधणारी सक्षम अशी संस्थात्मक - राजकीय, न्यायालयीन आणि प्रशासकीय-व्यवस्था असल्याचे श्रेय कायमच भारताला मिळत आले आहे. प्रादेशिक आणि सामाजिक असमानता सातत्याने वाढत असली तरी आर्थिक धोरणे पुढे नेण्यासाठीची कार्यक्रमपत्रिका कायमच सहमतीने तयार होत असते. आणखीन नोकऱ्या आणि वाढीव उत्पन्न देणारा गतिमान विकासाचा मुद्दा आता व्यापकपणे या कार्यक्रमपत्रिकेवर आहे.

खासगी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणाऱ्या अनेक प्रस्तावांचा समावेश या अर्थसंकल्पात असला तरी गुंतवणुकीसाठी पोषक वातावरण निर्माण करण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नांच्यावेळी या अर्थसंकल्पाची खरी कसोटी लागणार आहे. व्यवसाय करण्यासाठी आता यापूर्वीपेक्षा कमी खर्च येईल, असा विश्वास गुंतवणुकदारांना वाटावा यासाठी वित्तीय शहाणपण, सुधारित करप्रणाली, अधिक चांगल्या प्रशासनाची खात्री, गतिमान आणि प्रामाणिक निर्णय प्रक्रिया, काही करविषयक सुधारणा याबाबतची चर्चा पुरेशी ठरेल का? परकीय भांडवलाचा ओघ एवढेच काय भारतीय भांडवलाचा

देखील ओघ ज्या ठिकाणांकडे जातो अशा इतर कोणत्याही गुंतवणूक ठिकाणांप्रमाणेच भारत हे देखील चांगले ठिकाण ठरेल का? पूर्वलक्षी प्रभावाने लागू होणाऱ्या नव्या कायदांच्या संदर्भात न्याय्य वागणूक मिळण्याच्या खात्रीबरोबरच ४ लाख कोटी रूपये किंवा केंद्र सरकारच्या निव्वळ कर उत्पन्नाच्या सुमारे निम्म्या रकमेएवढ्या कराच्या प्रलंबित मागण्या कशा पद्धतीने हाताळण्यात येणार आहेत या संदर्भातील मतप्रदर्शन हे या मुद्द्यावरील सरकारची भूमिका स्पष्ट करणारी घोषणा ठरेल.

भावनांचा अंदाज बांधणे कठीण असते आणि कोणत्याही मूल्यांकनाचा पुरावा हा प्रत्यक्ष गुंतवणुकीतून मिळू शकतो. गुंतवणुकीवर वाजवी परतावा मिळेल या समजुतीवर सकारात्मक प्रभाव टाकू शकतील अशा विविध घोषणांचे महत्त्व आपण केवळ ओळखू शकतो. शेवटी गेल्या दोन वर्षांत गुंतवणुकीवर मिळालेला परतावा अत्यंत कमी असण्याचे एक कारण म्हणजे देशाबाहेरील आर्थिक संकटांमुळे गुंतवणुकीचे प्रमाण २००७-०८ मधील ३८ टक्क्यांवरून २०१०-११ मध्ये ३६.५ टक्क्यांवर आणि तथाकथित 'पॉलिसी पॅरालिसिस'मुळे धोरणांची आखणी व अंमलबजावणीच न झाल्याने - ज्याची मोजदाद करणे मुळातच कठीण आहे, २०१२-१३ मध्ये ३० टक्क्यांपर्यंत घसरले. या संपूर्ण कालखंडातील अत्यंत कमी गुंतवणूक आणि अत्यंत कमी विकास हे दोन्ही भारतकेंद्रीत नव्हते.

नव्या सरकारकडून सर्वात महत्त्वाची अपेक्षा हीच आहे की, व्यापार-उदीम करण्यात असलेली आणि सर्वसाधारणपणे सरकारबरोबरच्या व्यवहारात असलेली

गुंतागुंत कमी होईल अशाप्रकारची सुधारणा प्रशासनात व्हावी. केंद्रात असलेले सरकार राज्यांमधील प्रशासनाची कार्यसंस्कृती ठरवण्यात थेट सहभागी होऊ शकत नाही हे तर मान्यच आहे. परंतू, प्रशासनात सुधारणा करण्यासाठी त्याने आपणहून घेतलेल्या पुढाकाराचा सकारात्मक प्रभाव अन्य ठिकाणच्या प्रशासनावर पडू शकतो.

अप्रत्यक्ष करांच्या संदर्भात, वस्तुमाल आणि सेवा कर (GST) पद्धती लागू करण्यासाठी कायदेशीर उपाययोजना करण्याचे आश्वासन देण्यात आले आहे. संसदेत सत्तारूढ राजकीय पक्षाकडे बहुमत असल्याने तो आता वस्तुमाल आणि सेवा कर (GST) पद्धती लागू करेल याची शक्यता अधिक आहे. या करविषयक सुधारणांमुळे व्यापार-उदीम करण्यातील गुंतागुंत कमी होण्याचा फायदा गुंतवणुकीसाठी पोषक वातावरण तयार करण्यासाठी सहाय्यक ठरू शकेल.

गुंतवणूकदारांमध्ये विश्वास निर्माण करण्याचा दुसरा मार्ग म्हणजे थेट परकीय गुंतवणुकीसंदर्भात (FDI) असलेला सरकारचा दृष्टिकोन. उद्योग-व्यवसायांमधील स्पर्धात्मकतेवर प्रभाव पाडण्याची यासंदर्भातील भूमिका ही थेट परकीय गुंतवणुकीच्या गुणवत्तेपेक्षा विवेकावर आधारित असलेली दिसून येते. या पद्धतीमुळे अधिक स्पर्धात्मक गुंतवणुकदार आकर्षित होतील की त्याचा अप्रत्यक्ष परिणाम होऊन देशांतर्गत बाजारपेठेत अधिक स्पर्धात्मक उत्पादनाला प्रोत्साहन मिळू शकेल, हे स्पष्ट झालेले नाही. त्यामुळे, विमा आणि संरक्षण क्षेत्रातील उत्पादनांसाठी ज्यावेळेस

थेट परकीय गुंतवणुकीवरील मर्यादा वाढवण्यात आली त्याचवेळेस शहरी भागातील बांधकाम प्रकल्पांसाठी असलेले थेट परकीय गुंतवणुकीचे निकष, थेट परकीय गुंतवणुकीला परवानगी असलेल्या प्रकल्पाच्या आकाराच्या दृष्टीने, कमी करण्यात आले आहेत.

उत्पादन संस्थांच्या विपणन कार्यव्यवस्थेवर (marketing operations) असलेली बंधने शिथिल करण्यात आली आहेत.

त्यामुळे, अशी अनेक क्षेत्र आहेत की ज्या क्षेत्रांमध्ये यापूर्वीपेक्षा अधिक कार्यक्षमतेने व्यवसाय करता येईल, असा विश्वास गुंतवणूकदारांना वाटावा यासाठी प्रशासकीय आणि धोरणात्मक पुढाकार घेण्यासाठी पावले उचलण्याची घोषणा अर्थसंकल्पात करण्यात आली आहे. सुदृढ विकास, वित्तीय संतुलन आणि ध्येयलक्ष्यी फायदे यांसारखे लाभ अधिक प्रभावीपणे पोहोचवता यावेत यासाठी ते मध्यम कालावधीसाठीच्या धोरणांच्या केंद्रस्थानी असले पाहिजेत. धोरणात्मक दृष्टिकोन सकारात्मक असताना गुंतवणुकीसाठी असलेले सकारात्मक वातावरण प्रत्यक्ष गुंतवणुकीमध्ये रूपांतरित करण्यासाठी सरकारने प्रत्यक्ष गुंतवणुकीशी संबंधित निर्णय घेण्याची गरज आहे. भावनांव्यतिरिक्त खरोखरच असे अनेक अडथळे आहेत जे विकासात अडचणी निर्माण करतात. २००० सालात सुरू झालेला गतिमान विकासाचा पहिला प्रयत्न जागतिक आर्थिक संकट आणि गतिमान विकासातील अडथळे व तोटे यावर मात करण्याची क्षमता नसल्याने भरकटला.

विकास प्रकल्पातील खासगी गुंतवणूक आणि खासगी क्षेत्राचा सहभाग :

गतिमान विकासासाठी आवश्यक असलेली गुंतवणूक लक्षात घेता दूरदृष्टी असलेल्या आर्थिक धोरणात, गुंतवणूक मिळवण्यासाठी खासगी क्षेत्रावर विश्वास ठेवण्याची गरज आहे तर सार्वजनिक क्षेत्रासाठी बाजारातून व स्वतःच्या बचतीतून निधी उभा करण्याची आवश्यकता आहे. त्यामुळे, आतबट्ट्याची बचत कमी करून सरकारी खर्चात तुलनेने मध्यम स्वरूपाची वाढ करणे महत्वाचे होते. या अर्थसंकल्पात खासगी बचतीला प्रोत्साहन देण्याची गरज होती. प्राप्तीकरात सवलत देऊन ती पूर्ण करण्यात आली आहे. त्यापैकी काही बचतींचे रूपांतर मोठ्या प्रमाणातील बचतीमध्ये होऊ शकते. किसान विकासपत्र पुन्हा एकदा सुरू होत आहेत.

या अर्थसंकल्पाने खासगी क्षेत्राला गुंतवणूक कार्यक्रम सुरू करण्यासाठी पुढाकार घेण्याचे संकेत दिले आहेत. अर्थसंकल्पात काही प्रत्यक्ष तर काही अप्रत्यक्ष स्वरूपाची प्रोत्साहने देण्यात आली आहेत आणि त्यापेक्षा जास्त प्रोत्साहन अधिक कार्यक्षम कामकाज करून सरकारकडून मिळण्याची शक्यता आहे. विमा आणि संरक्षण उत्पादनातील थेट परकीय गुंतवणुकीची मर्यादा वाढविण्यात आली आहे. काही अनियमितता दूर करण्यासाठी अनेक कर यंत्रणांमध्ये उपाय योजण्यात आले आहेत, असमानता दूर करण्यासाठी किंवा स्थानिक उत्पादकांना संरक्षण देण्यासाठी सीमाशुल्कात तरतूद करण्यात आली आहे. पायाभूत सुविधा, शहरी विकास आणि जलस्रोत या क्षेत्रासाठी अनेक प्रकारच्या योजना जाहीर करून

सार्वजनिक-खासगी भागीदारीसाठीच्या (PPP) संधी विस्तारण्यात आल्या आहेत.

गुंतवणुकीसाठी दिलेल्या अप्रत्यक्ष प्रोत्साहनांचा रोख गुंतवणुकीसाठीच्या निधीवरील खर्च कमी करण्यावर आहे. घरबांधणी क्षेत्रात घर खरेदीदाराला करात सवलत देऊन, पायाभूत सुविधांच्या विकसकांना व्यापारी बँकांकडून मिळणाऱ्या कर्जावरील SLR आणि CRR वरील शुल्कातून वगळून दिला जाईल.

अर्थसंकल्पीय भाषणात नव्याने आखण्यात आलेली धोरणे आणि कार्यक्रम याद्वारे शेती, उत्पादन, शहरी विकास, पायाभूत सुविधा आणि जलसंपत्ती यावर भर देण्यात आला आहे.

शंभर स्मार्ट शहरांचा उल्लेख म्हणजे कदाचित शहरी भारताचे अतिशय जलद गतीने आधुनिकीकरण करणे असावे. शहरी विकासातील त्रासदायक मुद्दा म्हणजे, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि त्यांची देखभाल यांच्यात समन्वय साधण्याची क्षमता. अर्थपुरवठा हा जेव्हा केंद्रस्थानी असतो तेव्हा शहरी विकासाच्या दर्जावर परिणाम करणारी शहरातील सेवांच्या व्यवस्थापनासाठीची संस्थात्मक व्यवस्था ही देखील तितकीच महत्वाची असते. शहरी विकासासाठी नव्याने पुढाकार घेताना एक महत्वाची बाब विचारात घेतलीच पाहिजे ती म्हणजे- शहरांच्या गरजा भागवताना केवळ मध्यमवर्गीय आणि उच्च उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांचाच नाही तर सर्वसमावेशक विचार करण्याची गरज आहे. अल्प उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांच्या घर आणि परिसरातील गरजा यांना देखील स्मार्ट शहरांमध्ये स्थान असलेच पाहिजे. परवडणाऱ्या घरांच्या बांधकामासाठी

घेतलेला पुढाकार म्हणजे सर्वसमावेशक दृष्टिकोनाच्या गरजेवर केलेले शिक्कामोर्तब आहे. सध्या अस्तित्वात असलेल्या शहरांमध्ये मिळणाऱ्या लाभांचा फायदा मिळवण्यासाठी नव्या शहरांच्या निर्मितीबरोबरच जुन्या शहरांचा कायाकल्प करणे हे देखील तितकेच महत्वाचे आहे.

अन्य पायाभूत सेवांच्या उपलब्धतेबरोबरच व्यापारीदृष्ट्या परवडण्याजोगा असेल तरच शहरांचा विकास शक्य आहे हे देखील मान्य करायला हवे. उत्पादन क्षेत्राची वाढ आणि शहरी विकास यांच्यातील ताळमेळ अधिक वाढविण्याची गरज आहे. कारण त्यामुळेच भारताच्या सर्वकष आर्थिक विकासाच्या धोरणाची व्यापारी आणि पर्यावरणीय शाश्वतता व्यवहार्य ठरेल. उद्योग आणि शहरी भागांचा ताळमेळ साधत केलेल्या विकासाबरोबरच विशेष आर्थिक क्षेत्र आणि औद्योगिक पट्ट्यांच्या (industrial corridors) विकासासाठी वास्तविक पायाभूत सुविधांच्या विकासाइतकाच भर नागरी सेवांच्या कार्यक्षम व्यवस्थापनावर देण्याची गरज भासेल.

उत्पादन क्षेत्रात नवीन गुंतवणूक अधिक अनिवार्य करण्यासाठी अर्थसंकल्पात नव्या गुंतवणुकीसाठी वर्षभरापूर्वीच प्रस्तावित करण्यात आलेली करप्रोत्साहन योजना समाविष्ट करण्यात आली आहे. ऊर्जा क्षेत्रासाठी देखील करांमध्ये प्रोत्साहन देण्यात आले आहे.

व्यापक स्तरावर पायाभूत सुविधांच्या विकासात सार्वजनिक-खासगी क्षेत्राच्या भागीदारीच्या गरजेचा जोरकसपणे पुनरुच्चार करण्यात आला आहे. संधी उपलब्ध आहेत हे उघडच आहे.

गेल्या दशकात किंवा त्यापूर्वी आलेल्या अनुभवांमधून मिळालेले ज्ञान सार्वजनिक-खासगी क्षेत्रांच्या भागीदारीने पायाभूत सुविधांच्या विकासात आपली भूमिका पार पाडावी यासाठी अतिशय मौल्यवान ठरू शकेल.

या सर्व पुरेशा उपाययोजना नवीन गुंतवणुकीला चालना देऊ शकतील का, याचे उत्तर प्रशासकीय प्रक्रियांच्या दर्जावर ते अवलंबून राहिल.

गुंतवणुकीच्या निरंतर ओघाला असलेले धोके :

शेती आणि पायाभूत सुविधा क्षेत्रावर यापूर्वी अलिकडच्या अर्थसंकल्पातदेखील फार मोठा भर देण्यात आला होता. सर्वसाधारणपणे अनेक वेळेला सर्वसमावेशक विकास, गरीबी निर्मूलन, ग्राहकांसाठी अन्नसुरक्षा आणि शेतकऱ्यांना वाजवी फायदा, उत्पादन क्षमतेत वाढ ही उद्दिष्टे वारंवार स्पष्ट करण्यात आली होती.

उत्पादन क्षेत्रात क्रांती करून एकूण देशांतर्गत उत्पादनात असलेल्या उत्पादन क्षेत्रातील वाटा सध्याच्या १७ टक्क्यांवरून २५ टक्क्यांवर नेण्याचा आणि १० कोटी नोक्या निर्माण करण्याचे ध्येय गेल्या दोन वर्षांमध्ये समोर ठेवण्यात आले होते. ११ व्या आणि १२ व्या पंचवार्षिक योजनांमध्ये गुंतवणुकीचा ओघ वाढता ठेवण्यासाठी पायाभूत सुविधांचा विकासाकडे महत्त्वाचे क्षेत्र म्हणून बघितले गेले.

प्रत्यक्षात अपेक्षेपेक्षा खूपच कमी कार्यक्षमता दिसून आली. जमीन संपादन, पर्यावरणीय मंजूरी, भ्रष्टाचार हे मुद्दे अडचणीचे ठरले. कठीण मुद्यांवर राजकीय सहमती निर्माण करणे हे देखील एक आव्हान होते.

१२ व्या पंचवार्षिक योजनेत निर्माण होऊ शकतील अशा तीन पर्यायी परिस्थितींचा प्रत्यक्षात विचार करण्यात आला होता : शाश्वत गतिमान विकासाची आदर्श परिस्थिती, मध्यम विकासाची परिस्थिती आणि मध्यम कालावधीतील आर्थिक विकास दरवर्षाला केवळ ५ टक्क्यांच्या आसपास असेल अशी परिस्थिती. विविध प्रकारचे असंतुलन दूर करण्यासाठी आणि गुंतवणुकींची कार्यक्षमता साध्य करण्यासाठी यथायोग्य संस्थात्मक यंत्रणा आणि प्रशासन अत्यावश्यक मानण्यात आले. गुंतवणुकीकडे लक्ष देण्यासाठी आणि त्यातील अडथळे दूर करण्यासाठी यंत्रणा निर्माण करण्याचे अर्थसंकल्पात प्रस्तावित करण्यात आले. तर अन्याय, गुंतवणुकीतील प्रादेशिक असमतोल आणि नव्या गुंतवणुकीमुळे होणारे अन्य विपरित परिणाम, मग ते पर्यावरणीय असतील किंवा इतर दृष्टीने होणारे असतील, यातून निर्माण होणाऱ्या समस्यांबाबत मध्यस्थता करण्यासाठी राजकीय प्रक्रियांनी कदाचित यंत्रणा देऊ केल्या असत्या. मध्यस्थता जिथे अधिक कार्यक्षम ठरू शकते तिथे संस्थात्मक यंत्रणा असणे आवश्यक ठरू शकते.

जमीन, पाणी आणि स्वच्छ हवा या नैसर्गिक स्रोतांना खूपच जास्त प्रमाणात मागणी निर्माण होईल आणि स्पर्धात्मक मागणी असताना या सर्व स्रोतांचे वाटप करण्यासाठी किंमत हे कदाचित पुरेसे साधन ठरू शकणार नाही. अनेक चिंता या स्थानिक स्वरूपाच्या असू शकतील आणि या चिंता तातडीने आणि प्रभावीपणे दूर करण्याची गरज आहे.

सरकारी खर्चाच्या तरतूदींमध्ये झालेल्या लक्षणीय बदलांमुळे, एकतर थेट मार्गाने नवीन खासगी गुंतवणूक आणता येऊ शकेल किंवा नवीन खासगी गुंतवणूक आकर्षित होईल अशा प्रकारे स्थिती सुधारण्यात मदत होऊ शकेल ही अपेक्षा सरकारी खर्चासाठी लोकसमुहांच्या सहभागातून उभ्या राहिलेल्या आर्थिक निधीत वाढ झाली तरच करता येईल. हे होईपर्यंत, खासगी क्षेत्रातील साधनसंपत्ती आणण्यासाठी सध्याच्या संस्थात्मक यंत्रणांमध्ये बदल करणारे पुढाकार सर्व क्षेत्रात आवश्यक ठरू शकतील.

मोठ्या प्रमाणात खासगी क्षेत्राकडून वाढत जाणाऱ्या गुंतवणुकीवर आधारित शाश्वत गतिमान विकासाच्या दूरदृष्टीसाठी उत्तम समन्वय आणि प्रभावीपणे अंमलबजावणी केलेल्या धोरणांची गरज असेल. लक्षणीय आणि शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या वैधानिक आणि प्रशासकीय पुढाकाराची गरज आता यापूर्वीपेक्षा जास्त आहे.

(शशांक भिडे- हे नॅशनल काँन्सिल ऑफ अल्पाईड इकॉनॉमिक रिसर्च (NCAER) मध्ये वरिष्ठ संशोधन सल्लागार आहेत. संपर्कासाठी ईमेल- s.bhide@ncaer.org)

दारिद्र्य आणि कुपोषणाचा सामना : उत्कृष्ट परिणामांसाठी प्रमुख मुद्दे^१

– आशा कपूर ,मेहता आणि संजय प्रताप

नुकत्याच सत्तेवर आलेल्या सरकारने दिलेल्या वचनांमध्ये आत्यंतिक दारिद्र्य आणि कुपोषणाचा विचार राष्ट्रीय प्राधान्याचा मुद्दा म्हणून करण्यासह आरोग्य क्षेत्राला उच्च प्राधान्य देण्याचा समावेश आहे. अर्थसंकल्प २०१४-१५ मध्ये या वचनांचे रूपांतर अर्थसंकल्पीय तरतुदींमध्ये करण्याचा प्रयत्न करतानाच, अर्थसंकल्प आणि त्या संदर्भातील भाषणांतूनही अगोदर हे शब्द ऐकण्यात आले होते, हे नमूद करणे महत्वाचे आहे. दारिद्र्य कमी करून कुपोषणाचा सामना करण्याचे प्रयत्न करताना, सरकारने स्वातंत्र्योत्तर कालात खूप मोठ्या प्रमाणावर कार्यक्रम आणि योजना राबवल्या आहेत. त्यापैकी एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनांसारख्या (ICDS) काही योजना चार दशकांपूर्वी सुरू करण्यात आल्या. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य मोहिमेसारख्या (NRHM) काही योजना अगदी अलिकडे सुरू करण्यात आल्या. प्रत्येकाला कामाचा हक्कावर आधारित मनरेगासारख्या इतर

काही योजना राष्ट्रीय रोजगार निर्मिती योजनांच्या विविध स्वरूपांच्या महत्वपूर्ण अनुभवांवर आधारित आहेत.

या निबंधात दोन प्रश्नांवर लक्ष केंद्रित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रथम, दारिद्र्य निर्मूलनाच्या उद्देश्याने इतक्या मोठ्या प्रमाणावर कार्यक्रम आणि योजना राबवल्या जात असताना देशात अफाट दारिद्र्य का टिकून आहे? आणि दुसरा, इतक्या मोठ्या संख्येने कार्यक्रम आणि योजना राबवताना त्यांचे चांगले परिणाम दिसून येण्यासाठी कोणत्या प्रमुख मुद्द्यांकडे लक्ष देण्याची गरज आहे, यासाठी ICDS आणि NRHM यांचा त्यात विचार केला आहे.

अफाट दारिद्र्य अजूनही मुद्दा : का ?

दारिद्र्याच्या विविध मितींचे निर्मूलन करण्यासाठी आपल्याकडे मोठ्या संख्येने कार्यक्रम आणि योजना आहेत, ज्यापैकी काहींची यादी तक्ता १ मध्ये दिली आहे. मात्र, तक्त्यातील दुसऱ्या स्तंभावरून असे दिसले की, या कार्यक्रम आणि योजनांपैकी

एकही योजना नागरिकांना वैयक्तिक अथवा कुटुंबस्तरावर किमान निर्वाहाचे साधन पुरवण्यासाठी सरकारला भाग पाडत नाही. रोजगार आणि स्वयंरोजगार निर्मितीच्या योजनांपैकी, मनरेगा एखादे कुटुंब दारिद्र्य रेषा पार करून वर येईल, एवढे पुरेसे वार्षिक उत्पन्न निर्माण करणारे काम पुरवत नाही. स्वयंरोजगार आणि स्वयं सहायता गटांवर आधारित कार्यक्रमांच्या आधारे उत्पन्न निर्मितीत काही जोखमी आहेत आणि त्यातून निर्माण झालेले उत्पन्न दारिद्र्यातून बाहेर येण्याइतपत असत नाही. या योजनांमध्ये सहभाग घेण्यामुळे उत्पन्नात झालेली वाढ ही व्यक्तिगत स्तरावर कोणत्या प्रकारची गुंतवणूक केली जाते आणि त्यातून मिळणारा परतावा, यावर अवलंबून असते.

एखाद्या गरीब नसलेल्या कुटुंबात एखादी महिला, वृद्ध व्यक्ती आणि अपंग व्यक्ती वंचित असू शकतात. राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्तीवेतन योजना किंवा विधवा पेन्शन योजना किंवा विकलांग

निवृत्तीवेतन योजनांद्वारे त्यांचा विचार केला असला तरीही ज्या पातळीवर पेन्शन आहे, ती जगण्यासाठी पुरेशी नाही.

सर्व विभागांमध्ये एककेंद्राभिमुखता (convergence) आणून दारिद्र्यावर एकवटून व केंद्रित हल्ला करण्यासाठी आवश्यक सरकारी कटिबद्धतेचा अभाव आहे. कार्यक्रम आणि योजना तुकड्यातुकड्यांमध्ये राबवण्यात येतात आणि एकूण कार्यक्रम आणि योजनांमुळे व्यक्ति अथवा कुटुंब दारिद्र्यातून बाहेर येईल किंवा त्यात प्रवेश करणार नाही, याची हमी देणाऱ्या एकंदर कटिबद्धतेशिवायच त्या राबवल्या जातात. गरीब कोण आहे आणि का, याची सत्यता वस्तुनिष्ठ रित्या तपासण्याची गरज आहे. गरिबीतून कोण बाहेर आला आणि कसा? जो आधी गरीब नव्हता तो कोणत्या घटकांमुळे गरिबीत ढकलला गेला आणि ते कसे रोखता येईल? एखादी व्यक्ती गरीब कुटुंबात जन्मल्यामुळे गरीब आहे का? की अनारोग्य, निरक्षरता, कौशल्याचा अभाव किंवा संपत्ती गेल्यामुळे तो किंवा ती गरीब झाली आहे? त्याला किंवा तिला गरीबीतून बाहेर काढण्यासाठी कोणत्या हस्तक्षेपाची गरज आहे? प्रत्येक गावातील लोकांना गरीबीतून बाहेर काढण्याच्या प्रगतीची माहिती सरकार कशी ठेवते? २०१४ मध्ये क्ष टक्के लोक गरीबीत होते, ते २०१५ किंवा २०१६ मध्ये गरीबीतून बाहेर आले, याची हमी कोण देतो? दारिद्र्यातून बाहेर पडण्याच्या या गतीची शाश्वतता कायम ठेवून गावे व शहरे दारिद्र्यमुक्त जाहीर करण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत का? जे गरीब नाहीत, ते गरीब होण्यापासून रोखण्याचे कोणते उपाय केले गेले? दारिद्र्यास अनुकूल अशा

विशेष कमजोरींवर (vulnerabilities) विचार केला का? या विशेष कमजोरी व्यक्तिविशिष्ट, व्यवसाय विशिष्ट, गटविशिष्ट आहेत की स्थानिक केवा भौगोलिक स्थानविशिष्ट आहेत? या मुद्द्यांवर तातडीने विचार करण्याची गरज आहे.

ICDS आणि NRHM: प्रमुख योजना

गरीबी कमी करण्याच्या उद्देश्याने आखण्यात आलेल्या योजना आणि कार्यक्रमांचे अधिक चांगले परिणाम आपण कसे मिळवू शकतो? निबंधाच्या या भागात ICDS आणि NRHM या दोन प्रमुख योजनांचा आढावा, अंमलबजावणी करण्याच्या दृष्टीने लक्ष वेधण्याची गरज असलेले प्रमुख मुद्दे निश्चित करण्यासाठी घेतला आहे. मात्र, या दृष्टीने निश्चित केलेले मुद्दे अन्य कार्यक्रम आणि योजना चांगल्या रितीने राबवण्याच्या संदर्भातही लागू आहेत.

कुपोषणाला अनेक घटक कारण आहेत, ज्यात वैद्यकीय खास काळजीचा अभाव, लसीकरण, प्रसुतीपूर्वी आणि नंतर मातांची काळजी, आपत्कालीन स्थितीत घ्यावयाची काळजी, प्रसुतीचा संस्थात्मक निम्न स्तर, रोगांचे उच्च प्रमाण, अन्न, पोषक आहार आणि आरोग्य शिक्षणाचा अभाव, लहान वयात लादलेले लग्न आणि प्रसुती, महिलांमधील ऍनिमियाचे प्रमाण, कमी वजनाची बालके, वाईट सांस्कृतिक प्रथा, पाण्याचा खालावलेला दर्जा, स्वच्छतेच्या सोयींचा अभाव यांचा समावेश आहे. (सक्सेना यांनी मेहता, प्रताप आणि अली २०१२ मध्ये उद्धृत केल्याप्रमाणे) कुपोषणाचा प्रश्न दूर करण्यासाठी अनेक प्रकारे हस्तक्षेप करण्याची गरज असल्याचे मान्य करतानाच, ICDS आणि NRHM या दोन योजनांची कुपोषणाचा

विचार करताना अत्यंत महत्वाची भूमिका आहे, याकडे लक्ष वेधणे महत्वाचे आहे. २०१४-१५च्या अर्थसंकल्पात उल्लेख केल्याप्रमाणे, ICDS मध्ये नुकतीच सुधारणा करण्यात आली असून ती अधिक मजबूत व सार्वत्रिक उपलब्ध करण्यात आली आहे.

२०१४-१५च्या अर्थसंकल्पात, चालू वर्षी घडणू साठी १८, १९५ कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे. योजनेचे सार्वत्रिकीकरण करण्यासाठी, सरकारने एकूण ७०७६ प्रकल्प आणि २०,००० मागणीनुसार अंगणवाड्यांसह १४ लाख अंगणवाड्या/छोटी अंगणवाडी केंद्रे मंजूर केली आहेत. ICDS योजना आता राष्ट्रीय पोषण मोहीम (NNM) आणि जागतिक बँक सहाय्यित आयसीडीएस सिस्टीम्स स्ट्रॅटिजिक अँड न्यूट्रीशन इम्पुव्हमेंट प्रोजेक्ट (ISSNIP) यात विलीन करण्यात आली आहे, ज्यामुळे एकूण तरतूद १८,६९१ कोटी रुपयांपर्यंत गेली आहे. (३०० कोटी NNM साठी आणि १९६ कोटी ISSNIP करता) (अर्थ मंत्रालय, खर्चाचे अंदाजपत्रक २०१४-१५: भाग १ : ३९-४०)

लोकांना समन्यायी, परवडणाऱ्या दरात आणि दर्जेदार आरोग्य सुविधा सार्वत्रिकरित्या पुरवण्यात प्रगती साध्य करण्याच्या उद्देश्याने असलेल्या राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाचे आता राष्ट्रीय आरोग्य अभियान असे नामकरण करण्यात आले असून ती लोकांच्या गरजांप्रती जबाबदार आणि प्रतिसादात्मक आहे. बालमृत्यूचा दर कमी करण्यासाठी तसेच लोकसंख्या स्थिरीकरणाकरता महत्वाचा पुढाकार घेण्यात आला असून लसीकरणाचा वेग वाढवण्यात आला आहे. त्याचबरोबर

मनुष्यबळ विकास आणि डॉक्टर्स, परिचारिका आणि सहाय्यक चिकित्सकांचे प्रशिक्षण गांभिर्यपूर्वक सुरू केले आहे. सर्व राज्यांनी अभियान कार्यान्वित केले असून सर्व स्तरांवर अतिरिक्त व्यवस्थापन, जबाबदारी आणि नियोजनाच्या पाठबळावर आरोग्य सुविधा व्यवस्था टवटवीत केली आहे. प्रत्येक गावात, अधिस्वीकृत सामाजिक आरोग्य कार्यकर्त्यांच्या (आशा) माध्यमातून आरोग्य शिक्षण व प्रोत्साहनाला जोर देत प्राथमिक आरोग्य सेवा कमकुवत घटकांच्या अधिक जवळ आणण्यात आली आहे. आयुष (AYUSH) व्यवस्थाही NRHM मध्ये एकात्मिक करण्यात आली आहे. (अर्थ मंत्रालय, खर्चाचे अंदाजपत्रक २०१४-१५: भाग १ : ३९)

अधिक चांगल्या परिणामांसाठी कार्यक्रमांची अंमलबजावणी

ICDS, NRHM किंवा NHM मधून चांगले परिणाम कसे साध्य करता येतील ?

स्थानिक नकाशे तयार करणे : अंगणवाडी केंद्रे सध्या गावात किंवा झोपडपट्टीत कुठे स्थित आहेत, आणि कोणत्या भागात अंगणवाडी सेवा नाही किंवा कमी प्रमाणात आहे, हे निश्चित करण्यासाठी स्थानिक नकाशे अत्यंत उपयुक्त आहेत. उच्च जातींच्या वस्त्यांमध्ये अंगणवाडी केंद्रे असल्यास दलित, आदिवासी, अल्पसंख्यांक, इतर मागासवर्गीय आणि अत्यंत गरीब मुलांसाठी तेथे जाण्यात अडसर निर्माण होतात. त्यामुळे या सुविधेचा स्थानिक नकाशा तयार करणे जिल्हा अथवा गट स्तरावरच नव्हे तर गावातही अत्यंत महत्वाचा आहे. लोकसंख्या निकषांच्या आधारे, एखाद्या गावात किंवा झोपडपट्टीत किती अंगणवाडी केंद्रे असावीत ? सध्या

अस्तित्वात असलेल्या अंगणवाडी केंद्रांची संख्या या निकषाच्या कमी असेल तर, प्रत्येक गाव किंवा झोपडपट्टीतील अत्यंत गरीब वस्त्यांत नव्याने अंगणवाडी केंद्रे प्राधान्याने सुरू केली पाहिजेत. तसेच, स्थानिक नकाशे आरोग्य उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व आरोग्य सुविधा कुठे उपलब्ध आहेत आणि त्यातील तफावती कशा भरून काढता येतील, हे निश्चित करण्यासाठीही अत्यंत उपयुक्त आहेत. (मेहता आणि प्रताप, २०१४ : पृष्ठ ८६)

उच्च भार अथवा सर्वाधिक प्रभावित गट आणि पंचायती प्रत्येक पंचायत, गट किंवा जिह्यात उच्च भार किंवा सर्वाधिक प्रभावित वस्त्यांमध्ये साधनसंपत्ती आणि प्रयत्न एकवटणे अत्यंत महत्वाचे आहे. सर्वाधिक खराब वस्त्यांमध्ये कामगिरीत सुधारणा करण्यासाठी एकत्रित प्रयत्न केले जात नाहीत तोपर्यंत कुपोषण कमी करण्याचे अथवा विशिष्ट रोगांचे निर्मूलन वा नियंत्रण आणण्याचे उद्दिष्ट साध्य करणे अवघड जाईल. उदाहरणार्थ, कुष्ठरोग प्रसाराचे प्रमाण २००५ मध्ये १०,००० मागे १.८ होते, ते राष्ट्रीय पातळीवर १०,००० मागे एक इतके कमी करण्यात आले. (मेहता आणि प्रताप २०१४ मध्ये NELP नुसार उद्धृत केल्याप्रमाणे) ३. परंतु, प्रत्येक गटात हे साध्य करण्यात आलेले नाही. त्याचप्रमाणे, औषधोपचारांना दाद न देणाऱ्या क्षयाच्या वाढत्या रुग्णसंख्येचाही विचार करण्याची गरज आहे. विशिष्ट भागांमध्ये विशेषतः शहरी झोपडपट्ट्या आणि खासगी रुग्णालयांत उपचार घेणारे रुग्ण लक्षात घेऊन उपचार करण्याची गरज आहे.

भौगोलिक दृष्ट्या अत्यंत दुर्गम भागात राहणाऱ्या लोकांच्या आरोग्याचा

गरजा भागवण्याकरता आसाम आणि केरळमधील जहाज रुग्णालये (बोट क्लिनिक) अत्यंत अभिनव असा उपक्रम आहे. (आसाम सरकार) अतिशय दुर्गम अशा भागात आरोग्य सेवा सुविधा झपाट्याने पुरवण्याकरता फिरत्या वैद्यकीय पथकांचा परिणामकारकरित्या वापर करता येऊ शकतो.

पायाभूत सुविधा : अंगणवाडी केंद्रे व्हरांड्यात अथवा मोडकळीस आलेल्या जागांमध्ये भरणे, जेथे स्वच्छतागृह किंवा पाण्याची सोय नाही, अतिशय घाणेरड्या नाल्याजवळ असणे, अशा अत्यंत वाईट स्थितीत असलेल्या पायाभूत सुविधांमुळे उद्देश्य साध्य होणार नाही. स्वच्छ वातावरण, खेळणी, वजनाच्या पट्ट्या, तक्ते यांच्या अभावामुळे अंगणवाड्यांच्या मागणीवर परिणाम होतो. (मेहता आणि अली, २००८) बाराव्या पंचवार्षिक योजनेत, ही चूक दुरुस्त करण्याचे प्रयत्न सुरू असून अंगणवाड्या या आनंददायी शिक्षणाच्या जागा व्हाव्यात, या तऱ्हेने अधिक चांगल्या सोयी आणि पायाभूत सुविधा असलेल्या सरकारी शाळा किंवा कायमस्वरूपी इमारतींत सुरू केल्या जात आहेत. (बारावी पंचवार्षिक योजना आराखडा: भाग ३, १९०) अंगणवाडी केंद्रे पुरवठ्यानुसार नव्हे तर मागणीच्या अनुसार सुरू करायची असतील तर हे महत्वाचे आहे.

कायमस्वरूपी इमारती अथवा स्वच्छ वातावरणात अंगणवाडी केंद्रे सुरू करणे शक्य नसेल तर भाड्यासाठी पुरेशी तरतूद करणे गरजेचे आहे. त्याचप्रमाणे, देशभरातील व्यापक भौगोलिक दुर्गमतेमुळे अपुऱ्या आरोग्य सेवासुविधा तसेच डॉक्टर्स, परिचारिका आणि कर्मचाऱ्यांच्या

कमतरतेमुळे समस्या तीव्र बनलेल्या जिल्हे आणि तालुक्यांत आरोग्य उपकेंद्रे व प्राथमिक आरोग्य केंद्रे कार्यान्वित करण्याकरता साधनसंपत्तीच्या वाटपात प्राधान्य द्यायला हवे. सार्वजनिक आरोग्य सेवांच्या अभावी खिशातून खर्च वाढतो आणि आरोग्य चांगले नसेल तर अधिक प्रमाणात भुर्दंडही पडतो. अत्यावश्यक पायाभूत सुविधा आणि औषधांच्या पुरवठ्यातील कमतरताही भरून काढण्याची गरज आहे. पैसे देण्याची ऐपत नाही म्हणून कुणीही पुरेशा वैद्यकीय सेवेपासून वंचित राहू नये. सर्वांकरता दर्जेदार आरोग्य सुविधा (प्रतिबंधात्मक, प्रोत्साहक आणि उपचारात्मक) मिळतील, याची जबाबदारी आणि कमकुवत घटकांसाठी विशेष जबाबदारी सरकारने घेतलीच पाहिजे.

कामाचा भार, प्रेरणा आणि प्रशिक्षण : ICDS आणि NRHM यशस्वी करायच्या असतील तर कर्मचाऱ्यांमध्ये प्रेरणा आणि कटिबद्धता अत्यंत महत्वाची आहे. रिक्त पदे भरली गेली पाहिजेत, कामाच्या भाराचे सुसूत्रीकरण झाले पाहिजे, सहाय्यकांमार्फत देखरेख पुरवून कमजोरी तसेच शोषणाच्या मुद्यांचा अभ्यास झाला पाहिजे. ICDS च्या कर्मचाऱ्यांना, मग तो बाल विकास प्रकल्प अधिकारी किंवा पर्यवेक्षक असो अथवा अंगणवाडी सेवक असो वा सहाय्यक - ICDS शी संबंध नसलेल्या कामांना जुंपल्यास व ICDS विरहित अन्य कार्यक्रमांमध्ये गुंतवल्यास त्यांच्या प्राथमिक कर्तव्य बजावण्यासाठीचा त्यांचा वेळ घेतला जातो. (मेहता, प्रताप आणि अली २०१२)२

कम्युनिटी हेल्थ सेंटरमध्ये डॉक्टर, परिचारिका, आरोग्य सेवक, सहाय्यक परिचारिका आणि दाई यांचा सततचा

तुटवडा आणि विशेष डॉक्टरांच्या तीव्र कमतरतेकडे लक्ष देण्याची गरज आहे.

विशाल भौगोलिक क्षेत्रावर विखुरलेल्या २० ते २५ अंगणवाडी केंद्रांतील कामकाजावर देखरेख करण्यास प्रत्येक पर्यवेक्षक सक्षम असेल, असे ICDS कार्यक्रमात गृहित धरले आहे. वाहतुकीच्या अत्यंत कमी किंवा शून्य सुविधा असलेल्या दूरवरच्या भागातील अंगणवाडी केंद्रांना पर्यवेक्षक नियमितपणे भेटी देतील, अशी केलेली अपेक्षा ही या रचनेतील त्रुटी आहे, जिच्या परिणामी कुपोषणाचे प्रमाण घटण्याचा अपेक्षित परिणाम साध्य होऊ शकत नाही. वाहतुकीच्या सुविधा नाममात्र असलेल्या दुर्गम भागात जेथे अंगणवाडी केंद्रे आहेत, तेथे पर्यवेक्षकांच्या सुरक्षेच्या प्रश्नावर विचार करून वाहतुकीच्या व्यवस्था केल्या पाहिजेत. योजनेच्या यशस्वी अंमलबजावणीकरता एका पर्यवेक्षकाकडे देखरेख करण्यासाठी असलेल्या अंगणवाडी केंद्रांच्या संख्येत लक्षणीयरित्या कपात केली पाहिजे.

ICDS आणि NRHM कर्मचाऱ्यांचे कौशल्य व प्रशिक्षणाच्या दर्जात सातत्याने वाढ करणेही महत्वाचे आहे.

स्वयंसेवी काम आणि कमी मोबदला : तथाकथित स्वयंसेवक - अंगणवाडी सेवक, सहाय्यक किंवा आशा कर्मचारी हे यातील प्रमुख आहेत, ज्यांच्यावर ICDS आणि NRHM ची परिणामकारक अंमलबजावणी अवलंबून आहे. त्यांना वेतन मानधन स्वरूपात दिले जाते आणि नोकरीची सुरक्षा नाही. ICDS ची प्रभावी अंमलबजावणी होण्याच्या दृष्टीने व स्त्रियांना समान न्याय देण्याच्या हेतूनेही, अंगणवाडी

सेवक, सहाय्यक किंवा आशा कर्मचारी यांना नियुक्त करताना त्यांच्या सुरक्षित रोजगाराच्या दीर्घकाळापासून प्रलंबित मागणी पूर्ण करणे गरजेचे आहे.

आवाक्याची व्याप्ती : अंगणवाडी केंद्र अथवा प्राथमिक आरोग्य केंद्राकडे लोक येतील, असे गृहित धरण्याने काहीच साध्य होणार नाही. लक्षित लोकसंख्येकडे स्वतःहून जाण्यामुळे चांगलाच फरक पडतो. ओडिशा आणि छत्तीसगढमध्ये स्थानिकांनी निवडलेल्या व तालुका प्रशिक्षण पथक, सहाय्यक परिचारिका आणि अंगणवाडी सेवकांनी प्रशिक्षण दिलेल्या मितानिन्सच्या (सामाजिक आरोग्य स्वयंसेवक) माध्यमातून कुपोषणाचे प्रमाण लक्षणीयरित्या घटले. मितानिन पद्धती यशस्वी झाली कारण त्याची आवाक्याची व्याप्ती - केंद्रबिंदू आधारित पवित्र्यापेक्षा राज्यातील सर्व ग्रामीण कुटुंबांच्या दारापर्यंत सेवा पुरवण्यात आल्या. म्हणून, ICDS आणि NRHM योजनांच्या कामगिरीत सुधारणा करण्यासाठी आणि अंगणवाडी सेविका तसेच सहाय्यक लोकांच्या दारापर्यंत जाऊन सेवा पुरवण्याची (outreach) भूमिका प्रभावीपणे बजावतील, याकरता त्यांना प्रेरित करण्यासाठी कर्मचाऱ्यांच्या कार्यपद्धतीचा आढावा घेऊन त्यांना पाठबळ देण्याची यंत्रणा पंचायतींनी विकसित केली पाहिजे. (सक्सेना आणि श्रीवास्तव, २००९)

सामुदायिक स्वामित्व, पीआरआय आणि पीपीपी : मध्यप्रदेशातील रतलाम जिह्यात कुपोषण लक्षणीय रित्या कमी करण्यासाठी नंदी प्रतिष्ठानने ICDS मजबूत करण्याच्या दृष्टीने पाच कलमी बचपन मॉडेल राबवले. ICDS सेवांची मागणी करण्याच्या दृष्टीने समाजात जागृती

वाढवणे, निवडून आलेले पंचायत समिती सदस्य, ग्रामपातळीवरील सरकारी सेवक आणि ग्रामस्थांची मिळून बनलेल्या एकता समूहसारखी सामुदायिक देखरेख यंत्रणा सुरू करणे आणि आकडेवारी गोळा करून तिचे विश्लेषण करण्यासारखे युजर फ्रेंडली साधने विकसित करणे, सेवा पुरवण्यातील त्रुटी निश्चित करण्यासाठी जिल्हा, तालुका आणि क्लस्टर स्तरावर मंचाच्या माध्यमातून नियोजन व सेवा पुरवण्यात सरकारी विभाग व पीआरआय यांच्यात एककेंद्रीभूतता (convergence) आणणे, ग्रामपातळीवर ग्राम मित्र सारख्या मध्यस्थाना प्रोत्साहन देणे व उत्कृष्ट ग्राम मित्र, अंगणवाडी सेवक, सहाय्यक, पर्यवेक्षक आणि समुदायांचा सत्कार करणे यांचा त्यात समावेश आहे. ४

त्याचप्रमाणे, स्थानिक (ग्राम) पातळीवर ICDS च्या देखरेखीसाठी चौकशी समित्या स्थापन करणे तसेच धान्याच्या खरेदीचे विकेंद्रीकरण आणि ग्राम समित्या, स्वयंसहाय्यता गट आणि महिला मंडळांकडून व जेवण बनवण्यात येत असल्यानेही ICDS ची अधिक सामुदायिक मालकीत पर्यवसान होऊन परिणामांत सुधारणा झाली.

आर्थिक तरतूद : अपुरी आर्थिक तरतूद आणि वेळेवर निधी येत नसल्यामुळे कामगिरीवर मर्यादा येतात. केंद्राकडून राज्यांकडे निधी येण्यात, अर्थसंकल्पात तरतुदी करणे आणि वापरासंबंधी प्रमाणपत्र पुरवण्यासह अनेक कारणांमुळे विलंब होतो. राज्ये निधीतील आपले योगदान देण्यात असमर्थ असतील तर केंद्रीय निधीचा उपयोग करण्यात प्रश्न निर्माण होतात.

भारतात कुपोषण व संसर्गजन्य आणि असंसर्गजन्य रोगांचे ओझे प्रचंड आहे. रोगांच्या या प्रचंड ओझ्याच्या बाजूलाच आरोग्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्राची अल्प तरतूद व लोकांना आरोग्य सुविधा देण्याची दिलेली न पाळलेली वचने आहेत. भारतात आरोग्यावरील सार्वजनिक खर्च आरोग्यावरील एकूण खर्च आणि सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या प्रमाणात जगात सर्वात कमी आहे. भारतात आरोग्य सुविधांवरील सरकारी खर्च एकूण खर्चाच्या फक्त १९.६७ टक्के आहे तर कुटुंबे आरोग्यावर करत असलेला खर्च ७१.१३ टक्के आहे. या उलट, युनायटेड किंग्डममध्ये (UK) आरोग्यावरील सरकारी खर्च एकूण आरोग्याशी संबंधित खर्चाच्या ८७ टक्के आहे, फ्रान्समध्ये ८० टक्के व थायलंडमध्ये ६४ टक्के आहे. उच्च दर्जाची समन्यायी आरोग्य सुविधा पुरवण्याकरता आरोग्यासाठी अर्थसंकल्पात तरतूद मोठ्या प्रमाणात वाढवायला हवी. (MOHFW, २००९, राष्ट्रीय आरोग्य खर्च, २००४-०५).

सार्वजनिक आरोग्य सेवा बळकट करण्याबरोबरच आरोग्यावरील सार्वजनिक खर्च सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ०.९ टक्क्यावरून २-३ टक्के वाढवण्याची सरकारची वचनबद्धता स्पष्ट करण्यासाठी, आरोग्य व्यवस्थेत वास्तुशास्त्राय सुधारणा करण्याकरता NRHM सुरू करण्यात आली. (NRHM मिशन डॉक्युमेंट, २००५-२०१२). मात्र आरोग्यासाठी करण्यात आलेले निधीचे वाटप या वचनबद्धतेच्या जवळपासही नाही आणि ही वचने पूर्ण

केली आहेत, असे भासवण्याकरता, स्वच्छ पिण्याचे पाणी, स्वच्छतागृहे वगैरेसाठी करण्यात आलेल्या निधीचा समावेश त्यात करून आरोग्य क्षेत्राची व्याख्या व्यापक करण्याचा प्रयत्न केला गेला.

अपूर्ण उद्दिष्टे आणि प्राधान्यातील प्रचंड तफावत : कुपोषण, आयएमआर, एमएमआर कमी करण्यासाठी निर्धारित केलेली उद्दिष्टे पूर्ण झालेली नाहीत. ICDS आणि NRHM असूनही कुपोषण आणि रोगांचे प्रमाण उच्च राहिले आहे. अनेक रोगांचा NRHM मध्ये समावेश नाही. स्त्रियांमध्ये पुरुषांपेक्षा रोगांचे प्रमाण जास्त आहे, असे आकडेवारी दर्शवते. स्त्रियांमध्ये आजार व मृत्यूचे प्रमाण आणि त्यांना मिळणारे उपचार व काळजी यातील फरक चिंतेची गोष्ट आहे. तरीसुद्धा, रोगनिहाय माहिती तुरळकच आहे.

NRHM ही प्रचंड प्रमाणात संस्थात्मक अंमलबजावणी आणि मातांचे आरोग्य या दिशेने आहे. महिलांमधील मृत्यूचा दर कमी करून प्रजननात्मक आरोग्य सेवा पुरवणे महत्वाचे असले तरीही, महिला आरोग्याची तरतूद करताना त्यांचे जगणे व संपूर्ण जीवनचक्रात त्यांच्या आरोग्याच्या नियोजनावर भर असला पाहिजे. याकरता, स्त्रिया आणि पुरुष यांच्यासाठी आजारांचा भार आणि आरोग्यासाठी त्यांचा व्यवहार यांची स्वतंत्र आकडेवारी सादर करणे आवश्यक आहे. आरोग्य सेवा पुरवण्यात येणारे विशिष्ट अडसर निश्चित करून ते दूर करण्याची योजना आखली पाहिजे.

अचूक आकडेवारी : सरकारी यंत्रणेने गोळा केलेली आकडेवारी आणि

स्वतंत्र मूल्यमापन करून काढलेली आकडेवारी यात मोठी तफावत आहे. त्यामुळे प्रत्यक्ष गोळा केलेल्या आकडेवारीची नियमित पडताळणी करण्यासाठी व्यवस्था स्थापित केली पाहिजे. कुपोषणाबरोबरच मृत्युचा दर आणि रोगग्रस्तता यासाठीही हे लागू आहे. अंमलबजावणीत सुधारणा आणि अल्पपोषण, मृत्युदर व रोगग्रस्तता यांचा विचार करण्याकरता प्रशासनाने तयार केलेले मासिक अहवालांचे विश्लेषण करून त्यांचा प्रसार करण्यासाठी मासिक आढावा बैठका घेतल्या पाहिजेत. (सक्सेना आणि श्रीवास्तव, २००९)

मृत्यु आढावा : बाल आणि माता मृत्युंचा आढावा घेतल्यावर त्यांचे ऑडिट करून वेगाने सुधारणेची कृती केली पाहिजे. (मेहता आणि प्रताप २०१४; ८३)

प्रशिक्षण :

ओडिशामध्ये साथीच्या रोगांचे प्रमाण उच्च असलेल्या भागांत मलेरिया नियंत्रणासाठी आशा कर्मचाऱ्यांना देण्यात आलेल्या प्रशिक्षणाचा चांगलाच फायदा झाला कारण, मलेरियाचे रुग्ण ओळखून त्यांना ताप उपचार केंद्रांकडे (एफटीडी) पाठवणे शक्य झाले व त्याद्वारे मलेरिया नियंत्रणातील प्रगतीत त्यांना योगदान देता आले. तरीसुद्धा, तातडीने करावयाच्या रोगपरीक्षेची साधनांच्या अभावी एफटीडीकडे रोगी पाठवण्याचा दर अनावश्यक जास्त झाला आणि उपचारात संभाव्य विलंब झाला. (6th common review mission, २०१२).

एककेंद्राभिमुखता (convergence) : कुपोषण, मृत्युदर आणि रोगग्रस्तता अनेक परिवर्तनशील घटकांचा परिपाक आहे, ज्यात अन्न व पोषण आहार, प्रतिबंधात्मक, प्रोत्साहक व उपचारात्मक आरोग्य सेवेची उपलब्धता, पोषण आहारविषयक समुपदेशन, शुद्ध पाणी आणि स्वच्छतेच्या सोयी यांचा समावेश आहे.

पीआरआय, आरोग्य, शिक्षण, जलसंधारण विभाग आणि स्वच्छता अशा अनेक मंत्रालये आणि विभागांनी प्रगतीची ठेवलेली माहिती, प्रमुख निष्कर्षांचे संयुक्त नियोजन व देखरेख यासाठी राबवलेले कार्यक्रम आणि योजना यांच्यात एककेंद्राभिमुखता आणणे हे या दृष्टीने परिणामांत सुधारणा घडवण्याकरता संभाव्य यंत्रणा असू शकते.

तक्ता १ : दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम आणि योजना : उपयुक्तता आणि पात्रता

कार्यक्रम आणि योजना	किमान उपजीविकेचे साधन पुरवते का ?	पात्र लाभार्थी कोण ? व्यक्ती की कुटुंब ?	कामाशी बांधिल आहे का ?	मुलांना फायदा होतो का ?
रोजगार आणि स्वयंरोजगार				
महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना	नाही	कुटुंब	होय	*
स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना	निश्चित परतावा नाही	व्यक्ती	होय	*
स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना				
नागरी स्वयंरोजगार कार्यक्रम	निश्चित परतावा नाही	व्यक्ती	होय	*
नागरी वेतन रोजगार कार्यक्रम	नाही	व्यक्ती	होय	
महिला प्रशिक्षण आणि रोजगार सहाय्य कार्यक्रम	नाही	व्यक्ती	होय	*
स्वयंसहाय्यता गट आणि सूक्ष्म अर्थसहाय्य	निश्चित परतावा नाही	SHG		*
पोषण आहार आणि शिक्षण				
लक्षित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था	सवलतीच्या दरात अन्न	कुटुंब	नाही	*
एकात्मिक बाल विकास सेवा	नाही	व्यक्ती	नाही	होय
मध्यान्ह भोजन	नाही	व्यक्ती	नाही	होय
सर्व शिक्षा अभियान	नाही	व्यक्ती	नाही	होय
आरोग्य आणि आरोग्य विमा				

कार्यक्रम आणि योजना	किमान उपजीविकेचे साधन पुरवते का ?	पात्र लाभार्थी कोण ? व्यक्ती की कुटुंब ?	कामाशी बांधिल आहे का ?	मुलांना फायदा होतो का ?
राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान	नाही	व्यक्ती	नाही	होय
जननी सुरक्षा योजना				
नाही व्यक्ती नाही होय				
राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम तीनघ	नाही	व्यक्ती	नाही	होय
आम आदमी विमा योजना	नाही	व्यक्ती	नाही	*
राष्ट्रीय स्वास्थ्य विमा योजना	नाही	व्यक्ती	होय	*
पायाभूत सुविधा आणि प्राथमिक सेवा				
प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना	नाही	समुदाय	नाही	*
इंदिरा आवास योजना	नाही	कुटुंब	नाही	*
संपूर्ण स्वच्छता अभियान	नाही	कुटुंब	नाही	होय
भारत निर्माण	नाही	समुदाय/कुटुंब	नाही	*
जवाहरलाल नेहरू नागरी पुनरुत्थान मोहीम	नाही	समुदाय	नाही	*
गतीमान ग्रामीण पाणी पुरवठा	नाही	कुटुंब	नाही	होय
एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रम	नाही	कुटुंब	नाही	*
मागासवर्गीय अनुदान निधी	नाही	समुदाय		
विशिष्ट गटांसाठी कार्यक्रम				
अनुसूचित जाती आणि आदिवासी उपयोजना	नाही	समुदाय	नाही	*
एकात्मिक बाल संरक्षण योजनाराष्ट्रीय वृद्धापकाळ पेन्शन योजना	नाही	व्यक्ती		
किशोरी शक्ती योजना	नाही	व्यक्ती	नाही	होय

टीप : * दर्शवते की, मुलांना कुटुंबाचा घटक म्हणून लाभ होतो.

अंतिम टिपा

- आशा कपूर मेहता इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ पब्लिक ऍडमिनिस्ट्रेशनमध्ये अर्थशास्त्राच्या प्राध्यापक आहेत. अकराव्या आणि बाराव्या योजनांमध्ये स्त्रावादी दृष्टीकोन आणण्यासाठी नियोजन मंडळाने नेमलेल्या महिला अर्थतज्ञांच्या गटाचा घटक म्हणून त्यांनी काम केले आहे. सरकारी विभागांच्या उद्दिष्टांचा आढावा घेण्यासाठी कॅबिनेटने नेमलेल्या तात्पुरत्या कृती दलाच्या सुकाणू समितीच्या त्या सदस्य आहेत. संजय प्रताप हे इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ पब्लिक ऍडमिनिस्ट्रेशनमध्ये संशोधन अधिकारी आहेत.
- मेहता, आशा कपूर आणि संजय प्रताप (२०१४) यांच्या संशोधनावर हा निबंध आधारित आहे. २९ फेब्रुवारी २०१२ रोजी आयआयपीएमध्ये झालेल्या धोरण आणि कार्यक्रम: आयसीडीएस आणि एनआरएचएमचे विश्लेषण - कोणते उद्दिष्ट साध्य झाले आणि कोणते नाही आणि का? सीपीआरसी आयआयपीए वर्किंग पेपर ४८ : संयुक्त राष्ट्रसंघ महिला आयआयपीए महिलांच्या दृष्टीकोनातून प्रमुख कार्यक्रमांचा आढावा : आयसीडीएस वर सादरीकरण आणि राष्ट्रीय चर्चासत्र. आणि मेहता, आशा कपूर आणि संजय प्रताप, अली अख्तर (२०१२) .
- आयआयपीएमध्ये २९ फेब्रुवारी, २०१२ रोजी झालेल्या संयुक्त राष्ट्रसंघ महिला-आयआयपीएतील कार्यशाळेत डॉ.एन.सी. सक्सेना यांच्या सादरीकरणावर हे आधारित आहे.

योजना

४. <http://nlep.nic.in/pdf/Progress%20report%2031st%20March%202012-13.pdf>
५. आयआयपीएमध्ये २९ फेब्रुवारी, २०१२ रोजी झालेल्या संयुक्त राष्ट्रसंघ महिला-आयआयपीएतील कार्यशाळेत सुशांत कुमार यांच्या सादरीकरणावर आधारित.
६. आयआयपीएमध्ये २९ फेब्रुवारी, २०१२ रोजी झालेल्या संयुक्त राष्ट्रसंघ महिला-आयआयपीएतील कार्यशाळेत राजकिशोर यांच्या सादरीकरणावर आधारित.

संदर्भ

१. आसाम सरकार, राष्ट्रीय आरोग्य मोहीम, आरोग्य व कुटुंब कल्याण विभाग <http://www.nrhmassam.in/boatclinic_report.php>
२. भारत सरकार, (२००५) आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालय, राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य मोहीम दस्तऐवज (२००५-१२)
३. भारत सरकार, (२००८) आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालय, राष्ट्रीय आरोग्य सांख्यिकी बुलेटिन मार्च, नवी दिल्ली.
४. भारत सरकार, (२०१२) राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य मोहीम, आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालय, सहावा सामायिक आढावा अहवाल, नवी दिल्ली.

५. मेहता, आशा कपूर आणि संजय प्रताप : धोरण आणि कार्यक्रम: आयसीडीएस आणि एनआरएचएमचे विश्लेषण - कोणते उद्दिष्ट साध्य झाले आणि कोणते नाही आणि का? वर्किंग पेपर ४८.
६. मेहता, आशा कपूर, संजय प्रताप आणि अली अख्तर : महिलांच्या दृष्टीकोनातून प्रमुख कार्यक्रमाचा आढावा - आयसीडीएस.
७. मेहता, आशा कपूर, शेफर्ड, अँड्र्यू, भिडे, शशांक, शहा अमिता, आनंद (२०११) : भारतीय दीर्घकालीन गरीबी अहवाल
८. सक्सेना, एन.सी. आणि श्रीवास्तव एन. (२००९) : भारतातील आयसीडीएस: धोरण, रचना आणि वितरण मुद्दे, आयडीएस बुलेटिन.

(आशा कपूर मेहता- भारतीय लोकप्रशासन संस्था दिल्ली येथे अर्थशास्त्र या विषयाच्या प्राचार्या. या ११ व्या व १२ व्या पंचवार्षिक योजनेअंतर्गत भारतीय योजना आयोगाच्या महिला अर्थतज्ञ गटाच्या प्रमुख सभासद होत्या. संपर्कासाठी ईमेल-aashakapurmehtha@gmail.com)

योजना मराठी
ऑगस्ट २०१४
केंद्रीय अंदाजपत्रक
२०१४-२०१५ या
अंकातील लेखांचा
अनुवादाचे काम पाहणाऱ्या
भाषांतरकारांची नावे
पुढीलप्रमाणे -

१. रोहिणी पेटे
२. रवींद्र जोशी
३. निवेदिता भोरकर
४. उमेश कुलकर्णी
५. राजेंद्र घेवलेकर
६. जुई देशपांडे
७. राधिका आघोर
८. समरजीत ठाकुर

२०१४ च्या अर्थसंकल्पातील स्थूलअर्थशास्त्र

– लेखा चक्रवर्ती

सध्याच्या सरकारला मागील सरकारकडून कमी आर्थिक वाढ, जास्त चलनवाढ, चालू खात्यातील जास्त तूट व जास्त आर्थिक असमतोल यांचा वारसा मिळालेला आहे. आता या सगळ्यात सुधारणा करणे हे नवीन सरकारपुढचे मोठे आव्हान आहे. केंद्रीय अर्थसंकल्प २०१४-१५ हे केवळ आर्थिक गणित नसून स्थूल आर्थिक आराखडा आहे. माननीय अर्थमंत्र्यांचे अर्थसंकल्पीय भषणातून आर्थिक व पतधोरणात एक समन्वय साधण्याचा प्रयत्न दिसून येतो. या संशोधन निबंधात आपण अर्थसंकल्पाचा गणिती पद्धतीने विचार करण्याएवजी त्यातील धोरण व अर्थसंकल्पीय तरतुदींचा अभ्यास करणार आहोत. नॉर्थ ब्लॉक व मिनट रोड यांचे गतीकिय नाते नेहमीच आव्हानात्मक राहिले आहे. आतापर्यंत तरी भारतात मुद्रा धोरणावर आर्थिक धोरणांचे वर्चस्व राहिले आहे. अर्थमंत्री जेटली यांनी नवीन मुद्रा धोरणाचा जो आराखडा जाहीर केला आहे,

त्याचा विचार रिझर्व बँकेला चलनवाढ आटोक्यात ठेवण्यात तिची असलेली महत्वाची भूमिका आणखी अवलंबित्वाची हवी असताना करावा लागेल. मुद्रा धोरण सुधारणा व आर्थिक एकत्रीकरण तज्ञ समितीचा अहवाल (उर्जित पटेल समितीचा अहवाल) याबाबी विचारात घ्याव्या लागतील. अर्थसंकल्पातील गर्भित स्थूल आर्थिक धोरणातून सध्याच्या सरकारचे काही अग्रक्रम स्पष्ट होताना दिसतात, ते म्हणजे-

१. आर्थिक वाढीचे पुनरूज्जीवन
२. स्थूल आर्थिक स्थिरता

हे दोन महत्वाचे विषय त्यात येतात. त्यातून एक मार्ग निश्चित केला आहे. अर्थसंकल्पातून सातत्य व बदल हे दोन्ही एकावेळी साध्य करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. तसेच सातत्याच्या घटकांबाबतीत अर्थसंकल्पात द्वैमार्गी दृष्टिकोन ठेवलेला आढळतो. त्यात राष्ट्रीय हिताच्या बाबींचा विचार करताना आर्थिक मजबुती निर्माण

करण्याचे ध्येय सोडलेले नाही, जे आधीच्या सरकारनेही अंगिकारले होते. आता या अर्थसंकल्पातील काही बदल हे मुद्रा धोरणाचा नवा आराखडा सांगणारे व आधीच्या धोरणाला विस्कटवणारे आहेत.

१. आर्थिक एकत्रीकरण

आर्थिक वाढीचे पुनरूज्जीवन व आर्थिक एकत्रीकरण या दोन्हीत एक आंतरिक संघर्ष आहे. अर्थमंत्र्यांचे भाषण हे आर्थिक शिस्तीवर भर देणारे होते. आर्थिक तूट एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या ४.१ टक्के इतकी खाली आणण्याचे मोठे आव्हान त्यांनी सरकारच्या वतीने स्वीकारले आहे. आर्थिक एकत्रीकरणाच्या मार्गावरचा हा अर्थसंकल्प आर्थिक तूट एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या ३.६ टक्के इतकी खाली आणण्याचे उद्दिष्ट २०१५-१६ पर्यंत साध्य करणार आहे. तर २०१६-१७ पर्यंत ही तूट ३ टक्क्यांपर्यंत खाली आणण्याचे उद्दिष्ट आहे.

आर्थिक सर्वेक्षणात असे म्हटले होते की, भारताला आर्थिक पातळीवर अनेक दुरूस्त्या करण्याची गरज आहे. फिस्कल रिस्पॉन्सिबिलिटी अँड बजेट मॅनेजमेंट

(एफआरबीएम) कायदा (आर्थिक जबाबदारी व अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायदा) जास्त अधिकारांसह आणण्यात येत आहे. अर्थसंकल्पात आर्थिक तूट एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या ३ टक्क्यांपर्यंत खाली आणण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. पण आर्थिक एकत्रीकरणाचा मार्ग हा मोघमपणे निश्चित करण्यात आला आहे. त्यानुसार आर्थिक तूट कमी करण्याचे हे लक्ष्य खर्चातील कपातीपेक्षा महसूल तरलतेतील वाढीवर जास्त अवलंबून आहे. हा बदल चांगला असला तरी तूट कमी करण्याच्या उद्दिष्टांमध्ये सध्याच्या व पूर्वीच्या अंतरिम अर्थसंकल्पात फारसा फरक दिसत नाही. (तक्ता १)

तक्ता १ तूट लक्ष्ये (उद्दिष्टे)

एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या टक्के	२०१३-१४ आरडू		२०१४-१५ बीडू		२०१५-१६ लक्ष्य		२०१६-१७ लक्ष्य	
	अंतरिम अर्थसंकल्प	नवीन अर्थसंकल्प	अंतरिम अर्थसंकल्प	नवीन अर्थसंकल्प	अंतरिम अर्थसंकल्प	नवीन अर्थसंकल्प	अंतरिम अर्थसंकल्प	नवीन अर्थसंकल्प
प्रत्यक्ष								
महसुली								
तूट	२.२	२.०	१.८	१.६	०.०	०.०	०.०	०.०
महसुली तूट	३.३	३.३	३.०	२.९	२.०	२.२	१.५	१.६
आर्थिक तूट	४.६	४.६	४.१	४.१	३.६	३.६	३.०	३.०

स्रोत- भारत सरकारच्या २०१३-२०१४ या अर्थसंकल्पातील कागदपत्रे

Subscription Coupon

[For New Membership / Renewal / Change of Address]

I want to subscribe to :

Yojana : 1 Yr. Rs. 100/-; 2 Yrs. Rs. 180/-; 3 Yrs. Rs. 250/-

(Circle the period of subscription)

DD / MO No. _____ date _____

Name (in block letters) : _____

Subscriber profile : Student / Academician / Institution / Others

Address : _____

PIN :

Please allow us 4 to 6 weeks to the despatch of the first issue.

P.S. : For Renewal / change in address, please quote your subscription number.

सप्टेंबर २०१२ मध्ये स्वीकारण्यात आलेल्या नवीन एफआरबीएम नियमांना अनुसरूनच तूट कमी करण्याची लक्ष्ये ठरवली आहेत. नवीन एफआरबीएममध्ये प्रत्यक्ष महसुली तूट २०१५-१६ पर्यंत कमी करण्याचे विदित केले आहे तर महसुली तूट त्याच काळात एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या २ टक्क्यांनी कमी करण्याचे सूचित केले आहे. आर्थिक एकत्रीकरणचा मार्ग सध्याच्या अर्थसंकल्पात वेगवेगळ्या मार्गांनी अनुसरला आहे पण लक्ष्य मात्र सारखेच आहे. आर्थिक एकत्रीकरणाने महसुली अंदाज २०१४-१५ (बीइ) साठी एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या १.४ टक्क्यांवरून १.७ टक्क्यांवर नेण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. रिझर्व बँकेकडून लाभांश खात्यावरचे करेतर उत्पन्न

वाढवले जाण्याची शक्यता आहे कारण मालेगम समितीने केलेल्या शिफारशींची अंमलबजावणी केल्यास जून २०१४ मधील अंतिम हिशेबात असे अपेक्षित आहे की, रिझर्व बँकेकडून सरकारला २०१३-१४ च्या हिशेबातील ३३००० कोटी रूपयांच्या तुलनेत २०१४-१५ मध्ये ४६००० कोटी रूपये अदा करावे लागणार आहेत. करेतर भांडवली जमेतून महसुली तरलता अपेक्षित आहे सरकारने निर्गुतवणुकीचे लक्ष्य अंतरिम अर्थसंकल्पात ३६९२५ कोटी रूपये ठेवले होते ते २०१४-१५ (बीइ) मध्ये ४३४२५ कोटी रूपये इतके अंदाजे ठरवण्यात आले आहे. सरकारेतर कंपन्यातील सरकारी समभागांची निर्गुतवणूक करून १५००० कोटी मिळण्याचा अंदाज आहे. अर्थमंत्र्यांनी

यावेळी आर्थिक एकत्रीकरणसाठी पूर्वीपेक्षा वेगळी चौकट वापरली आहे. विशेष म्हणजे त्यांनी नवीन अभिजात लोकप्रिय प्रारूपावर भर दिलेला नाही. या प्रारूपात असे म्हटले आहे की, आर्थिक तुटीमुळे खासगी गुंतवणूक दूर जाते किंवा व्याज दर वाढतात हे खरे नाही. याचे मूर्त पुरावे आपल्याला देता येतात. आर्थिक तुटीमुळे व्याज दर वाढत नाहीत किंवा खासगी गुंतवणूक दूर जात नाही (चक्रवर्ती २००२-२००७, २००८- चक्रवर्ती अँड चक्रवर्ती २००६ विनोद २०१४). त्याचबरोबर हे सिद्ध झाले आहे की, आर्थिक धोरणातील भूमिका व प्रत्यक्ष परिणाम यांचा वेगवेगळा संबंध असतो. केंद्रीय अर्थसंकल्पात वेगळी गोष्ट अधोरेखित केली आहे ती म्हणजे आर्थिक एकत्रीकरणाने कर्जाच्या बोजाचे

Yojana : Published in Hindi, English, Urdu, Tamil, Telugu, Malayalam, Kannada, Gujarati, Marathi, Punjabi, Bengali, Assamese & Oriya

Send your subscription by DD / MO in the name of Director, Publications Division, addresses to :

**Advertisement & Circulation Manager, Publications Division, East Block-IV, Level-VII,
R.K. Puram, New Delhi 110 066. Tel. : 011-2610 0207, 011-2610 5590; Fax : 011-2617 5516**

Subscriptions will arise also be accepted at our sales emporia:

- Hall No.196, Old Secretariat, **Delhi-110054**, Ph.011-2389 0205 ● A-wing, Rajaji Bhavan, Besant Nagar, **Chennai-600090**, Ph.: 044-2491 7673 ● 8, Esplanade East, **Kolkata - 700069**, Ph: 033-2248 8030 ● Bihar State Co-operative Bank Building, Ashoka Rajpath, Patna-800004. Ph.: 0612-268 3407 ● Press Road, Near Govt., Press **Thiruvananthapuram-695001**, Ph.: 0471-2330 650 ● Hall No. 1, 2nd floor, Kendriya Bhawan, Sector - H, Aliganj, **Lucknow-226024**, Ph.: 0522-232 5455 ● 701, C-Wing, 7th Floor, Kendriya Sadan, C.B.D. Belapur, **Navi Mumbai-400614**, Ph.: 022 2757 0686 ● Block 4, 1st Floor, Gruhakalpa Complex, M.G. Road, Nampally, **Hyderabad - 500001**. Ph.: 040-2460 5383 ● 1st Floor, F-Wing, Kendriya Sadan, Koramangala **Bangalore-560034**. Ph.: 080-2553 7244 ● KKB Road, New Colony, House No.7, Chenikuthi, Guwahati-781003, Ph.: 0361-2665 090 ● Ambica Complex, 1st Floor, Paldi, **Ahmedabad - 380007**. Ph.: 079-2658 8669.

For Yojana Tamil, Telugu, Malayalam, Kannada, Gujarati, Marathi, Bengali, Assamese, Oriya, Urdu and English, Hindi - please enrol yourself with Editors of the respective at the addressess given Below;

- Editor, Yojana (Marathi), B-701, Kendriya Sadan, C.B.D. Belapur, Navi Mumbai-400614. Ph.: 022-2756 6582
- Editor, Yojana (Gujarati), Ambika Complex, 1st Floor, Paldi, Ahmedabad-380007. Ph.: 079-2658 8669
- Editor, Yojana (Assamese), KKB Road, New Colony, House No. 7, Chenikuthi, Guwahati-781003. Ph.: 0361-266 5090
- Editor, Yojana (Bengali), 8, Esplanade East, Ground Floor, Kolkata-700069. Ph.: 033-2248 2576
- Editor, Yojana (Tamil), 'A' Wing, Rajaji Bhawan, Basant Nagar, Chennai-600090. Ph: 044-2491 7673
- Editor, Yojana (Telugu), Block No. 4, 1st Flr., Gruhakalpa Complex, M.G.Rd, Nampally, Hyderabad-500001. Ph.:040-2460 5383
- Editor, Yojana (Malayalam), Press Road, Near Govt. Press, Thiruvananthapuram-695001, Ph: 0471-233 0650
- Editor, Yojana (Kannada), 1st Floor, 'F' Wing, Kendriya Sadan, Koramangala, Bangalore-560034, Ph: 080-2553 7244.

एकात्मिकण होते व आजचे कर्ज हा पुढच्या पिढीवरचा कर्जाचा बोजा राहतो. सरकार तुटीचा वापर उत्पादक कामांसाठी म्हणजे पायाभूत गुंतवणुकीसाठी करीत आहे हे एक प्रकारे खासगी गुंतवणूक घालवणे नसून परत आणणे आहे.

यात कुठलीही चौकट वापरली तरी आर्थिक तूट कमी करण्यावर भर आहेच, त्याचबरोबर विचारहीन लोकप्रिय योजनांना कमी महत्व दिलेले दिसते.

नवीन मुद्रा धोरण आराखडा-

जरी आपण असे क्षणभर गृहित धरले की स्थूलअर्थशास्त्रातील अनेक घटकांचे स्थिरीकरण व आर्थिक वाढीसाठी आर्थिक तूट कमी करणे महत्वाचे आहे तरी एक प्रश्न उरतो, तो म्हणजे चलनवाढ हा भारतात निव्वळ मुद्रा धोरणाशी संबंधित असलेला परिणाम आहे का? पुरवठ्याच्या बाजूने बसणारे धक्के चलनवाढ ठरवत असतात व त्यानंतर मग मुद्रा धोरणाशी संबंधित घटक त्याच्याशी निगडित होतात. सार्वत्रिक अर्थसंकल्प २०१४-२०१५ मध्ये कृषी क्षेत्रातील किंमत अस्थिरतेचा मुद्दा महत्वाचा असून त्याचा मुकाबला करण्याचे आवाहन केले आहे. त्यासाठी किंमत स्थिरीकरण निधी स्थापन करण्यात येणार असून तो ५०० कोटी रूपयांचा असणार आहे. तथापि, इराक युद्ध, मान्सूनची वाईट स्थिती यामुळे पुरवठ्याच्या बाजूनेही अनिश्चितता निर्माण होऊन त्याचा परिणाम कृषी मालाच्या किंमतीवर होणार आहे. चलनवाढ कमी करण्यासाठीचा आर्थिक धोरणाचा मार्ग अर्थसंकल्पात स्पष्टपणे दाखवून दिला आहे, त्याएवजी अर्थमंत्र्यांनी नवीन मुद्रा धोरणावर भर द्यायला हवा होता.

तर पूर्वीच्या अर्थसंकल्पापेक्षा काहीतरी वेगळे केले असे त्यावरून म्हणता आले असते.

आपल्याकडे आर्थिक धोरणाचाच वरचष्मा राहिलेला आहे. प्रत्येक वेळी धोरण ठरवताना आर्थिक धोरणाचाच विचार केला जातो. येथे असे सुचवायचे आहे की, आर्थिक धोरणाचा वरचष्मा आहे हे ठीक आहे पण त्यात नोटा छापून तूट दूर करता येत नाही, त्यामुळे तुटीचा विचार काही दशकांपूर्वी नोटा छापून केला जात असे, त्याला सेनिओरेज फायनान्सिंग ऑफ डेफिसिट असे म्हटले जाते. काही दशकांपूर्वी आपण हा मार्ग पत्करत होतो. मला येथे यावर भर द्यायचा आहे की, चलनवाढीचा मुकाबला करण्यासाठी रिझर्व बँक ऑफ इंडियाला जास्त स्वातंत्र्य दिले पाहिजे. पण तसे केले तर आपल्या अर्थसंकल्पात लगेच चिंतेचे सूर उमटतात, याला स्थूल आर्थिक मतैक्य म्हणता येणार नाही. गेल्या दशकात चलनवाढीचे प्रमाण जी-२० देशांमध्ये अधिक होते. तूट आटोक्यात आणण्यावर त्यांचा भर होता. नकारात्मक वास्तव व्याज दर, घसरती आर्थिक बचत व अवमूल्यन -चलनवाढ असे चक्र या प्रमाणे परिणाम होऊन उत्पन्नाच्या वितरणालाही फटका बसला होता (आरबीआय अहवाल २०१४) तथापि जेव्हा काही देशात जागतिक आर्थिक पेचप्रसंगाचा फटका मध्यवर्ती बँकांना बसत असल्याबाबत मतैक्य झाले तेव्हा त्यांनी या बँकांसाठी किंमत स्थिरता ही एकच भूमिका पार पाडणे हे उद्दिष्ट ठरवले नाही तर इतर अनेक मार्गांनी चलनवाढ आटोक्यात आणण्यास सांगितले. उर्जित पटेल यांच्या अहवालात भारतातील

चलनवाढीचा मुकाबला कसा करावा यावर विवेचन केले आहे. त्यामुळे मध्यवर्ती बँक असलेली रिझर्व बँक ऑफ इंडिया व सरकार यांच्यातील संबंध व लवचिकता याबाबत सरकारला किती काळजी आहे यावर प्रश्नचिन्ह निर्माण होते. हा संबंध मुद्रा धोरण व आर्थिक धोरण यांच्या माध्यमातून जोडायचा आहे.

नवीन चर्चेनुसार रिझर्व बँकेने चलनवाढीचा मुकाबला स्वतंत्रपणे कसा करावा याबाबत तीन अहवाल सादर करण्यात आले आहेत त्यात पर्री मिस्त्री अहवाल २००७, रघुराम राजन अहवाल २००९, फायनान्शियल सेक्टर लेजिसलेटिव्ह रिफॉर्मस कमिशन रिपोर्ट २०१३ यांचा समावेश आहे. या तीनही अहवालात किंमत स्थिरतेच्या दृष्टिकोनातून धोरण आखणे हे मध्यवर्ती बँकेचे प्रमुख उद्दिष्ट सांगितले आहे. उर्जित पटेल यांच्या अहवालात सुद्धा हीच बाजू मुद्रा धोरण चौकटीच्या संदर्भात मांडली आहे. मुद्रा धोरणाच्या चौकटीत ही बाब नवीन सरकारसाठी चलनवाढ आटोक्यात ठेवण्यासाठी धोरण समन्वय साधण्याच्या दृष्टिकोनातून थोडी चिंताजनक आहे.

नवीन केनेशियन स्थूल अर्थशास्त्राचे रूपांतर आता नवीन मतैक्याच्या स्थूलअर्थशास्त्रात (एनसीएम) झाले आहे. केनेस हे स्थूल अर्थशास्त्रातील तज्ञ होते. (अरेस्टीस २००९). एनसीएम चौकटीचा प्रमुख धोरणात्मक उद्देश हा चलनवाढ आटोक्यात आणणे हाच होता. एनसीएमच्या मते किंमत स्थिरता ही मुद्रा धोरणावर अवलंबून असते त्यामुळे ती केवळ व्याज दरात बदल करून येणार नसते. त्यामुळे मुद्रा धोरण हे चलनवाढ

आटोक्यात ठेवण्याचे एक प्रमुख साधन आहे. (अरेटिस २००९). भारतासारख्या विकसनशील देशांसाठी चलनवाढ ही नुसती मुद्रा प्रक्रियेशी संबंधित बाब नसल्याने मुद्रा धोरणाचा चलनवाढ आटोक्यात ठेवण्यासाठी वापर करणे वादग्रस्त ठरू शकते, अर्थमंत्र्यांनी नवीन मुद्रा धोरण आराखडा असण्याच्या आवश्यकतेवर भर दिलेला असला तरी भारतासारख्या देशात चलनवाढ आटोक्यात ठेवण्यासाठी संकल्पनात्मक चौकट ठरवणे ही चिंताजनक बाब आहे.

१. आर्थिक वाढीचे पुनरुज्जीवन

आर्थिक वाढीतील घसरण ही जागतिक पातळीवर मंदीसदृश वातावरणामुळे आहे असे सांगितले जाते. भारत सरकारही आर्थिक वाढ कमी असूनही सरासरी आर्थिक वाढ इतर बाजारपेठ अर्थव्यवस्थांपेक्षा जास्त चांगली आहे यातच आत्मसंतुष्ट आहे. पण याला प्रतिवादही करण्यात आले आहेत. त्यानुसार आपली आर्थिक वाढ कमी असण्याचे कारण जागतिक पातळीवर आर्थिक स्थितीत झालेले बदल हे नसून धोरण लकवा हे आहे. केंद्रीय अर्थसंकल्पात आर्थिक वाढीच्या पुनरुज्जीवनासाठी काही उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत, त्यात पायाभूत योजनांना उत्तेजन, खाण नियंत्रणाचा फेर आढावा, जीएसटी सुधारणा, मूलभूत क्षेत्रात परकिय गुंतवणुकीला प्रवेश या बाबींचा समावेश आहे. आर्थिक क्षेत्रातील सुधारणा व आर्थिक सर्वसमावेशकतेसाठी उचललेली पाऊले यामुळे आर्थिक क्षेत्राचा कल हा आर्थिक वाढीच्या पुनरुज्जीवनाकडे आहे, हे स्पष्ट होते.

२. संस्था व सरकारचा आकार

अलिकडच्या काही वर्षांत आपला देश आर्थिक विकासाची उद्दिष्टे प्राप्त करण्यात फार पुढे का जाऊ शकला नाही, या मुद्द्यावर तसेच आर्थिक वाढीच्या मुद्द्यांवर अर्थतज्ञांचे लक्ष हे विविध संस्थांवर केंद्रित झालेले आहे. (नेल्सन २००८, असेमोगल् व रॉबिनसन २०१२). संस्था म्हणजे नक्की काय, नॉर्थ (१९९१) यांच्या मते संस्था म्हणजे समाजाच्या नियमबद्ध खेळाचा आविष्कार आहेत व मानवी आंतरक्रियेला आकार देणाऱ्या पण मानवानेच तयार केलेल्या या संस्था म्हणजे कामकाजातील अडथळे आहेत. नवीन सरकारचा भर हा कमी सरकार व कार्यक्षम प्रशासन यावर आहे. प्रशासन हे बाजारकेंद्री असू शकते. खर्च सुधारणा आयोगाची नेमणूक अर्थसंकल्पात करण्यात आली आहे, तो निर्णय धाडसी व स्वागताहर् आहे. जेव्हा खर्च हा भारत सरकारच्या काही मोजक्या खात्यांच्या हातात केंद्रित होतो तेव्हा मात्र ती काहीशी जोखमीची बाब ठरते. केंद्रीय अर्थसंकल्प २०१४ नुसार सार्वजनिक खर्चाच्या ८ टक्के खर्च हा केवळ दहा खात्यांच्या हातात केंद्रित झाला आहे. (तक्ता २)

तक्ता २- विभागनिहाय अर्थसंकल्पीय खर्चाचे प्रमाण

एकूण खर्च	१७९४८९२	
अर्थ मंत्रालय	६४०४०४.२	३५.६८
संरक्षण मंत्रालय	२८५२०२.९	१५.८९
ग्राहक कामकाज, अन्न मंत्रालय	११५९५२.६	६.४६
ग्रामीण विकास मंत्रालय	८३८५२.४६	४.६७
मनुष्यबळ विकास मंत्रालय	८२७७१.१	४.६१
रसायने व खते मंत्रालय	७३६१८.५५	४.१०
गृह मंत्रालय	६५७४५.२८	३.६६
पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू	६३५४३	३.५४
आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालय	३९२३७.८२	२.१९
रस्ते वाहतूक व महामार्ग मंत्रालय	३४३४५.२	१.९१

स्रोत: अर्थमंत्रालयाची कागदपत्रे

निष्कर्ष:

सध्या आर्थिक वाढ उतरणीस लागलेली आहे. काही धोरणात्मक अग्रक्रम ठरवून आर्थिक वाढ करणे हा सरकारचा प्रमुख उद्देश आहे. केंद्रीय अर्थसंकल्पात कुठल्या धोरणांना अग्रक्रम दिला आहे असे विचारले तर त्यात सातत्य व बदल हे दोन्ही एकाचवेळी साध्य करण्याची कसरत आहे. चलनवाढ व्यवस्थापन हाती घेण्यावरच्या स्थूल आर्थिक मतैक्याशी बदल ही संज्ञा निगडित आहे. अर्थमंत्र्यांनी त्यांच्या अर्थसंकल्पीय भाषणात

नवीन मुद्रा धोरण आराखड्याला महत्व दिले आहे. रिझर्व बँकेसारख्या मध्यवर्ती बँकेचे स्वातंत्र्य, नियमबद्ध मुद्रा धोरण या दोन्ही बाबतीत उर्जित पटेल यांनी केलेल्या शिफारशींबरोबर त्याचा मेळ घालता येईल. आर्थिक व मुद्रा धोरणाच्या संदर्भात स्थूल आर्थिक धोरणाची दूरदर्शीपणाकडून ठोस नियमांकडे वाटचाल भारतात वेग घेते आहे केंद्रीय अर्थसंकल्प हा धोरण लकव्याच्या प्रश्नांशी निगडित प्रश्नांतून मार्ग काढण्याचा प्रयत्न आहे. या उपायांमध्ये पायाभूत क्षेत्रात गुंतवणूक, कर सुधारणा, अनुत्पादक अनुदानांचे नियंत्रण, प्रशासन सुधारणा यांचा समावेश आहे. आर्थिक धोरणाचा मुद्रा धोरणावर वरचष्मा असला तरी चलनवाढ आटोक्यात आणण्यासाठी व मध्यवर्ती बँकेला स्वातंत्र्य देण्याबाबत भारतात आताच्या अर्थसंकल्पानंतर नव्याने मतैक्य तयार होण्यास सुरुवात झाली आहे.

संदर्भ:

असेमोगलू अँड जेम्स रॉबिन्सन २०१२, व्हाय नेशनस फेल, क्राउन.

अरेटिस, फिलीप २००९, न्यू कन्सेन्सस मॅक्रोइकॉनॉमिक्स - अ क्रिटिकल अप्रायजल- इकॉनॉमिक वर्किंग पेपर अर्काइव्ह, डब्ल्यू पी -५६४, लेव्ही इकॉनॉमिक्स इन्स्टिट्यूट.

चक्रवर्ती लेखा, २००८, अनलायझिंग रघुराम राजन कमिटी रिपोर्ट अन फायनान्शियल सेक्टर रिफॉर्म्स, इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल वीकली, २००८.

चक्रवर्ती लेखा, २०१२, फिस्कल डेफिसिट अँड रेट ऑफ इन्टरेस्ट लिंक इन इंडिया- अन इकॉनॉमेट्रिक अर्नॅलिसिस ऑफ डिरेग्युलेटेड फायनान्शियल रेजीम, इन इकॉनॉमिक्स अँड पॉलिटिकल विकली, मे ११-१७ २००२ व्हॉल्यूम xxxvii नंबर १९.

चक्रवर्ती लेखा, २००७, फिस्कल डेफिसिट, कॅपिटल फॉर्मेशन अँड क्राउड आउट इन इंडिया- एक्झिडन्स फ्रॉम असिमॉट्रिक व्हीएआर मॉडेल, इकॉनॉमिक वर्किंग पेपर अर्काइव्ह डब्ल्यू पी -५१८, द लेव्ही इकॉनॉमिक इन्स्टिट्यूट, न्यूयॉर्क

चक्रवर्ती लेखा, २०१२, इंटरेस्ट रेट डिटरमिनेशन इन इंडिया एंपिरिकल एक्झिजन्स ऑन फिस्कल डेफिसिट - इंटरेस्ट रेट लिंकेजेस अँड फायनान्शियल क्राउडिंग आउट, इकॉनॉमिक वर्किंग पेपर अर्काइव्ह डब्ल्यू पी ७४४, द लेव्ही इकॉनॉमिक इन्स्टिट्यूट, न्यूयॉर्क

चक्रवर्ती पिनाकी अँड चक्रवर्ती लेखा एस, २००६, इज फिस्कल पॉलिसी कॉन्ट्रॅसायक्लिकल इन इंडिया- अन इंपिरिकल अर्नॅलिसिस, एमपीआरए पेपर, ७६०४, युनिव्हर्सिटी लायब्ररी ऑफ म्युनिक, जर्मनी.

भारत सरकार, २०१४, केंद्रीय अर्थसंकल्प, अर्थमंत्रालय, नवी दिल्ली.

गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया २००९, रिपोर्ट ऑफ द कमिटी ऑन फायनान्शियल सेक्टर रिफॉर्म्स- अ हँडेड स्मॉल स्टेप्स- रघुराम राजन रिपोर्ट, प्लानिंग कमिशन, नवी दिल्ली.

नेल्सन रिचर्ज आर. २००८, व्हाट इनेबल्स रॅपिड इकॉनॉमिक प्रोग्रेस- व्हॉट आर निडेड इन्स्टिट्यूशन्स, रीसर्च पॉलिसी, एल्सव्हियर, व्हॉल्यूम ३७ (१) पेजेस १-११, फेब्रुवारी

नॉर्थ, सी डग्लस, १९९१,- इन्स्टिट्यूशन्स, द जर्नल ऑफ द एक्स्पर्ट कमिटी टू रिवाइज अँड स्ट्रेन्थन द मॉनेटरी पॉलिसी फ्रेमवर्क- उर्जित पटेल रिपोर्ट, आरबीआय, मुंबई.

रिझर्व बँक ऑफ इंडिया १९८५, कमिटी टू रिव्यू द वर्किंग ऑफ द मॉनेटरी सिस्टीम (सुखमय चक्रवर्ती रिपोर्ट) आरबीआय, मुंबई.

विनोद, हृषीकेश, लेखा चक्रवर्ती अँड हनी करूण, २०१४, इफ डेफिसिट इझ नॉट द कल्पिट, व्हॉट डिटरमाइन्स इंडियन इंटरेस्ट रेट्स, इव्हॅल्युएशन युझिंग द मॅक्झिमम एंट्रॉपी बुकशॉप, वर्किंग पेपर ८११, द लेव्ही इकॉनॉमिक इन्स्टिट्यूट, न्यूयॉर्क (जुलै).

(लेखा चक्रवर्ती : अर्थ व वाणिज्य मंत्रालय अंतर्गत येणाऱ्या 'नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ पब्लिक फायनॅंस एण्ड पॉलिसी' येथे वरिष्ठ अर्थतज्ञ म्हणून काम पाहतात).

सेवा पुरवठ्यातील सुधारणेसाठी नागरिकांचा सहभाग : अहमदाबादच्या 'बीआरटीएस' योजनेपासूनचा बोध

– डॉ. मनिषा वर्मा

अहमदाबाद महानगरपालिकेने नागरिकांना केंद्रस्थानी ठेवून शहरातील सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेचा विकास करण्यासाठी प्रवासी आणि नागरिकांना सहभागी करून घेण्याकरिता उपयोगात आणलेल्या नावीन्यपूर्ण कल्पनांवर या लेखात दृष्टिक्षेप टाकण्यात आला आहे. अहमदाबाद बस रॅपीड ट्रान्सीट सिस्टीम (ABRTS) जनमार्ग या नावाने देखील ओळखली जाते, डोळ्यासमोर ठेवलेली सर्व ध्येय तिने साध्य केल्याचे दिसून येते.

देशातील अनेक ठिकाणी स्थानिक पातळीवरील सरकारने हाती घेतलेल्या शहर विकास प्रकल्पातून हे सिद्ध होते की, संबंधित प्रकल्पाच्या आखणी आणि अंमलबजावणीत नागरिकांचा सहभाग मर्यादित आहे. २०११ मध्ये अशोक श्रीनिवास यांनी केलेल्या पुणे मेट्रो व्यवस्थेच्या आणि २००९ मध्ये सी. रामचंद्रय्या यांनी केलेल्या हैदराबाद

मेट्रोच्या अभ्यासातून असे दिसून आले की, बहुतेक स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सहभागीतेशिवाय, अपारदर्शकपणे आणि तात्कालिक स्वरूपाचे निर्णय घेतले जातात. प्रवाशांचा सहभाग नसल्याने दिल्लीतील बीआरटी व्यवस्थेच्या देखील कमाल क्षमतेचा वापर झाला नसल्याचे सकृतदर्शनी दिसून येते.

अहमदाबादमधील बीआरटी व्यवस्था यशस्वी ठरण्यामागचे फार मोठे कारण राज्य सरकारने नागरिकांसह प्रवाशांबरोबर केलेली प्रभावी आणि अर्थपूर्ण भागीदारी हेच आहे. देशातील अन्य शहरांमध्ये सहभागीतेची संकल्पना न स्वीकारलेल्या अशाच प्रकारच्या प्रकल्पांच्या अनुभवांचा उपयोग करून घेतल्याचा फायदा झाला. सामाजिक उद्दीष्ट साध्य करण्याचे ध्येय असलेल्या कोणत्याही प्रकल्पांच्या आरेखन, बांधकाम आणि कार्यवाही या टप्प्यांमध्ये राज्याच्या

यंत्रणेबरोबर नागरिकांना सहभागी करून घेण्याची कार्यपद्धती अशा भागीदारीतून तयार होते. अशा भागीदारीमुळे शहरातील लोकांमध्ये या प्रकल्पांबद्दल मालकी हक्काची भावना आणि दृष्टी वाढीला लागू शकते आणि एवढेच नाही तर लोकांमध्ये नागरिकत्वाचा भाव खोलवर रूजू शकतो हे देखील अहमदाबादमधील बीआरटी व्यवस्थेने दाखवून दिले आहे.

१. सैद्धांतिक समिक्षा : नागरिकांबरोबर भागीदारी

नागरिकांकडे केवळ मतदार आणि ग्राहक म्हणून बघण्यापेक्षा ते कर्ते आणि धर्ते असल्याची संकल्पना संवादी आणि समावेशी प्रशासन मानते. राज्य आपल्या धोरणांचा पाया व्यापक करू शकते, त्यांची स्वीकारार्हता वाढवू शकते आणि नागरिकांचा सहभाग वाढवून सार्वजनिक सेवांमध्ये सुधारणा करू शकते.

प्रशासनाच्या कार्यशैलीमध्ये परस्परांवर अवलंबून असलेल्या कर्त्यांची वेगवेगळी प्राधान्ये असतात, त्यातून मूल्य निश्चित करण्यासाठी धोरणांचे विविध पर्याय तयार होतात. त्यामुळे बहुमत असलेल्या हितासाठी समन्वयातून काम केले जाते आणि त्याला कर्त्यांची मान्यता मिळते. (कोहलर-कोच अँड आर्यसिंग, १९९९ : ५).

नागरिकांशी असलेल्या घनिष्ट भागीदारीमुळे प्रवाशांना, वापर करणाऱ्यांना प्रतिसाद देण्याची भावना देखील अधिक वाढीस लागते. त्यातूनच सरकारची जबाबदारी निश्चित करण्याची प्रभावी पद्धत निश्चित होऊ शकते. सरकारच्या महत्वाच्या कामांमध्ये लोकांना थेट सहभागी करून घेणे ही समतल (horizontal) जबाबदारीची अधिक समावेशक पद्धत आहे आणि ती सध्या प्रचलित असलेल्या अनुलंब (vertical) जबाबदारीच्या पद्धतीला पूरक आहे. यातून 'अधिकृत प्रशासकीय जबाबदारी राज्याचीच असल्याची एकाधिकारशाही' मोडीत काढण्याकडे कल वाढतो (गोएट्झ अँड जेनकिन्स, २००१ : ३६५) आणि सरकारी यंत्रणांची जबाबदारीची जाणीव व प्रतिसादाची पातळी सूक्ष्म स्तरावर अधिक सुदृढ होते.

अशा भागीदाऱ्यांमुळे लोकशाहीची धारणा अधिक बळकट होते, असा देखील दावा केला जातो. प्रातिनिधिक लोकशाही ही समाजातील सर्व घटकांच्या मागण्या पूर्ण करण्यासाठी पुरेशी नसल्याचा तसेच त्यात दृष्टिकोन व प्राधान्य यांचा एकत्रितपणे विचार करण्याचा किंवा समाविष्ट विषयांवर विचारविनिमय करण्याचा पूर्ण अभाव आहे असा दावा केला जातो. अशा या

प्रातिनिधिक लोकशाहीमध्ये वैधानिक संकटांवर मात करण्यासाठी नागरिकांशी साधलेल्या संवादात्मक कृतीची मदत होते. न्यूमन (२००५ : १३१) यांच्या मते, परस्परांना प्रभावित करण्याची पद्धत, हित आणि ओळख यांच्यातील जटील मतभेदांबाबत अधिक प्रतिसादक्षम समजली जाते.

अहमदाबादच्या बीआरटी व्यवस्थेने बससेवेद्वारे एक यशस्वी आणि लोकप्रिय शहरांतर्गत वाहतूक यंत्रणा पुरवल्याबद्दल अनेक राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पारितोषिके मिळवली आहेत. अहमदाबाद हे न्यूयॉर्कस्थित ITDP या गैरसरकारी आंतरराष्ट्रीय संघटनेतर्फे दिला जाणारा उत्कृष्ट सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेसाठीचा पुरस्कार मिळवणारे दक्षिण आशियातील पहिले शहर ठरले आहे. त्याचबरोबर इंटरनॅशनल ट्रान्सपोर्ट फोरम (ITF) आणि इंटरनॅशनल असोसिएशन फॉर पब्लिक ट्रान्सपोर्ट (UITP) यांच्यातर्फे २०१० मध्ये "सार्वजनिक वाहतुकीतील अभिनव उपक्रम" यासाठी संयुक्त उपविजेत्याचा पुरस्कार देखील मिळाला आहे. अहमदाबाद शहराने २०१० मध्ये शहरी दळणवळणातील उत्कृष्टतेसाठी आणि २०११ मध्ये अभिनव पायाभूत सुविधांसाठी राष्ट्रीय पुरस्कार पटकावला आहे.

अहमदाबाद शहरासाठी व्यापक प्रमाणात वाहतूक व्यवस्था उपलब्ध करून देण्यासाठीचा एक उपाय म्हणून गुजरात सरकारने २००० साली अहमदाबाद बीआरटीएसची संकल्पना मांडली. त्यावर कार्यवाही करण्यासाठी २००५ मध्ये ती अहमदाबाद महापालिकेकडे सोपविण्यात

आली. अहमदाबादमधील सर्व नागरिकांना सुरक्षित सार्वजनिक वाहतूक सेवा देणारी अहमदाबाद बीआरटीएस (ABRTS) सुरू झाली तेव्हा त्यात महिला, लहान मुले आणि वरिष्ठ नागरिकांची काळजी, प्रवासाचा वेळ, रस्त्यावरील अपघात आणि वाहतुकीची कोंडी कमी करण्यावर तसेच पार्किंग, पादचारी, सायकलस्वार आणि रस्त्यावरील विक्रेते व फेरीवाले यांच्यासाठी जागा उपलब्ध करून देण्यावर आणि शहरातील रस्ते आणि जमिनीचा वापर वाढवण्यावर विशेष भर देण्यात आला होता. ABRTS च्या नियोजित ८८.८ किलोमीटरपैकी ८६ किलोमीटर लांबीचे रस्ते मार्च २०१४ मध्ये पूर्ण करण्यात आले. वातानुकूलित ६० बससह १६० बसद्वारे दीड लाखपेक्षा जास्त प्रवासी दररोज ही सेवा वापरतात. ABRTS परवडण्याजोग्या किंमतीत आधुनिक आणि आरामदायी बसमधून सोपी, आरामदायी आणि सुरक्षित अशी खात्रीशीर, वेळापत्रकानुसार चालणारी वेगवान वाहतूक सेवा देते. कमाल गर्दीच्या वेळेत BRTS च्या बसचा वेग ताशी २४ ते २६ किलोमीटर आणि अन्य काळात ताशी २८ ते ३० किलोमीटर असतो. देशातील अन्य कोणत्याही शहरात वाहतूक करणाऱ्या बसच्या वेगापेक्षा तो सर्वात जास्त असल्याचे सांगण्यात येते. सर्व ऋतूंचा विचार करून बांधण्यात आलेल्या BRTS च्या बसस्थानकांमध्ये सहजपणे प्रवेश करता येतो, अन्य बस स्थानके मात्र अशी नाहीत. वयस्कर, अपंग, अंध व्यक्तींना धक्काबुक्की सहन करावी न लागणारे आणि सुरक्षित असलेले स्थानक नक्कीच आवडते. प्रवाशांसाठी

आरामदायक आसने आहेत तसेच सुरक्षा रक्षकांच्या उपस्थितीमुळे दिवसा आणि रात्रीच्या वेळेस प्रवास करणाऱ्या नागरिकांमध्ये सुरक्षिततेची जाणीव निर्माण होते. नवरात्रीसारख्या सणासुदीच्या काळात शहरवासीय मोठ्या प्रमाणात स्वतःच्या वाहनाने प्रवास करण्यापेक्षा या सेवेला पसंती देत असल्याने BRTS ची सेवा दीर्घकाळ चालू असते. वाहतुकीचा हा पर्याय शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये जाण्या मुलांच्या पसंतीचा ठरला आहे.

अहमदाबाद महापालिकेने जर आरेखन आणि कार्यवाहीच्या विविध पातळ्यांवर सूचना मिळवण्यासाठी नागरिकांना सहभागी करून घेतले नसते तर अहमदाबादच्या बीआरटी व्यवस्थेला यश मिळणे अवघड होते.

४.२ अहमदाबादच्या बीआरटीएसचे नियोजन आणि आरेखन:

अहमदाबाद महापालिकेच्या योजनकारांनी जेव्हा हा प्रकल्प हाती घेतला तेव्हा त्यांच्यासमोर दोन मोठी आव्हाने होती. एक म्हणजे, बीआरटी व्यवस्था अगदीच नवीन असल्याने ज्याचे अनुकरण करावे असे दुसरे कोणतेच उदाहरण नव्हते. त्याच्या जोडीला दुसरे आव्हान म्हणजे, बीआरटी व्यवस्था आणि त्याचे फायदे याबाबतीत शहरातील नागरिकांमध्ये फारच कमी जाणीव असल्याने काही नागरिकांच्या मनात शंका निर्माण झाल्या होत्या. त्यावेळेला अस्तित्वात असलेली दिल्लीतील बीआरटी व्यवस्था ही खरे म्हणजे प्रत्यक्षातील बीआरटी व्यवस्था नव्हती. रस्त्यावर बससाठी असलेल्या स्वतंत्र मार्गिका, असेच त्याचे स्वरूप होते

आणि ती आदर्शित ठरू शकत नव्हती. शहरातील वाहतुकीच्या समस्यांवर तोडगा काढण्यात ती अपयशी ठरली होती. त्याचीच पुनरावृत्ती होईल अशी भीती अहमदाबादमधील नागरिक आणि विद्वान तसेच वाहतूक क्षेत्रातील तज्ञांच्या एका गटाला वाटत होती. काही जणांचे असे मत होते की, शहरातील दळणवळणाच्या समस्या बीआरटी व्यवस्थेमुळे नाही तर मेट्रो रेल्वेच्या व्यवस्थेमुळे सुटतील. इतरांना असे वाटत होते की, कुचकामी वाहतूक व्यवस्थापनामुळे वाहतुकीचा बोजवारा उडतो आहे. वाहतूक कोंडीची आणि गोंगाटाची समस्या सध्याच्या सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेचे उत्तम व्यवस्थापन करून आणि रस्ता रूंदीकरण करून सुटू शकेल.

असा महत्वाकांक्षी प्रकल्प यशस्वीपणे राबवण्याच्या अहमदाबाद महापालिकेच्या क्षमतेबद्दल देखील शंका होती, कारण अहमदाबाद महापालिका चालवत असलेली अहमदाबाद महानगर परिवहन सेवा (AMTS) ही विविध संस्थात्मक आणि कार्यवाहीच्या समस्यांनी ग्रस्त असल्याने तिची कार्यक्षमता खूपच घसरली होती. (AMC and AUDA, २००६). सर्वसाधारणपणे असे मत होते की, निश्चित कोणते फायदे होणार हे माहित नसताना सध्या अस्तित्वात असलेल्या पायाभूत सुविधांसारख्याच सुविधा पुन्हा निर्माण कराव्या लागतील. त्यामुळे असा प्रकल्प सुरू करण्याऐवजी अहमदाबाद महानगर परिवहन सेवा (AMTS) सुधारण्यात यावी, असा विचारही पुढे आला.

या आव्हानांवर मात करण्यासाठीची पहिली पायरी म्हणून, अहमदाबाद पालिकेच्या चमूने दिल्लीतील बीआरटी

व्यवस्था निश्चित केलेली अनेक उद्दीष्ट पूर्ण करण्यात अपयशी का ठरली याबाबतच्या कारणांचा आणि नियोजनाच्या पातळीवर त्याच चुकांची पुनरावृत्ती टाळण्यासाठी काय करावे लागेल, याचा अतिशय सखोल अभ्यास केला. दिल्ली मॉडेल अपयशी ठरण्याची गंभीर कारणे त्यांच्या लक्षात आली. ती म्हणजे, शहरातील नागरिकांच्या दळणवळणाच्या गरजा समजून घेण्यातील अत्यंत कमी समज आणि व्यवस्थेच्या आरेखनात प्रवाशांच्या, वापरकर्त्यांच्या प्राधान्यात सुसंगती साधण्याची अक्षमता, लोकांना सहभागी करून घेण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहित करण्याची कोणतीही यंत्रणा तिथे अस्तित्वात नव्हती, त्यामुळे नागरिकांची जरी इच्छा असती तरी देखील या प्रकल्पात सहभागी होण्यासाठी त्यांना पुढाकार घेता आला नसता. लोकांवर ही व्यवस्था लादल्यासारखे दिसत होते. अहमदाबादमधील बीआरटी व्यवस्थेच्या बाबतीत मात्र तिचा वापर करणाऱ्यांना आणि इतर नागरिकांना, निष्क्रिय भागीदार बनवण्याऐवजी तिच्या कार्यक्षमतेद्वारे तिची स्वीकारार्हता वाढवण्यासाठी शहरातील बीआरटी व्यवस्थेच्या विकासात त्यांना सक्रिय भागीदार करून घेण्याबाबत अहमदाबाद महापालिका निश्चित होती.

४.३ प्रवासी आणि भागीदारांसाठी कार्यशाळा:

अहमदाबाद महापालिकेच्या चमूने संकल्पनेपासून ते अगदी कार्यवाहीच्या पातळीपर्यंत नागरिकांशी विचारविनिमय आणि सल्लामसलत करण्याची भूमिका स्वीकारली. वापरकर्ते किंवा प्रवाशांसाठी आणि अहमदाबाद महानगर परिवहन

सेवा आणि गुजरात राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ यांच्याबरोबरच खासगी मालकीची वाहने असलेले सार्वजनिक वाहतूकदार, (छकडे, ऑटो रिक्शा आणि बस मालक यांच्यासारखे) चारचाकी व दुचाकी वाहनचालक यासारख्या विविध भागीदारांसाठी कार्यशाळा आयोजित करण्यात आल्या. व्यवस्थेच्या विकासातील दृष्टिकोन जाणून घेण्यासाठी लोकसमुहांचे प्रतिनिधी, विचारवंत आणि शहरी पायाभूत सुविधा आणि वाहतूक या विषयांतील नवी दिल्ली व गुजरातमधील तज्ञ यांच्यादेखील कार्यशाळा घेण्यात आल्या. या कार्यशाळांमध्ये लोकांनी योजनाकार आणि तज्ञांशी शहरी दळणवळणाबाबत चर्चा केली. या चर्चांमधून अनेक हेतू साध्य झाले. त्यातून बीआरटी व्यवस्थेची नवीन संकल्पना आणि भागीदारांना होणारे त्याचे फायदे समोर आले तर अहमदाबाद महापालिकेला समाजातील विविध गटांच्या गरजा थेट समजू शकल्या. बीआरटीमुळे आपल्या उत्पन्नावर विपरित परिणाम होऊ शकेल अशी शंका आली तर अन्य साधनांद्वारे वाहतूक करणारे व्यावसायिक विरोध करू शकतात हे लक्षात घेऊन अहमदाबाद महापालिकेने त्यांचा देखील पाठिंबा मिळवला. एक स्वयंपूर्ण व्यवस्था म्हणून बीआरटीचा विचार न करता शहरी दळणवळणातील अविभाज्य व्यवस्था असा विचार केला जात असल्याने अहमदाबाद महापालिका या सेवेला अतिशय महत्त्व देते. पूरक सेवा म्हणून वाहतूकीच्या अन्य पर्यायांशी समन्वय साधण्याबाबतच्या मुद्द्यांवर सखोल विचारविनिमय करण्यात आला.

४.४ बसच्या मार्गाची निवड आणि मार्गिकांची रचना:

अहमदाबाद महापालिकेला पहिल्या टप्प्यातील बसमार्गाची जेव्हा निवड करायची होती तेव्हा तिने नागरिकांकडून सूचना मागवण्यात आल्या आणि शैक्षणिक संस्था, निवासी ठिकाणे, व्यापारी क्षेत्रांमधून जाणाऱ्या रस्त्यांची रचना केल्याने त्याचा फायदा प्रवाशांच्या संमिश्र गटाला झाला. या रस्त्यांवर पादचारी, सायकलस्वार आणि पार्किंगसाठीच्या जागेचा समावेश करण्यात आला होता. त्यामुळे लगतच्या जमिनींची, त्यातील काहीवर अतिक्रमण झाले होते आणि अकार्यक्षमपणे वापरली जात होती, उपयोगिता वाढली. त्याचे फायदे लगेचच अनुभवास येऊ लागल्याने तिचा वापर करणाऱ्यांमध्ये फार मोठी स्वीकारार्हता निर्माण होण्यास मदत झाली.

दिल्लीतील बीआरटीच्या अभ्यासातून असे लक्षात आले होते की, केवळ बससाठी निश्चित केलेल्या मार्गिकांचा वापर देखील सर्वप्रकारच्या बस वाहतुकीसाठी तसेच विविध प्रकारच्या वाहतुकीसाठी केला जात असल्याने गोंधळाची परिस्थिती निर्माण होत होती. त्यामुळे अहमदाबाद महापालिकेने अत्यंत आग्रहपूर्वक केवळ बीआरटी व्यवस्थेतील बसनाच जाण्याची परवानगी असेल अशा रस्त्याच्या मध्यभागातील मार्गिकांची निवड केली. परिणामी अहमदाबादमधील बीआरटी व्यवस्था ही दिल्लीतील बीआरटीप्रमाणे 'खुल्या व्यवस्थे'च्या अगदी विरुद्ध असलेली एक 'बंदिस्त व्यवस्था' तयार झाली. संमिश्र स्वरूपाच्या इतर वाहतुकीचा कोणताही अडथळा नसल्याने बीआरटी व्यवस्थेमुळे खात्रीशीर आणि वेगवान

वाहतूक उपलब्ध झाली. त्याचबरोबर बसची वारंवारिता, वेळापत्रक आणि वेग यावर देखरेख ठेवता येऊ शकते. एवढेच नाही तर खुल्या मार्गिकांवर बीआरटीची स्पर्धा अहमदाबाद महानगर परिवहन सेवेशी झाली असती आणि ते अहितकारक ठरले असते. निश्चित केलेल्या मार्गिकांवरूनच केवळ बीआरटी बस धावत असल्याने बसला समतल असलेल्या बसस्थानकांची रचना करण्यात आली. परिणामी बसमध्ये चढणे-उतरणे सहज शक्य झाले आणि त्यासाठी लागणारा वेळ कमी झाला. त्यामुळे अपंग प्रवाशांना कोणतीही अडचण न येता बसमध्ये प्रवेश करणे सहज शक्य झाले. कार्यशाळांमधून मिळालेल्या माहितीचा परिणाम म्हणजे बीआरटी व्यवस्थेतील बसस्थानकांपाशी बसस्थानकात घेऊन जाणारे तर बसस्थानकांमध्ये अंध प्रवाशांना मार्गदर्शक ठरतील असे स्वयंचलित जिने आणि पायघड्यासारखे आखीव मार्ग आहेत.

४.५ भागीदारीतून सुधारित वास्तुरचना आणि कार्यवाहक व्यवस्था:

सहभागावर आधारित रचनेबाबतचा दृष्टिकोन असा आहे - अहमदाबाद महापालिकेने सुरवातीला बांधकाम झालेली काही स्थानके (बससेवा सुरू होण्यापूर्वी) सुमारे सहा महिने नागरिकांसाठी खुली केली. नागरिकांना ती बघता यावीत आणि ती अधिक आरामदायक बनवण्यासाठी त्यांना सल्ला देता यावा, हा त्यामागील हेतू होता. ती बघण्यासाठी येणाऱ्या व्यक्तींकडून बसस्थानकाच्या विविध पैलूबाबत अभिप्राय मागण्यात आले. स्थानकांवर उपस्थित असणाऱ्या अहमदाबाद महापालिकेच्या अधिकाऱ्यांनी त्यांचे अभिप्राय थेट किंवा स्थानकांवर ठेवण्यात आलेल्या अभिप्राय

नोंदणी पुस्तकाद्वारे नोंदवून घेतले. या उपक्रमाद्वारे वास्तुरचनेतील असंख्य त्रुटी दूर करण्यात आल्या. उदाहरणार्थ, अंगाची लाहीलाही करणाऱ्या अहमदाबादमधील उन्हाळ्यात बसस्थानकांची पत्र्याची छपरे असह्य तापत होती. लोकांनी दिलेल्या अभिप्रायानंतर ती बदलून काँक्रीटची करण्यात आली. त्याचप्रमाणे, स्टीलची आसने उन्हाळ्यात तापत होती तर हिवाळ्यात थंड पडत होती, ती बदलून त्याच्या जागी स्थानिक हवामानाला अधिक साजेशा असेलेल्या लाकडी खुर्च्या बसवण्यात आल्या. अशाचप्रकारे, जून २०१० मध्ये जेव्हा १२.५ किलोमीटर लांबीचा पहिला टप्पा पूर्ण झाला तेव्हा अहमदाबाद महापालिकेने तीन महिने निःशुल्क सेवा देण्याचा निर्णय घेतला. या कालावधीत १५ लाखांपेक्षा जास्त नागरिकांनी अहमदाबादच्या बीआरटी मधून प्रवास केला. उद्योगपती, पत्रकार, विद्यार्थी, विचारवंत, डॉक्टर, राजकारणी, धार्मिक नेते, वरिष्ठ नागरिक, सनदी अधिकारी, सन्मान्य व्यक्ती, संसद सदस्य आणि राज्याच्या विधानसभेचे सदस्य यांच्या गटांसाठी देखील अहमदाबाद महापालिकेने विशेष फेऱ्या आयोजित केल्या. नव्या व्यवस्थेचे फायदे दाखवून देण्यासाठी आणि या सेवेच्या दर्जात सुधारणा करण्याकरिता त्याचा लाभ घेणाऱ्यांना सहभागी करून घेण्यासाठी अहमदाबाद महापालिकेने या टप्प्याचा उपयोग करून घेतला. या टप्प्यात अहमदाबाद महापालिकेने बस चालवणे, तिची सुरक्षित हाताळणी आणि बसमध्ये बसवलेल्या जीपीएस कन्सोलचा वापर आणि इतर विविध कार्यवाहक यंत्रणांचे कार्य अशा स्वरूपाच्या चालकांकडे

असलेल्या तांत्रिक क्षमतांची पडताळणी केली. दिल्ली मॉडेलशी अहमदाबादमधील बीआरटी व्यवस्थेची तुलना करून ती अपयशी ठरणार असल्याचे भाकित करणाऱ्या अनेक टिकाकारांचे प्रबोधन करण्यासाठी आणि त्यांचा विरोध मावळावा यासाठी या चाचणी सेवेची मदत झाली.

४.६ मते जाणून घेण्यासाठी सर्वेक्षण :

अहमदाबाद महापालिकेने प्राथमिक चाचणी सेवेच्या दरम्यान मते जाणून घेण्यासाठी सर्वेक्षण केले. प्रवाशांची रोजची संख्या, मार्गावरील कोणत्या टप्प्यात सर्वाधिक प्रवासी असतात, सर्वाधिक प्रवासी कोणत्या काळात असतात, प्रवाशांची सर्वाधिक संख्या, विविध टप्प्यांवर वेळेनुसार प्रवाशांचा तपशील आणि सर्वसाधारणपणे सेवेत असलेली कोणत्याही स्वरूपाची अकार्यक्षमता या मुद्दांचा त्यात समावेश होता. महापालिकेच्या आयुक्तांनी सर्वेक्षणातून मिळालेल्या या माहितीचा उपयोग सेवांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी केला. या माहितीचे महत्त्व लक्षात घेऊन, अहमदाबादमधील बीआरटी व्यवस्था जेव्हा पूर्णपणे कार्यान्वित झाली तेव्हा अहमदाबाद महापालिकेने सर्वेक्षण करणे हा या सेवेचा अविभाज्य भाग बनवला. प्रवाशांचे स्वरूप, आत शिरण्याची आणि बाहेर पडण्याची पद्धत, प्रवासाच्या अन्य पर्यायांकडून वळलेले प्रवासी, दर महिन्यातील अपघातांची आणि सेवा विस्कळीत झालेल्या प्रसंगांची संख्या अशी व्यवस्थेची विविधांगी दृष्टिकोनातून माहिती मिळवण्यासाठी ही सर्वेक्षणे अधिक तपशीलवार बनवण्यात आली. निःशुल्क क्रमांकाच्या माध्यमातून अहमदाबाद महापालिका तक्रारी देखील

स्वीकारत आहे. प्रवाशांची संख्या आणि मिळणारे उत्पन्न, स्थानकांवर बस चालवणे आणि हाताळणे या दृष्टीने बसच्या वापराचे मूल्यमापन करणे, बस आणि स्थानकांची स्वच्छता, सार्वजनिक माहिती यंत्रणेची बसमधील आणि बस स्थानकांवरील कार्यवाही, बसचालक व शुल्क जमा करणारे कर्मचारी यांचे वर्तन, ते गणवेशात आहेत का ? आणि धोकादायक पद्धतीने बस चालवण्याचे किंवा वेगमर्यादा न पाळण्याचे प्रसंग घडले आहेत का, त्याचप्रमाणे लोक बसपर्यंत कसे पोहोचतात, त्यांच्या प्रवासाची पद्धत, बीआरटीच्या बसमधून प्रवास करण्यासाठी स्थानकांपर्यंत पोहोचण्याकरिता वाहतुकीसाठी कोणते वाहन निवडतात आणि अखेर वाहनातून उतरल्यानंतर त्यांच्या अपेक्षित ठिकाणी कसे पोहोचतात, इ.बाबतची सखोल माहिती देखील या सर्वेक्षणांमधून मिळवली जाते. उपयोगकर्त्यांच्या गरजा आणि प्राधान्ये समजण्यासाठी अहमदाबाद महापालिकेला या माहितीचा उपयोग झाला आहे.

२. निष्कर्ष :

सर्वसमावेशक आणि सहभागावर आधारित निर्णय प्रक्रियेची आणि प्रशासनाची आवश्यकता असल्याचे मोठ्या प्रमाणावर मान्य करण्यात आले असताना देखील भारतात अनेक शहरात स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी धोरण निश्चितीमधील अविभाज्य घटक म्हणून अजूनही त्याचा स्वीकार केलेला नाही. सेवेच्या विकासातील विविध टप्प्यांवर उपयोगकर्त्यांचा आणि अन्य भागीदारांचा सक्रिय सहभाग घेऊन सेवेत सुधारणा करता येऊ शकते हे अहमदाबादमधील

बीआरटी व्यवस्थेच्या उदाहरणावरून दिसून येते. अहमदाबाद महापालिकेने हे दाखवून दिले आहे की, सेवेचा उपयोग करणाऱ्यांशी वैशिष्ट्यपूर्ण भागीदारी करून शहरातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील संस्थात्मक कमतरतांवर मात करता येते. अशाप्रकारच्या उपक्रमांना सरकारी व्यवस्थेतील पारंपरिक संरचना आणि यंत्रणा कदाचित प्रोत्साहन आणि पुरेसे पाठबळ देऊ शकणार नाहीत. परंतू सार्वजनिक सेवा पुरवण्यात आपल्या नागरिकांचा अर्थपूर्ण सहभाग मिळवण्यासाठी अभिनव कार्यपद्धती तयार करण्याची जबाबदारी राज्य सरकारची आहे. त्याशिवाय, प्रकल्पामध्ये लोकांना सहभागी करून घेतल्याने नागरिकांच्या मनात सरकारी यंत्रणेबद्दल निर्माण झालेल्या सद्भावानेमुळे सरकारच्या अन्य प्रकल्पांबद्दलही विश्वास आणि सकारात्मक भावना निर्माण होण्याची शक्यता असते. अशाप्रकारच्या भागीदारीतून आलेल्या सकारात्मक अनुभवांमधून इतर प्रकल्पांमध्ये, वापरकर्ते आणि नागरिक यांच्याशी भागीदारी करण्याकरिता सरकारी यंत्रणांना प्रोत्साहन मिळते. नागरिकांशी वाढलेल्या संवादाचा देखील त्यासाठी फायदा होऊ शकतो.

संदर्भ :

एएमसी आणि एयूडीए. २००६. 'जेएनयूआरएम : शहर विकास योजना २००६-१२'. http://www.amcgujarat.com/amc_web/amc/cdp.htm. या संकेतस्थळावर उपलब्ध.

सीआरआरआय, २०१२. आंबेडकर नगर ते मूळचंद, दिल्ली या बस रॅपिड ट्रान्सपोर्ट डबीआरटी. कॉरिडॉ रच्या कार्यकुशलतेचे मूल्यमापन. www.crridom.gov.in. या संकेतस्थळावर उपलब्ध. २५ ऑगस्ट २०१२ रोजी भेट दिल्यानुसार.

गोएट्झ, अँन आणि रॉब जेनकीन्स. २००१. 'हायब्रिड फॉर्म ऑफ अकाउंटेबिलिटी : सिटीझन एंगेजमेंट इन इन्स्टिट्यूशन्स ऑफ पब्लिक सेक्टर ओव्हरसाईट इन इंडिया.' पब्लिक मॅनेजमेंट रिव्ह्यू ३(३) : ३६३ - ३८३.

इंडियन एक्सप्रेस. २०१०. 'बीआरटीएस गेट्स एडीबी थम्ब्स अप.' अहमदाबाद, मे १७, २०१०. <http://www.indianexpress.com/news/BRTS-gets-ADB-thumbs-up/619714>. या संकेतस्थळावर उपलब्ध.

कोहलर-कोच, बीटे अँड रेनर आयसींग. १९९९. दी ट्रान्सफॉर्मेशन ऑफ गव्हर्नन्स इन दी युरोपीयन युनियन. लंडन : राऊटलेज.

न्यूमन, जेनेट. २००५. 'पार्टीसिपेटिव्ह गव्हर्नन्स अँड दी रिमेकींग ऑफ दी पब्लिक स्पीअर.' इन रिमेकींग गव्हर्नन्स : पीपल्स, पॉलिटीक्स अँड दी पब्लिक स्पीअर, एडि. जेनेट न्यूमन. ब्रिस्टॉल, यूके : पॉलिसी प्रेस, ११९-१३८.

रामचंद्रय्या, सी. २००९. 'मेतास, हैदराबाद मेट्रो अँड दी पॉलिटीक्स

ऑफ रियल इस्टेट.' इकॉनॉमिक अँड पॉलिटीकल विकली ४४(३): ३६-४०. श्रीनिवास, अशोक. २०११. 'अर्बन ट्रान्सपोर्ट प्लॅनिंग: लेसन्स फ्रॉम दी प्रपोज्ड पुणे मेट्रो रेल.' इकॉनॉमिक अँड पॉलिटीकल विकली XLVI (६): २७-३२.

तिवारी, गीतम. २००७. 'अर्बन ट्रान्सपोर्ट इन इंडियन सिटीज.' अर्बन एज, नोव्हेंबर २००७. www.urban-age.net/0_downloads/.../Newspaper-essays_Tiwari.pdf या संकेतस्थळावर उपलब्ध.

(डॉ. मनिषा वर्मा - या समाजसेविका असून भारत सरकारच्या सेवेत प्रशासकिय अधिकारी आहेत. इंग्लंडमधील युनिव्हर्सिटी ऑफ मॅचेस्टरमध्ये असलेल्या इन्स्टिट्यूट फॉर डेव्हलपमेंट पॉलिसी अँड मॅनेजमेंट (IDPM) मधून त्यांनी पीएचडी प्राप्त केली आहे. संपर्कासाठी ईमेल- v.manisha@gmail.com)

गुजरातच्या नटूभाई वढेर यांनी शोधलेले कापसाची बोंडे तोडणारे यंत्र

गुजरातच्या काही भागांत कोरडवाहू जमिनीवर कापूस लावण्याची पध्दत चांगलीच रूढ झाली आहे. पण काही विशिष्ट जातींच्या कापसाची बोंडे नीट उघडत नाहीत आणि त्यामुळे ती झाडावरून थेट तोडणे अवघड होऊन बसते. कापसाची सरकी काढणे आणि बोंडे तोडणे हे किचकट आणि कंटाळवाणे काम आहे त्यासाठी खूप कष्ट घ्यावे लागतात. गुजरात राज्यातल्या सुरेन्द्रनगर जिल्ह्यातील इरवाडा खेड्यातील नटूभाई नावाच्या शेतकऱ्याने मात्र यावर कायम स्वरूपी तोडगा शोधून काढला. त्यांनी ट्रॅक्टरच्या पॉवर टेक ऑफला जोडता येईल अशा कापसाची बोंडे तोडणाऱ्या फिरत्या यंत्राचा शोध लावला. हे यंत्र कापसाची बोंडे तर तोडतेच पण त्या बोंडापासून कापूसही वेगळा करते.

नटूभाई रतूभाई वढेर, त्यांची आई, पत्नी आणि दोन मुले असे सध्या त्यांचे कुटुंब आहे. आधीच्या कुटुंबात भावंडांमध्ये नटूभाईचा सहावा क्रमांक होता. सर्वांत छोटे मूल म्हणून त्यांचे लहानपणी फारच लाड

झाले. लहानपणापासूनच त्यांना विविध यंत्रांच्या कामकाजाबाबत कुतूहल होते. यंत्रांचा असा शोध घेत असताना काही वेळा अनेक यंत्रे छोट्या नटूकडून मोडलीही गेली. पण यंत्रांविषयी वाटणाऱ्या या ओढीतूनच त्यांना यंत्रांच्या आतील भागांचे काम कसे चालते हे कळू लागले आणि कापसाची बोंडे तोडणाऱ्या यंत्राचा शोध त्यांना लावता आला.

भारतातील अनेक जमातींप्रमाणे नरोडा रजपूत समाजातही बालविवाहाची प्रथा रूढ आहे. त्यामुळेच नटूभाईचे लग्न साधारण तेरा-चौदाव्या वर्षीच पुष्पबेनशी झाले. लग्नानंतर एका वर्षातच त्याची रवानगी शिक्षणासाठी मेहसाणा जिल्ह्यातील काडी येथील निवासी शाळेत करण्यात आली. त्याच शाळेत सध्या त्याचा मुलगा धर्मेद्र शिकत आहे. दरम्यान, त्याच्या मोठया भावंडांना नोकरी व्यवसायाच्या निमित्ताने त्यांचे खेडेगाव सोडावे लागले. थोरला भाऊ अहमदाबादमध्ये जाऊन कंत्राटदार झाला तर दुसरा भाऊ दासदामधील शाळेत

शिक्षक म्हणून काम करू लागला. ही भावंडे गाव सोडून गेल्यानंतर वडिलांना एकट्याच्या जीवावर शेती करणे अवघड जाऊ लागले. त्यांनी नटूभाईला मदतीसाठी बोलावून घेतले. आज्ञाधारक नटूभाई शिक्षण अर्धवट सोडून गावात परत आला. शिक्षणाचा उद्देश केवळ रोजगार मिळवणे एवढाच नसतो तर व्यक्तीच्या आयुष्यात काही मूल्ये रुजविणे हा असतो. नटूभाईचाही यावर विश्वास होता म्हणूनच त्याने वडिलांना मदत करण्यासाठी परत गावी यायचे ठरविले. नटूभाईचे वडील रतूभाई, गावातील प्रतिष्ठीत गृहस्थ होते. त्यांची सुमारे दीडशे एकर शेती होती. “त्यांचा स्वभाव मनमिळाऊ असल्याने त्यांना कामासाठी मजुरांची कधीच अडचण भासली नाही. अनेक इमानदार मजुरांनी आयुष्यभर त्यांच्यासाठी काम करण्यात धन्यता मानली,” असे नटूभाई मोठया अभिमानाने वडिलांबद्दल सांगत होते. रोजगाराच्या इतर कोणत्याही साधनापेक्षा शेती करणे हेच जास्त फायदेशीर आहे हे

नटूभाईना स्वतःलाही पटले होते, म्हणूनच त्यांनी उपजीविकेचे साधन म्हणून शेतीचाच पर्याय स्वीकारला. शिक्षक असलेल्या आपल्या भावापेक्षा आपण जास्त कमावतो, हे ही बोलता बोलता त्यांनी सांगितले.

थोड्याच दिवसांत वडिलांचे निधन झाले आणि वडिलोपार्जित जमिनीची वाटणी झाली. नटूभाईच्या वाटयाला ६० एकर जमीन आली. शेतीव्यतिरिक्त ते स्थावर मालमत्तेच्या व्यवहारांची कामे देखील करतात. शेतीची कामे झाली की गावातील लोक रामाच्या देवळात अनेक विषयांवर गप्पा मारायला एकत्र जमतात. यावर्षी कोणती पिके घेता येतील यावर इथे चर्चा होते. “विचारांचे आदान-प्रदान करण्याची ही एक चांगली संधी असते. सामाजिकदृष्ट्या हे ठिकाण महत्त्वाचे ठरते,” असे मत याबाबत बोलताना नटूभाई व्यक्त करतात.

कापसाची बोंडे तोडणाऱ्या यंत्राची जन्मकथा

मध्य गुजरातच्या सुरेन्द्रनगर, अहमदाबाद आणि रंधनपूर जिल्ह्यांत कापूस हे एक महत्त्वाचे पीक पिकवले जाते. पाण्याची चणचण आणि या भागाची इतर भौगोलीक वैशिष्ट्ये यामुळे या पट्ट्यात कल्याण-व्ही-७९७ (यालाच शंकर असेही म्हणतात) याच कापसाच्या जातीची मोठ्या प्रमाणावर लागवड केली जाते. नटूभाईच्या इरवाडा गावात देखील हीच पद्धत वापरली जाते. हे पीक मुख्यतः पावसावर अवलंबून असते आणि ते तयार होऊन हातात यायला नऊ ते दहा महिने लागतात. पावसाळ्यात बियाणे पेरले जाते आणि त्याची कापणी मार्च-एप्रिलच्या दरम्यान केली जाते. एकदा का पीक तयार झाले की, शेतातील कापूस तोडणीसाठी मजूर लावले जातात.

हे खूप कष्टाचे काम असते. त्यामुळे बऱ्याच वेळा मजुरांबरोबरच ज्याचे शेत आहे तो शेतकरी आणि त्याचे कुटुंबीयदेखील शेतात काम करीत असतात. या संपूर्ण भागात तोडणीचा हंगाम एकाच वेळी असल्याने या काळात मजुरांना जोरदार मागणी असते. खेडेगावांमध्ये मजूर मिळणे फार कठीण होऊन बसते. कापसाची जर वेळेवर तोडणी झाली नाही तर संपूर्ण पिकाची नासाडी होण्याची शक्यता असते. अशा वेळी कामगार जास्त मजुरीसाठी अडून बसतात आणि थोड्या काळापुरत्या असलेली कामे करायला तयार नसतात. या भागात सध्या नवनवीन उद्योग उभारले जात आहेत. तिथे पगारही चांगले मिळत असल्याने कामगार शेतात कापूस वेचणी करण्याऐवजी तिकडेच काम करण्याला प्राधान्य देतात. लहान किंवा मध्यम आकाराची शेती असलेल्या शेतकऱ्यांना जास्त मजुरी देऊन बाहेरून मजूर बोलावणे शक्य नसते. शेतकऱ्यांना वर्षभरात पैसे मिळण्याची ही एकमेव संधी असते. त्यामुळे कशा प्रकारे का होईना त्यांना कापूस तोडणी करणे गरजेचे असते.

नटूभाईच्या वडिलांची ८० एकर शेती होती. संपूर्ण शेतासाठी मजूर लावणे हे त्यांच्या दृष्टीने फार अवघड होते. त्यामुळे कापूस तोडणीच्या कामात नटूभाईही कामगारांना मदत करीत असे. मजूर मोठ्या संख्येने प्रामाणिकपणे आणि निष्ठेने काम करीत असले तरी देखील मजुरांचा तुटवडा जाणवत असे. ही सगळी परिस्थिती नटूभाई जवळून पाहता होते. असेच एकदा काम करीत असताना या कामासाठी यंत्र बनवायचा विचार त्यांच्या मनात चमकून गेला. “माझे वडील आणि इतर गावकऱ्यांच्या अडचणी मला पाहवत

नव्हत्या. मोठ्या प्रमाणावर कापसाची नासाडी होत होती. यंत्र असेल तर हेच काम एकदम सोपे होऊन जाईल, या विचारांना माझ्या मनात घर केलं, नटूभाई सांगत होते.

आता यंत्राच्या या संकल्पनेचा आराखडा नटूभाईच्या मनात आकार घेऊ लागला आणि तेवढ्यात एक दुर्घटना घडली. नटूभाईच्या पत्नीचे एका अपघातात निधन झाले. त्यांना हा मोठा धक्का होता. काही दिवसानंतर त्यांच्या कुटुंबीयांनी त्यांचे लग्न त्यांच्याच जमातीतील नबूबेन या विधवेशी करून दिले. ती नटूभाईची आणि धर्मद्वेषी नीट काळजी घेऊ लागली. काही वर्षांनंतर या जोडप्याला रविना नावाची मुलगी झाली.

याच काळात ‘चेतक’ नावाच्या कापूस काढणाऱ्या यंत्रविषयीची माहिती नटूभाईच्या कानावर आली. त्यांच्या शेजारच्याच गावातील मनसुख पटेल यांनी या कल्पक यंत्राची निर्मिती केली होती. या प्रकल्पाला मधुमक्षिका यंत्रणेची आर्थिक मदत मिळाली होती. या यंत्राने त्यांच्या भागातील कापूस उद्योगात क्रांतीच घडवून आणली. मनसुख पटेलानांच्या यंत्राला मिळालेला हा प्रतिसाद बघून नटूभाईच्या आशाही पल्लवीत झाल्या. “एक दिवस माझंही यंत्र कापूस तोडणी करू लागेल,” असा दृढ विश्वास त्यांच्यात निर्माण झाला. या यंत्राच्या निर्मितीत नटूभाईजवळील साठवलेली पुंजी हळूहळू संपुष्टात येऊ लागली. वर्षांमागून वर्ष जाऊ लागली. खर्च वाढू लागला पण त्याचा दृश्य परिणाम काहीच दिसून येईना. बायकोच्या तक्रारींना सुरुवात झाली. या संशोधनावर नटूभाईंनी थोडी थोडकी रक्कम नव्हे तर तब्बल १० ते १२ लाख रुपये खर्च केला. या काळात ते कौटुंबिक गरजा पूर्ण करण्याकडेही नीट

लक्ष देऊ शकत नव्हते. अशातच यंत्राची तयार केलेली पहिली नमुना प्रतिकृती अपेक्षित परिणाम दाखवू शकली नाही. या अपयशानंतर मात्र बायकोने आणखी पैसे गुंतवायला विरोध केला. “मुलांच्या शिक्षणाचा, त्यांच्या भविष्याचा काही तरी विचार करा”, असे ती म्हणू लागली. नटूभाई काही आठवणी सांगत होते. ते म्हणाले, “कधी कधी मी तेल आणण्यासाठी म्हणून किराणा दुकानात जायचे असे ठरवून घरातून निघायचो आणि तेलाच्याऐवजी यंत्राला लागणारे काही सुटे लोखंडी भाग घेऊन घरी यायचो.” पण हे काही फार दिवस चालू शकले नाही. नटूभाईंनी आत्तापर्यंत दहा लाख रुपयांपेक्षा अधिक रक्कम या कामात गुंतवली होती आणि एवढे करूनही त्यात यश मिळेलच अशी काही खात्री देता येत नव्हती. कुटुंबाची याबाबतची सारखी टोचून बोलणी ऐकून ते कंटाळले आणि सुमारे तीन वर्षे त्यांनी या यंत्राविषयीचे सर्व काम थांबवले. पुढे २००४ मध्ये सृष्टी नावाच्या संस्थेने त्यांच्या या प्रयत्नांची दखल घेऊन त्यांना मदत करायची असे ठरवले. त्यामुळे नटूभाईंची महत्वाकांक्षा पुन्हा जागृत झाली. राष्ट्रीय नाविन्यपूर्ण योजना प्रतिष्ठानने अनुदानाची रक्कमही वाढवली आणि नटूभाईंना दीड लाख रुपयांची मदत मिळाली. याचा लाभ घेऊन त्यांनी यंत्रात अनेक सुधारणा घडवून आणल्या.

यंत्राविषयीचे तांत्रिक ज्ञान नटूभाईंना नसले तरी त्यामध्ये प्रयोग करीत करीतच आपण शिकू यावर त्यांचा दृढ विश्वास होता. “एखाद्यानं प्रामाणिकपणे जर काही करायचं ठरवलं तर त्याला नक्कीच मार्ग सापडतो. अशी कोणती ताकद लावली तर कापसाचं बॉड त्याच्या झाडाच्या फांदीपासून

वेगळे होऊ शकेल यावर शेतात तासनतास मी विचार करत बसायचो. लवकरच याविषयीचं चित्र माझ्या मनात स्पष्ट झालं आणि मी कागदावर त्याचे आरेखन केलं. लगेचच यंत्रासाठी आवश्यक असणारी कटिंग, ड्रिलिंगसाठी लागणारी हत्यारे मी घेऊन आलो आणि काम सुरू केलं,” नटूभाई आपल्या आठवणी सांगण्यात रमून गेले होते. कापसाचे बॉड फांदीवरून खाली पडण्यासाठी काही जोरदार क्रिया होणे आवश्यक होते. त्यांचे हे गृहीतक सिद्ध होण्यासाठी कापसाच्या झाडाला धक्के बसण्यासाठी त्यांनी अनेक उपाय योजून बघितले. शेवटी ही कंपनी निर्माण करणाऱ्या काठ्या बनवायला हव्यात या निष्कर्षाप्रत ते पोहोचले. हळूहळू यंत्र तयार करायला लागणारी साधनसामग्री त्यांनी जमवायला सुरुवात केली आणि स्वतःचे वर्कशॉप उघडले. नटूभाईंनी सांगितले, “माझ्या वर्कशॉपमध्ये सर्व प्रकारची साधने उपलब्ध नव्हती. त्यामुळे यंत्राचे काही भाग माझ्या गरजेनुसार मी गुजरात औद्योगिक वसाहतीमधील दुकानांमधून तेथील कारागिरांना सूचना तयार करून घेत असे.” त्यांनी एक मदतनीस नेमला आणि कामाच्या गरजेनुसार ते त्याला बोलावून घेत असत. “असं कोणी मदतीला असणं फार गरजेचं असतं. काम करताना काही अडचण निर्माण होऊन आपण अडून बसलो तर अशा वेळी मदतनीसाबरोबर केलेली चर्चा उपयुक्त ठरू शकते,” असे नटूभाई सांगत होते. आपला मित्र याशिनभाई याच्या सूचना आणि मदतही त्यांना उपयुक्त ठरली. अशा रीतीने अनेक प्रयोग करीत त्यानुसार बदल करीत नवीन यंत्र तयार करायला नटूभाईंना दोन वर्षे लागली.

कापसाची बोंडे तोडणारे यंत्र

कापसाची बोंडे तोडणारे हे यंत्र स्वयंचलित असून त्याला एक मोठे चेंबर जोडलेले असते. हे यंत्र झाडांना असणारी कापसाची बोंडे तोडते. देशात वेगवेगळ्या ठिकाणी एकाच वेळी न पिकण्याच्या कापसाच्या विविध जातींसाठी हे उपयुक्त ठरते आणि ते सर्वांना परवडेल अशा किंमतीत उपलब्ध होते.

ट्रॅक्टरला जोडता येणारे हे यंत्र ट्रॅक्टरच्या पॉवर टेक ऑफच्या सहाय्याने वापरता येते आणि त्यातील हायड्रॉलिक सिस्टीमच्या मदतीने आपल्याला गरजेनुसार ते हव्या तेवढ्या उंचीवर नेऊन खालीवर करता येते. ट्रॅक्टरला जोडून हे यंत्र आपल्याला सहजपणे शेतात घेऊन जाता येते. व्हायब्रेटर, कन्व्हेअर ट्रे, सक्शन पंप आणि कापूस साठवण्याची जागा (केबीन) असे या यंत्राचे चार महत्वाचे भाग आहेत. एकदा का व्हायब्रेटर सुरू झाला की त्याच्या कंपनांनी कापसाच्या झाडाला धक्का बसतो आणि कापसाची बोंडे ट्रेमध्ये पडतात. ट्रेमध्ये जमा झालेली बोंडे सक्शन पंपाने ओढली जातात आणि साठवण्याच्या जागेत टाकली जातात. जसजसा ट्रॅक्टर पुढे जात राहतो यंत्राला मार्गदर्शक ठरणारा भाग वाटेत येणारी कापसाची झाडे तोडणाऱ्या यंत्राकडे पाठवतो. यंत्राच्या दांड्यांवरील फिरत्या चाकांमुळे कापसाची बोंडे झाडांवरून तोडली जातात. यंत्राच्या बोंडे तोडण्याच्या यंत्रणेखाली दोन्ही बाजूला असलेले रबरी पट्टे, तोडलेली बोंडे सक्शन पाईपमध्ये घेऊन जातात. याशिवाय बोंडे ओढून नेण्यासाठी एक वेगळी व्यवस्था असते. एकंदर या यंत्राचे काम समाधानकारक होऊ लागले.

हे यंत्र डिझेलवर चालू शकते. एका एकराला एक लिटर डिझेलची गरज असते. हे यंत्र ट्रॅक्टरला जोडलेले असल्याने ते चालवायला वेगळ्या ऊर्जेची आवश्यकता नसते. “सामान्यतः ट्रॅक्टरला दहा अश्वशक्तीची ऊर्जा लागते. हे यंत्र जोडल्यामुळे आणखी पाच अश्वशक्तीची अतिरिक्त ऊर्जा लागते. या ऊर्जेची गरज ट्रॅक्टरसाठी लागणऱ्या इंधनातच भागू शकते,” असे नटूभाईंनी सांगितले. खरगपूर आय.आय.टी. च्या कृषी आणि अन्न विभागाने या यंत्राच्या कामगिरीची चाचणी घेतली. त्याच्या कार्यपद्धतीविषयी अभ्यास चालू असून शिफारशीबाबतचे काम चालू आहे. नटूभाईंनी विकसित केलेल्या कापसाची बोंडे वेचणाऱ्या या यंत्राची संकल्पना बाजारात उपलब्ध असणाऱ्या इतर यंत्रापेक्षा वेगळी होती. स्थानिक गरजांना अनुरूप अशी त्याची रचना होती. राष्ट्रीय नाविन्यपूर्ण प्रतिष्ठानने नटूभाईंच्या नावाने याचे पेटंटही दाखल केले.

यंत्राचे हे मॉडेल बाजारात उपलब्ध असणाऱ्या इतर मॉडेलपेक्षा जास्त किफायतशीर होते. हा मुद्दा स्पष्ट करताना नटूभाईंनी सांगितले की हे यंत्र ट्रॅक्टरला जोडून ते तीन एकरावरचा कापूस एक लिटर डिझेलमध्ये काढतात. याला साधारणपणे ४० रुपये खर्च येतो. पण या ४० रुपयांमध्ये ते जवळपास ६०० किलो कापसाची बोंडे तोडू शकतात. हेच काम जर हाताने केले तर एक माणूस दिवसभरात १०० किलो कापसाची बोंडे तोडू शकतो. त्यासाठी त्याला २० किलोला ३० ते ४० रुपये मजुरी द्यावी लागते. अशा प्रकारे हे यंत्र कापूस तोडणी करताना वेळ आणि पैसा दोन्हीचीही

बचत करते. ट्रॅक्टरला जोडणी करून घेऊन साधारणपणे हे प्रत्येक यंत्र ६० ते ७० हजार रुपयांना पडते. शेतकऱ्यांना हा व्यवहार फायदेशीर ठरतो. श्रीमंत शेतकरी वैयक्तिक वापरासाठी हे खरेदी करू शकतात. ज्यांना हे परवडणार नाही ते तीन-चार जण मिळून एकत्रितपणे खरेदी करू शकतात किंवा भाड्याने वापरायला घेऊ शकतात. या यंत्रात काही फेरबदल करून त्याच्या सहाय्याने बी टी कापसाची कापणी देखील करण्याचा नटूभाईंचा विचार आहे. “सध्या डोक्यात विचार तर चालू आहे, तो प्रत्यक्षात आणण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतील,” असे ते म्हणतात.

पाठिंबा आणि मान्यता

नटूभाई आणि त्यांच्या कापूस तोडणी करणाऱ्या या यंत्राने प्रसारमाध्यमे, सरकारी अधिकारी आणि सर्वसामान्य लोकांचे चांगलेच लक्ष वेधून घेतले. २००५ मध्ये उत्तर गुजरात नरोडा रजपूत समाजाने त्यांच्या या शोधाबद्दल त्यांचा सत्कार केला. जिल्ह्यातील प्रगतीशील शेतकरी म्हणून २००६ मध्ये त्यांना सरदार पटेल कृषी पुरस्काराने गौरविण्यात आले. २००७ मध्ये त्यांच्या नाविन्यपूर्ण शोधासाठी त्यांना सृष्टी सन्मान प्राप्त झाला. बैसाख सुथ तीज या कार्यक्रमात ते सहभागी झाले होते. पावसाळ्यापूर्वी शेतकऱ्यांचा हा मेळावा आयोजित केला जातो. यामध्ये शेतकरी एकमेकांशी संवाद साधतात, चर्चा करतात, एकमेकांकडून नवनवीन गोष्टी शिकतात. गुजरातच्या मुख्यमंत्र्यांच्या कार्यालयातील प्रतिनिधी दिलीप सिंघानी यांनीही नटूभाईंची भेट घेतली. यावेळी काही वैज्ञानिकही उपस्थित होते. यंत्राच्या यशस्वी निर्मितीबद्दल त्यांनी राज्य सरकारतर्फे अनुदान देण्यात येईल अशी हमी दिली.

त्यानंतर राष्ट्रीय नाविन्यपूर्ण प्रतिष्ठानतर्फे २०१२ मध्ये त्यांना गुजरात राज्याचा सहावा द्वैवार्षिक राष्ट्रीय पुरस्कार प्रदान करण्यात आला.

आर्थिक अडचणींमुळे नटूभाईंवर जेव्हा यंत्रासंबंधीचे काम थांबवण्याची वेळ आली, तेव्हा गुजरातमधील सृष्टी ही संस्था पुढे आली. तळागाळातील नाविन्यपूर्ण उपक्रमांना प्रोत्साहन आणि मदत देण्याचे काम ही संस्था करते. याशिवाय राष्ट्रीय नाविन्यपूर्ण प्रतिष्ठानतर्फेही त्यांना तांत्रिक आणि आर्थिक मदत देण्यात आली. अनुदान मंजूर झाल्यानंतर यंत्राच्या दर्जामध्ये नटूभाईंनी आणखी सुधारणा करून त्याला दुहेरी हायड्रॉलिक गियर पद्धतीची जोड दिली. अनुदानाचे मिळालेले बहुतेक पैसे यंत्राचा दर्जा सुधारण्यासाठी वापरल्याचे नटूभाईंनी सांगितले.

नटूभाईंच्या या यंत्राची माहिती आजूबाजूच्या खेड्यांमध्येही पोहोचली. त्यांच्या समाजातील लोकांनीही त्यांना अनेक पुरस्कार देऊन त्यांचे कौतुक केले. त्यांच्या आर्थिक अडचणीच्या काळात समाजातील अनेकांनी मदतीचा हात पुढे केला. पण स्वतःचा आत्मसन्मान अबाधित राखण्यासाठी नटूभाईंनी नम्रपणे ही मदत नाकारली. या नाविन्यपूर्ण यंत्राची बातमी सर्वदूर पसरताच अनेक जणांनी ते खरेदी करण्याची तयारी दर्शविली. एका गावातील एका ग्रामस्थाची याबाबतची प्रतिक्रिया प्रातिनिधिक मानावी लागेल. तो म्हणाला, “कापसाची बोंडे कशी तोडायची हा शेतकऱ्यांसमोरचा एक मोठा प्रश्न असतो. त्यासाठी आम्हाला मजुरांवरही भरपूर पैसा खर्च करावा लागतो. हे यंत्र जरा महाग असलं तरी आम्ही ते खरेदी करू कारण एकदाच काय तो मोठा खर्च

होईल पण नंतर बराच काळ काही काळजी करावी लागणार नाही.’’ नटूभाईच्या गावातील एक वृद्ध गृहस्थ म्हणाले, ‘‘अशा प्रकारचं यंत्र तयार करणं हे मोठं अवघड काम आहे. त्यासाठी निष्ठेनं आणि झोकून देऊन काम करण्याची गरज असते शिवाय त्याला बुद्धीची जोड असणेही आवश्यक असते. संपूर्ण गावात फक्त नटूभाईकडे अशी गुणवत्ता आहे.’’ यंत्राविषयी चर्चा करताना गावातील आणखी एक ज्येष्ठ नागरिक मडेभाई वढेर म्हणाले, ‘‘एखादी गोष्ट पूर्ण होण्यासाठी अथक परिश्रम घेतले तर ते काम यशस्वीपणे पूर्ण होते. एखादे यंत्र केवळ झाडावरची कापसाची बोंडे तोडत नाही, तर त्या बोंडातून कापूस बाहेर काढते तो एकत्रितपणे साठवते अशा अनेक गोष्टी करते तर ते यंत्र यशस्वी का होणार नाही. यंत्राला मोठी मागणी असल्याने प्रत्येक जण नटूभाईकडे येईल आणि यंत्राची चौकशी करेल.’’ त्यांची ही प्रतिक्रिया म्हणजे एका अर्थी नटूभाईना यंत्राबाबत आपल्या मनातील आणखी अनेक प्रयोग करायला दिलेले प्रोत्साहनच नव्हे काय ?

संपूर्ण जिल्ह्यात फर्ग्युसन ट्रॅक्टरचे वितरक आणि पुरवठादार असलेले प्रकाशभाई दोधीया म्हणाले की या यंत्राला दीड लाखापर्यंत किंवा त्यापेक्षाही जास्त पैसे देऊन लोक ते खरेदी करायला तयार आहेत. मळणीच्या यंत्रासाठी जर शेतकरी सव्वा लाख रुपये द्यायला तयार असतात तर या यंत्रासाठी ते दोन- सव्वा लाख द्यायलाही तयार होतील, कारण अशा प्रकारचे यंत्र हे तर त्यांच्या स्वप्नातीलच यंत्र आहे. मजुरीवर होणारा खर्च वाचल्याने यंत्राची किंमत लवकरच वसूल होईल.

भविष्यातील वाटचाल

नटूभाई केवळ एकदा यंत्र बनवून थांबले नाहीत तर त्यामध्ये अनेक नवनवीन बदल ते करत असतात. ते जास्तीत जास्त उपयुक्त कसे ठरेल हाच विचार सतत त्यांच्या डोक्यात असतो. यंत्राचा अंतिम आराखडा तयार झाला की आपल्या गावातच यंत्र निर्मिती केंद्र सुरु करायचा नटूभाईंचा विचार आहे. त्यांच्याकडे मोठी जमीन आहे आणि विजेचाही प्रश्न नाही. त्यामुळे स्वतःचेच निर्मिती केंद्र सुरु करायचे यावर ते ठाम आहेत. याच यंत्रामध्ये कापूस साठवण क्षमता आणखी वाढवण्याचा त्यांचा विचार आहे. याशिवाय लोहचुंबकावर वाहन चालवण्याची त्यांची महत्वाकांक्षी योजना आहे आणि ही योजना लवकरच प्रत्यक्षात आणण्याची हमी नटूभाई देत आहेत. नटूभाईसारख्या प्रयोगशील व्यक्तींमुळेच समाजाचा आणि देशाचा विकास होत असतो.

आगामी अंक

सप्टेंबर, २०१४

‘नागरी नियोजन’
या विषयावर असेल.

ऑक्टोबर, २०१४

‘अनियोजित क्षेत्र’
या विषयावर असेल.

प्रकाशन विभागाची नवी पुस्तके

१. व्हर्ल्ड ऑफ थिन फिल्म कोटिंग्स (इंग्रजी)
₹ ९०/-
२. तिलक का मुकदमा (हिंदी)
₹ ३३५/-
३. राजभाषा (हिंदी)
₹ १००/-

प्रकाशन विभागाची नवी पुस्तके

१. एक देश एक हृदय (हिंदी)
२. उपभोक्ता संगरक्षण (हिंदी)
३. परियावरण संगरक्षण :
चुनौतिया और समाधान

किरकोळ व्यापारातील थेट परदेशी गुंतवणूक: किती लाभ किती हानी?

– प्रा. शिवाजी काळे

केंद्रीय मंत्रीमंडळाकडून २४ नोव्हेंबर २०११ रोजी भारतीय किरकोळ व्यापारक्षेत्रातील ५१ टक्के परदेशी थेट गुंतवणुकीला परवानगी देण्याचे धोरण मंजूर केले. त्यानंतर खरं तर या विषयावर अनुभवी अर्थतज्ञांकडून खूप दर्जेदार चर्चा घडून येणे अपेक्षित होते. परंतु प्रत्यक्षात तसे न होता या निर्णयाची पाठराखण करणारा आणि या निर्णयास विरोध करणारा असे उघडउघड दोन गट पडले. भरीस भर म्हणून नुकत्याच पार पडलेल्या लोकसभा निवडणुकीत या विषयाचा बहुतेक राजकीय पक्षांनी आपल्या राजकीय लाभासाठी पुरेपूर वापर करून घेतला. परंतु या सर्व रणधुमाळीमध्ये या गुंतवणुकीला दुसरी प्रतिकूल बाजूही असू शकते, हे वास्तव स्वीकारायला या परदेशी गुंतवणुकीचा पुरस्कर्ता गट चक्क नकार देतो तर या गुंतवणुकीला तावातावाने विरोध करणारा विरोधक गट या विषयाच्या काही फायदेशीर अशा अनुकूल बाजूही असू, हे लक्षात घेऊ इच्छित नाही.

‘परदेशी थेट गुंतवणूक’ हे नेमके काय प्रकरण आहे ?

भारतीय किरकोळ व्यापार क्षेत्रातील परदेशी थेट गुंतवणुकीच्या लाभ आणि हानी यांचा विचार करण्याआधी हा विषय भारतातील किरकोळ व्यापारक्षेत्र तसेच एकूणच समाजाच्या दृष्टीनेही अत्यंत महत्त्वाचा असल्याने तो नेमकेपणाने समजून घेणे गरजेचे आहे. कारण व्यापार पद्धतीतील कोणत्याही धोरणात्मक बदलांचा परिणाम प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे देशातील सर्वसामान्य ग्राहकांच्या अर्थकारणावर होतच असतो.

या विशिष्ट गुंतवणुकीच्या संदर्भात भारत सरकारने जे धोरण मंजूर केले आहे, त्यानुसार परदेशी गुंतवणूकदारांना आता किरकोळ व्यापार क्षेत्रातील भारतीय कंपन्यांमध्ये जास्तीत जास्त ५१ टक्क्यांपर्यंत थेट गुंतवणूक करता येणार असून ज्या कंपनीमध्ये ही गुंतवणूक करावयाची असेल ती गुंतवणूक किमान १०० दशलक्ष डॉलर एवढ्या रकमेची

असणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे या एकूण परदेशी गुंतवणुकीतील अर्धी रक्कम शीतीकरण सुविधा, वाहतूक, बांधणी इत्यादी प्रकारच्या किरकोळ व्यापारपूर्व संरचनेत करणे बंधनकारक राहणार आहे. सगळ्यात महत्त्वाची बाब अशी की, अशा परदेशी गुंतवणुकीद्वारे अस्तित्वात यावयाच्या व्यापारी कंपन्या देशातील ठराविक शहरातच स्थापन करता येऊ शकतील. कारण ज्या शहरांची लोकसंख्या एक दशलक्ष पेक्षा जास्त आहे, अशा मोजक्या शहरांतच अशा थेट परदेशी गुंतवणूक झालेल्या कंपन्या संबंधित कायद्याच्या तरतूदीनुसार शक्य होणार आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात एकूण ७९३५ शहरे असून त्यांपैकी केवळ ५३ शहरांचीच लोकसंख्या एक दशलक्षपेक्षा जास्त आहे. म्हणजेच भारतातील केवळ ५३ शहरेच अशा कंपन्या अस्तित्वात येण्यासाठी पात्र ठरतात. भारतातील लघु उद्योग क्षेत्राच्या विकास प्रक्रियेवर

मुलगामी परिणाम करणारी या कायद्यात आणखी एक महत्त्वपूर्ण तरतूद आहे. या तरतूदीनुसार परदेशी थेट गुंतवणुकीद्वारे अस्तित्वात येणाऱ्या कंपन्यांनी त्यांना त्यांच्या व्यापारासाठी लागणाऱ्या एकूण व्यापारी मालापैकी किमान ३० टक्के व्यापारी मालाची खरेदी ही अशा विशिष्ट प्रकारच्या भारतीय लघु उद्योजकांकडून करणे बंधनकारक आहे, की ज्या उद्योजकांची महत्तम भांडवली गुंतवणूक एक दशलक्ष डॉलरपेक्षा जास्त नसेल.

या गुंतवणुकीचे नेमके लाभ काय ?

भारतीय आर्थिक संरचनेच्या विकासासाठी परदेशी भांडवलाची आवश्यकता वेळोवेळी अनेक अर्थतज्ञांनी अधोरेखित केली आहे. व्यापार-उद्योगाच्या आघाडीवर जगाशी स्पर्धा करताना सक्षम आर्थिक संरचनेला पर्याय नसतो. भारतीय बाजारपेठांमध्ये या माध्यमातून परदेशी भांडवल येण्यामुळे जसा या देशाच्या आर्थिक संरचना मजबूतीकरणाला प्रक्रियेला भक्कम आधार देणारा एक खात्रीशीर स्रोत मिळेल तसाच या निर्णयाचा स्थानिक व्यापाऱ्यांनाही आपला व्यापार वाढविण्यासाठी थेट लाभ प्राप्त होईल. कारण अशा प्रकारच्या प्रत्येक कंपनीतील ५१ टक्के परदेशी थेट गुंतवणुकीबरोबरच भारतीय उद्योजकांचीही त्यात ४९ टक्के गुंतवणूक राहणार आहे. परिणामी देशाला आपल्या आर्थिक विकासासाठी जसे आवश्यक परदेशी भांडवल प्राप्त होईल तशाच स्थानिक व्यापाऱ्यांनाही या मार्गाने नव्याने निर्माण होणाऱ्या वाणिज्य विकासांच्या संघींमध्ये जवळपास अर्धा वाटा उपलब्ध राहणारच आहे. या गुंतवणुकीद्वारे असा दुहेरी फायदा साधण्याचे भारतीय नियोजनकारांचे उद्दिष्ट असल्याचे यातून स्पष्ट होते.

भारतीय किरकोळ व्यापारात गुंतवणूक करताना परदेशी गुंतवणुकदारांनी

किमान १०० दशलक्ष डॉलरची गुंतवणूक करणे या कायद्यानुसार आवश्यक आहे. भांडवलाच्या कमतरतेमुळे सध्या त्रस्त असलेल्या भारतीय बाजारपेठांना या मार्गाने येणाऱ्या मोठ्या परदेशी गुंतवणुकीद्वारे एकप्रकारे प्राणवायूच मिळेल असे म्हणावयास हवे. या परदेशी भांडवलातील अर्धी गुंतवणूक ही किरकोळ व्यापारपूर्व संरचनेत होणार असल्याने वर्तमान स्थितीतील दुबळ्या संरचनेच्या भारतीय किरकोळ बाजारपेठा या संरचनात्मक पातळीवरही मजबूत होतील. अशा बाजारपेठ संरचना मजबूतीकरणाला गरज भारतीय अर्थतज्ञ सातत्याने अधोरेखित करित राहिले आहेत. विशेषतः विदेशी गुंतवणूकदार व्यापाऱ्यांकडे उपलब्ध असलेले अत्याधुनिक स्वरूपाचे साठवणूक विषयक आर्ट स्टोअरेज तंत्रज्ञान हे त्यांच्याकडील भारतीय व्यापार-उद्योगांच्या विकासासाठी आवश्यक असलेले अत्यंत मोलाचे तंत्रज्ञान असून ते भारतीय बाजारपेठांच्या सशक्तीकरण व विकास प्रक्रियेत वरदान ठरू शकेल. कारण अशा अत्याधुनिक साठवणूक तंत्रज्ञानाचा भारतीय व्यापाऱ्यांकडे अभाव असल्याने सध्या भारतातील धान्ये, फळे व भाजीपाला यांच्या एकूण उत्पादनांपैकी साधारणपणे २० ते ४० टक्के शेती उत्पादनांची नासधूस होते हे दुर्दैवी वास्तव आहे. भारतीय शेतकऱ्यांनी उन्हापावसात दिवसरात्र अपार कष्ट करून उत्पादित केलेल्या कृषी उत्पादनांची नासधूस रोखणे हे भारतीय कृषी उद्योग आणि एकूणच भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने अत्यावश्यक बाब आहे. परदेशी साठवणूक तंत्रज्ञानाच्या उपलब्धतेमुळे या वाया जाणाऱ्या शेतीमालाची बचत होऊन तो बाजारपेठेत विक्रीसाठी उपलब्ध

होऊ शकेल. याचा थेट लाभ भारताच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला होऊन तेथील लोकसंख्येच्या क्रयक्षमतेत वाढ होईल आणि ग्रामीण क्षेत्रातील व्यापारी मालाची मागणीही लक्षणीयरित्या वाढेल. यामुळे भारतीय बाजारपेठांच्या विस्ताराला निश्चितच गती येईल. या पार्श्वभूमीवर शेती उत्पादने बाजारपेठांमध्ये अधिक प्रमाणात विक्रीसाठी उपलब्ध झाल्याने भारतीय ग्राहकांनाही ती तुलनात्मकरित्या कमी किंमतीत प्राप्त होऊ शकतील. याचाच अर्थ असा की ग्रामीण तसेच शहरी अशा दोन्ही क्षेत्रांना या गुंतवणुकीचा लाभ होईल. शेती उत्पादनांच्या या किंमत पातळीतील घटीच्या परिणामी अप्रत्यक्षरित्या शहरी ग्राहकांच्या क्रयक्षमतेत वाढ होऊन शेती उत्पादनांची मागणीही वाढेल आणि त्यामुळे पुढील काळात शेती उत्पादनांच्या किंमती वाढून याचा लाभ नैसर्गिकरित्या भारतीय शेतकऱ्यांना होईल. या सगळ्याचा परिणाम म्हणून त्यांचे उत्पन्न वाढेल आणि ते शेती क्षेत्रात अधिक क्षमतेने गुंतवणूक करतील. पर्यायाने देशाचे एकूण शेती उत्पादन तसेच शेतीक्षेत्राची उत्पादकता वाढण्यास मदत होईल.

अशा प्रकारची परदेशी गुंतवणूक ही देशभरातील केवळ मोठ्या ५३ शहरांमध्येच होणे अपेक्षित असल्याने ही ठराविक भारतीय शहरे वगळता देशभरातील अन्य सर्व बाजारपेठा या स्थानिक व्यापाऱ्यांसाठी एकप्रकारे राखीवच ठेवल्या जाणार आहेत. त्यामुळे स्थानिक व्यापाऱ्यांवर परदेशी भांडवलाच्या आगमनाने आर्थिक आरिष्ट कोसळेल, ही भीती निराधार ठरते. त्याशिवाय परदेशी गुंतवणुकीद्वारे अस्तित्वात आलेल्या कंपन्यांनी आपल्या व्यापारी मालाच्या एकूण खरेदीपैकी किमान ३०

टक्के मालाची खरेदी ही एक दशलक्ष डॉलरपेक्षा जास्त गुंतवणूक नसणाऱ्या छोट्या भारतीय उद्योजकांकडून करावयाची आहे, त्यामुळे या स्थानिक उद्योजकांना ही नव्या स्वरूपातील एक हक्काची बाजारपेठ उपलब्ध होणार असल्याने अशा प्रकारचे भारतीय लघु उद्योगही नव्या जोमाने आपल्या कार्यक्षेत्रात विस्तारण्यास सज्ज होतील.

आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये अनेक देशांचा समावेश होत असल्याने वेगवेगळ्या देशातील व्यापारविषयक कायदातील तरतूदींचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार व्यवहारांवर अनुकूल वा प्रतिकूल परिणाम होत असतो. अशा परिस्थितीत जे व्यापारी आंतरराष्ट्रीय लवाद सुविधांचा सक्षम पद्धतीने वापर करू शकतात तेच व्यापारी आंतरराष्ट्रीय व्यापारही समर्थपणे करून आपल्या व्यापाराचे आंतरराष्ट्रीय प्रभावक्षेत्र वेगाने वाढवू शकतात.

भारतीय बाजारपेठांमध्ये प्रवेश करणाऱ्या परदेशी गुंतवणूकदार कंपन्या त्यांच्याकडील सक्षम आंतरराष्ट्रीय लवादक्षमता, तसेच माल संपादन व वितरण करण्याचे आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील सामर्थ्यशाली तंत्रज्ञान यांच्या मदतीने भारताच्या विदेशी व्यापाराचे प्रभावक्षेत्र जागतिक व्यापारपटलावर वाढवून भारतीय बाजारपेठांना व पर्यायाने भारतीय अर्थव्यवस्थेला भरीव लाभ मिळवून देऊ शकतात. विदेशी थेट गुंतवणूक ही या अर्थनिही महत्वाची ठरते, कारण अशा प्रकारच्या दोन्ही क्षमतांची किरकोळ व्यापारक्षेत्रातील भारतीय व्यापाऱ्यांकडे असलेली वर्तमान उणीव या गुंतवणुकीद्वारे भरून निघू शकेल. त्याचप्रमाणे परदेशी गुंतवणूकदारांच्या देशी व्यापाऱ्यांबरोबरच्या हातमिळवणूकीतून महत्तम आर्थिक क्षमतेच्या मोठ्या संयुक्त

व्यापारी कंपन्या अस्तित्वात येतील आणि या कंपन्या देशी व्यापाऱ्यांच्या पूर्वीच्या विदेशी बाजारपेठ हिश्याच्या तुलनेत अनेकपटींनी मोठा विदेशी बाजारपेठ हिस्सा काबीज करतील, जे स्थानिक व्यापाऱ्यांच्या स्वतःच्या व्यापारक्षमतेच्या सद्यस्थितीतील कक्षेबाहेरचे आहे.

या गुंतवणुकीमुळे नेमकी कोणती हानी संभवते ?

परदेशी भांडवलाच्या भारतीय किरकोळ व्यापारातील थेट गुंतवणुकीस समाजातील काही वर्गांकडून, विशेषतः स्थानिक किरकोळ व्यापारी वर्गांकडून सतत विरोध होतो आहे. स्थानिक किरकोळ व्यापाऱ्यांची भारतीय किरकोळ मालाच्या बाजारपेठेतील मोठी गुंतवणूक असून परदेशी भांडवलाच्या आगमनाने या स्थानिकांना परदेशी कंपन्यांनी निर्माण केलेल्या राक्षसी स्पर्धेला सामोरे जाण्याची वेळ येईल आणि या असमान स्पर्धेत स्थानिक व्यापारी दिवाळखोरीत निघून रस्त्यावर येतील, अशी भीती व्यक्त केली जात आहे. कारण परदेशी गुंतवणूकदारांची प्रचंड आर्थिक क्षमता तसेच अवाढव्य खरेदी क्षमता, किरकोळ व्यापारातील अनेक पटींचा वरचढ अनुभव तसेच साठवणूकीतील अत्याधुनिक आर्ट स्टोअरेज तंत्रज्ञान क्षमता यांचा सामना दुबळे भारतीय किराणा क्षेत्र आपल्या तुटपुंज्या क्षमतांसह करूच शकणार नाही. तसेच विदेशी गुंतवणूकदार भारतीय व्यापाऱ्यांची पारंपारिक ग्राहक आधारक्षेत्रे जाणीवपूर्वक. त्याबरोबरच ते आपल्या प्रचंड खरेदी क्षमतेद्वारे स्थानिक व्यापाऱ्यांचे शेती उत्पादनांचे पारंपारिक स्रोतही पळवतील आणि स्थानिकांच्या वाटयाला अत्यल्प उत्पादन स्रोतच केवळ उरतील. परिणामी स्थानिक व्यापारी अधिक दुबळे

बनतील व त्यांना आपले बाजारपेठेतील अस्तित्व टिकविण्यासाठी झगडावे लागेल. कारण विदेशी बहुराष्ट्रीय व्यापारी कंपन्या काटेकोरपणे दर्जा श्रेष्ठत्वाची जपणूक तसेच दर्जा प्रमाणीकरण याद्वारे त्यांच्याकडून विकल्या जाणाऱ्या उत्पादनांचे वेगळेपण ठशठशीतपणे ग्राहकांसमोर आणतील, त्याचप्रमाणे ग्राहकांच्या मनात आपल्या वस्तूंच्या दर्जाविषयीचा विश्वास वाढावा व तो कायम टिकावा यासाठी योग्य अशा दर्जा प्रमाणपत्र प्रणालीचाही ते कौशल्याने वापर करतील. परिणामी भारतीय बाजारपेठ ठळकपणे श्रीमंत ग्राहक आणि सर्वसामान्य ग्राहक अशा दोन ग्राहक गटांमध्ये विभाजीत होईल. ज्यांची क्रयशक्ती जास्त आहे असा श्रीमंत ग्राहकवर्ग दर्जा व प्रतिष्ठा जपण्याच्या ओढीने या नवीन बहुराष्ट्रीय व्यापारी कंपन्यांकडे मोठ्या प्रमाणात आकर्षित होईल तर तुलनेने कमी उत्पन्न असलेला सर्वसामान्य ग्राहकवर्ग आपल्या उपलब्ध उत्पन्न रक्कमेची काटकसर करण्यासाठी आपली खरेदी पूर्वीप्रमाणेच त्यांच्या देशी किरकोळ व्यापाऱ्यांकडून करणे सुरु ठेवेल. मात्र इथेही देशी व्यापाऱ्यांचे नुकसानच होईल, कारण त्यांचा पुर्वीचा श्रीमंत ग्राहकवर्ग की जो आधी केवळ योग्य पर्याय उपलब्ध नसल्याने देशी व्यापाऱ्यांकडून खरेदी करीत असे असा श्रीमंत ग्राहकवर्ग बहुराष्ट्रीय दुकानांचा पर्याय सापडताच आपल्या जुन्या पारंपारिक व्यापाऱ्यांचा त्याग करून या नव्या अधिक आकर्षक बहुराष्ट्रीय दुकानांकडे आकर्षित होईल. यामुळे एकप्रकारे देशी व्यापाऱ्यांचा पारंपारिक ग्राहक आधारच उध्वस्त होईल.

परदेशी भांडवलाच्या भारतीय किरकोळ बाजारातील थेट गुंतवणुकीची मोठी झळ भारतीय लोकसंख्येतील गरीब वर्ग आणि शेती क्षेत्रास बसेल अशीही एक

शक्यता आहे. कारण भारतातील जमीन धारणक्षेत्राचा आकार हा अत्यंत लहान आहे. सन २००२-०३ च्या राष्ट्रीय नमुना पाहणी अहवालाच्या आकडेवारीनुसार कार्यवाहीत असलेले जमीन धारणक्षेत्र केवळ १.१ हेक्टर तर काही ठिकाणी ते त्याहीपेक्षा कमी आहे. सन २०००-२००१ च्या भारताच्या शेती क्षेत्रातील खानेसुमारीनुसार ६३ टक्के अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे जमीनीचे धारणक्षेत्र एक हेक्टरपेक्षा कमी आहे. देशातील सर्व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचा एकत्रितपणे विचार केल्यास देशातील एकूण लागवडक्षेत्राच्या केवळ १९ टक्के इतकेच लागवडक्षेत्र अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या मालकीचे असल्याचे वास्तव समोर येते. याशिवाय जमीनीची कसलीही मालकी नसलेली मोठी लोकसंख्या शेतीक्षेत्रात शेतमजुरांच्या रूपात कार्यरत आहे. राष्ट्रीय नमुना पाहणी अहवालाच्या आकडेवारीनुसार भारतातील ४० टक्के ग्रामीण लोकसंख्या ही जमीनीची मालकी नसलेली लोकसंख्या आहे. याचाच अर्थ असा की, भारताच्या ग्रामीण लोकसंख्येतील मोठा हिस्सा प्रत्यक्षात 'शेती उत्पादनांचे उत्पादन न करणारा परंतु त्यांची खरेदी करणारा' वर्ग आहे. परदेशी थेट गुंतवणुकीमुळे शेती उत्पादनांच्या किंमतींमध्ये वाढ होणे ही बाब अपरिहार्य मानले जाते. शेती उत्पादनांच्या किंमती वाढल्यामुळे त्याची खरी झळ शेती उत्पादनांचे ग्राहक असलेल्या या विशिष्ट ग्रामीण लोकसंख्येला बसून त्यांचे जगणेही मुश्कील होईल व पर्यायाने ग्रामीण भारतातील गरीबी आणखी वाढेल अशी भीती व्यक्त केली जात आहे.

काही तज्ञ या गुंतवणुकीस विरोध करताना असा युक्तिवाद करतात की शहरी बाजारपेठांमध्ये जेवढा बाजारपेठ

हिस्सा परदेशी गुंतवणुकीमार्फत काबीज केला जाईल, तेवढ्या बाजारपेठ हिशाला स्थानिक व्यापारी कायमचे मुकतील. कारण विदेशी गुंतवणूकीने अस्तित्वात आलेल्या या बहुराष्ट्रीय व्यापारी कंपन्या भारतीय बाजारपेठांमधील त्यांच्या प्रवेशानंतर या देशातील स्थानिक व्यापाऱ्यांची पारंपारिक पुरवठा साखळी प्रथम नष्ट करतील आणि नंतर स्वतः भारतीय शेतीमालाच्या खरेदीत मक्तेदारी निर्माण करतील. अशा मक्तेदारीच्या स्थितीत भारतीय शेतकऱ्यांना आपल्या कृषी उत्पादनांची विक्री त्यांना न परवडणाऱ्या किंमतीत या कंपन्यांना करणे करताना काही लोक असा युक्तीवाद करतात की, भारतीय बाजारपेठेत असे अनेक घटक आहेत की ते अशी स्थिती निर्माण होण्यास प्रतिबंध करतील. एक तर त्यानंतरच्या काळात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची संख्या वाढेल आणि त्यांच्यातच आपापसात शेती उत्पादनांच्या खरेदीसाठी स्पर्धा सुरु होईल. परिणामी शेती उत्पादनांची किंमत पातळी खूप खाली कोसळण्याची शक्यता कमी राहिल. अशा स्थितीत आणखी एक शक्यता संभवते ती अशी, की या कंपन्या आपसात गुप्त समझोत्यांद्वारे बाजारपेठा वाटून घेतील आणि एकमेकांच्या बाजारपेठ क्षेत्रात हस्तक्षेप न करण्याबाबतचे धोरण राबवून त्या त्या बाजारपेठांवर आपली मक्तेदारी प्रस्थापित करतील. समजा अशी स्थिती निर्माण झालीच, तरी अशा स्थितीचा देशी व्यापाऱ्यांनाही फायदा घेता येऊ शकेल. हे देशी व्यापारी पुन्हा त्या त्या बाजारपेठांमध्ये प्रवेश करतील आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना स्पर्धा निर्माण करतील. शिवाय शासनाच्या किमान आधारभूत किमतींचा पर्यायही शेतकऱ्यांना उपलब्ध राहणारच आहे. या सर्व बाजारपेठ

घडामोडींच्या परिणामी कृषी उत्पादनांच्या किंमती ढासळणे थांबेल.

या परदेशी गुंतवणुकीस विरोध करताना आणखी एक मुद्दा सातत्याने मांडला जातो आणि तो म्हणजे शेती उत्पादनांबाबतच्या जोड करारांबाबतचा. शेती उत्पादनांबाबतचे जोड करार हा शेती उद्योगातील एक पारंपारिक बाजारपेठ घटक मानला जातो. कृषीविपणन साखळीत बहुतांशी ग्रामीण बाजारपेठांमध्ये स्थानिक सावकार आणि स्थानिक व्यापारी अशी दुहेरी भूमिका बजावणारे व्यापारी कार्यरत असतात. हे व्यापारी लागवडीच्या मोसमात गरजू शेतकऱ्यांना शेतीसाठीच्या लागवड खर्चासाठी कर्ज देतात. हे कर्ज देताना सावकार आणि शेतकऱ्यांदरम्यान जो करार होतो, त्या करारात संबंधित शेतकऱ्याने त्याचे पीक तयार झाल्यानंतर ठराविक दराने (जो दर बाजारदरापेक्षा खूपच कमी ठेवण्यात आलेला असतो) त्या सावकाररूपी व्यापाऱ्यासच विकण्याची अट समाविष्ट असते. विदेशी भांडवलाच्या या बहुराष्ट्रीय कंपन्या सुद्धा शेती उत्पादनांचे अपेक्षित खात्रीशीर उत्पादन व्हावे आणि त्यांच्या विक्री केंद्रांना या कृषी मालाचा विक्रीसाठी विनाअडथळा अखंड पुरवठा होत रहावा यासाठी हेच जोड करार व्यापारतंत्र महत्तम क्षमतेने वापरतील. यासाठी ते मोठमोठ्या आकाराची उत्पादनक्षेत्रे नियंत्रित करण्यासाठी अनेक शेतकऱ्यांशी करार करतील. या कंपन्या देशी व्यापाऱ्यांपेक्षा कमी व्याजदराने शेतकऱ्यांना कर्ज देतील आणि अशाप्रकारे देशी व्यापाऱ्यांची ते या विशिष्ट तंत्राद्वारे होणाऱ्या कृषी उत्पादनांच्या खरेदी प्रक्रियेतून एकप्रकारे हकालपट्टीच करतील. परंतु शेतकऱ्यांना मात्र ही बाब फायदेशीर ठरेलच असे नाही. कारण त्यांना याही करारातील तरतुदींच्या

बंधनामुळे बाजार किंमतीपेक्षा कमी दरानेच त्यांच्या उत्पादनांची बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना विक्री करणे भाग पडेल. फरक एवढाच की, या बदललेल्या स्थितीत भारतीय शेतकरी देशी सावकारांच्या तावडीतून सुटून बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या मगरमिठीत सापडेल आणि हा राक्षसी क्षमतेचा सावकार भारतीय शेतकऱ्यांचे शक्य तेवढे जास्तीत जास्त शोषण करेल. सगळ्यात गंभीर बाब अशी की, या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांकडे महत्तम क्षमतेची अत्याधुनिक आर्ट स्टोअरेज सुविधा असल्याने त्या भारतीय बाजारपेठांमधून दोन मार्गांनी शेती उत्पादने प्रचंड क्षमतेने खरेदी करतील. यातील पहिला मार्ग म्हणजे करार शेती आणि दुसरा मार्ग म्हणजे थेट बाजारपेठ खरेदी. या कंपन्या त्यांच्या प्रचंड खरेदी क्षमतेच्या आधारे शेती उत्पादनांच्या सुगीच्या काळात अल्प दराने शेती उत्पादनांची महाकाय खरेदी करतील. परिणामी पीकांच्या सुगीचा आरंभीचा ठराविक कालावधी लोटताच शेती उत्पादनांच्या किंमती मोठ्या प्रमाणात वाढायला लागतील. याचाही फायदा पुन्हा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनाच होईल. कारण ते अशा स्थितीत त्यांच्याकडील अत्याधुनिक साठवणूक सुविधांच्या मदतीने साठवलेल्या प्रचंड साठ्यातील शेती उत्पादनांची पुन्हा चढ्या भावाने विक्री करतील. याचा परिणाम म्हणून एकीकडे करारात अडकलेल्या या शेतकऱ्यांच्या नशीबी त्याचे कंपन्याकडून होणारे आणि कागदोपत्री कायदेशीर दिसणारे हे शोषण केवळ हताशपणे पाहत राहणे येईल तर दुसरीकडे या देशातील सर्वसामान्य ग्राहक, अल्पभूधारक शेतकरी आणि शेतमजूर शेती उत्पादनांच्या या वाढलेल्या किंमतींमुळे भरडून निघतील.

१९९१ मध्ये खाजगीकरण, जागतिकीकरण आणि उदारीकरणाच्या धोरणांचा आपण औपचारिक अंगिकार केल्यानंतरच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेची

स्थिती पाहता तिला गती देण्यासाठी आपणास परदेशी भांडवलाची नितांत आवश्यकता आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था एकूण राष्ट्रीय उत्पादनाच्या संदर्भात सध्या जगात अकराव्या स्थानावर असून आपल्याला २०१६-१७ पर्यंत आपली सध्याची वित्तीय तूट तीन टक्क्यांपर्यंत आणावयाची आहे. विदेशातून भांडवल कमी प्रमाणात येत असून देशात डॉलर्सरूपी भांडवलाची चणचण आहे. परिणामी कर्ज उभारणीचा बोजा वाढतो आहे. ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याची गरज असून त्यासाठी सुमारे पन्नास कोटी लक्ष रुपयांची आवश्यकता आहे. विशेषतः अमेरिकेची अर्थव्यवस्था सुधारल्यामुळे आणि फेडरल रिझर्व्हच्या धोरणामुळे ज्या विदेशी अर्थसंस्था भारतात निधी घेऊन आल्या होत्या, त्या आता मायदेशी परतल्या आहेत. या पार्श्वभूमीवर वर्तमान स्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती नाजूक बनली असून जास्त आयात आणि त्या तुलनेत कमी निर्यात अशा प्रतिकूल आर्थिक स्थितीत परदेशी भांडवलाचा ओघ भारतात यावा यासाठी केंद्र सरकारने हे महत्त्वपूर्ण पाऊल उचलले आहे. मात्र आरंभी उल्लेख केल्यानुसार या विषयावर अभ्यासपूर्ण चर्चा होणे बाजूला राहून या विषयाला राजकीय स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळे सर्वसामान्य माणूस मात्र गोंधळून गेला आहे.

सारांश :

प्रस्तुत लेख म्हणजे या विषयाच्या अनुकूल तसेच प्रतिकूल अशा दोन्ही बाजूंचे विवेचन करण्याचा एक प्रयत्न आहे. भारतीय किरकोळ व्यापारातील परदेशी गुंतवणुकीचा प्रतिवाद करणे हा या लेखाचा अजिबात हेतू नाही. तसे करणे हे देशाच्या प्रगतीस एक प्रकारे विरोध करणे ठरेल. कारण त्यामुळे आत्यंतिक गरज असूनही परदेशी भांडवलाचे लाभ

तसेच त्या सोबत येणाऱ्या अत्याधुनिक तंत्रज्ञानापासून भारतीय अर्थव्यवस्था वंचित राहिल. या गुंतवणूक धोरणाच्या प्रारंभीच्या काळात आपण रोजगारांच्या संधी तसेच देशी किरकोळ व्यापाऱ्यांच्या चरितार्थाची साधने मोठ्या प्रमाणात गमावण्याची भीती आहे हे खरे आहे. परंतु आपण हे ही विसरता कामा नये की, या परदेशी गुंतवणुकीद्वारे उभ्या राहणाऱ्या महाकाय दुकांनांमध्ये तसेच त्यांच्या नियोजनबद्ध उभारलेल्या पुरवठा साखळ्यांमध्ये नवीन रोजगारांच्या संधीही निर्माण होणार आहेत. त्यापुढच्या दीर्घकाळात विदेशी गुंतवणुकीद्वारे निर्माण झालेल्या लाभांची त्या त्या व्यापारी आस्थापनांनी भारतीय किरकोळ व्यापारी क्षेत्रात पुनर्गुंतवणूक केली आणि हे संघटीत विदेशी गुंतवणुकीचे क्षेत्र असेच विस्तारत राहिले तर व्यापारसंधींपासून आतापर्यंत वंचित राहिलेल्या अनेकांसाठी नवनवीन व्यापारसंधी निर्माण होतील. जसे औद्योगिक क्रांती आणि मानवी जीवनातील संगणकाचा प्रवेश या दोन्ही घटनांच्या वेळी आरंभीच्या अल्पकाळात जरी रोजगार संधी मोठ्या प्रमाणात घटल्या तरी त्यानंतरच्या पुढील काळात या दोन्ही क्षेत्रांनी अनेक नवनवीन रोजगारक्षेत्रे निर्माण करून रोजगार संधीही प्रचंड प्रमाणात निर्माण केल्या. तसाच प्रकार परदेशी थेट गुंतवणुकीबाबत घडेल असा विश्वास ठेवण्यास काही हरकत नसावी. हे परदेशी भांडवल योग्य प्रकारे नियंत्रित करून लाभदायक पद्धतीने वापरले तर ते भारतीय अर्थव्यवस्थेस प्राणवायूसमान ठरू शकते, हे मात्र निश्चित.

संदर्भसूची :

१. इंडियन इकॉनॉमी - रुदर दत्ता, के. पी. एम. सुंदरम
२. इंडिया २०१३
३. इकॉनॉमिकल ऍण्ड पॉलिटिकल वीकली जानेवारी २०१४

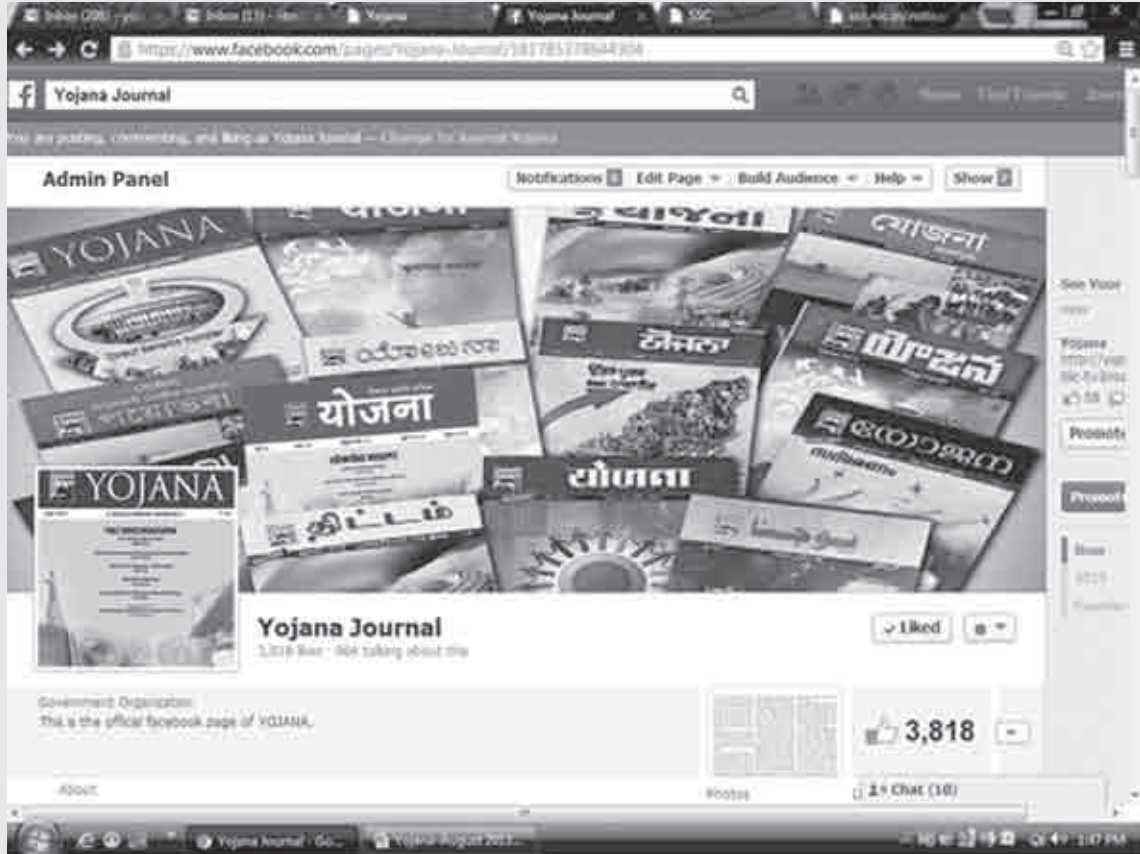
फेसबुक जाहिरात

योजना मासिकाने नुकतेच आपले फेसबुक पान सुरु केले आहे. या ऑनलाईन माध्यमाद्वारे वाचकांना आमच्याकडून तात्काळ सूचना, आमचे कार्यक्रम व आगामी अंकांबद्दल माहिती प्राप्त करता येईल आणि त्यावर प्रतिसादही देता येईल.

दोन महिन्यांच्या कालावधीत आमच्या वाचकांकडून प्राप्त झालेल्या ३,८०० पेक्षा अधिक पसंती दिल्या असून त्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहोत. आपला पाठिंबा असाच कायम राहिल, अशी अपेक्षा बाळगतो.

आमच्या फेसबुक पानावर पोहोचण्यासाठी फेसबुकच्या सर्चवर योजना जर्नल टाईप करा किंवा तुमच्या इंटरनेट ऑफिस बारवर खालील लींक टाका:

<https://www.facebook.com/pages/Yojana-journal/181785378644304?ref=hl>

कृपया आमच्या फेसबुक पानाला भेट द्या आणि आपल्या मौल्यवान सूचना आमच्यापर्यंत पोहोचवा.

प्रकाशन विभागाची गृह वाचनालय योजना

या योजनेंतर्गत आजीव सदस्यत्वासाठी पुस्तकप्रेमींना आवाहन

प्रमुख वैशिष्ट्ये -

- सदस्यता शुल्क रु. १००/- (परत न मिळणारे)
- प्रकाशन विभागाच्या कोणत्याही नियतकालिकाच्या त्रैवार्षिक वर्गणीदाराला सदस्यत्व शुल्कात ५०% सवलत, म्हणजेच सदस्यत्व शुल्क फक्त ५०/- रु.
- प्रकाशन विभागाच्या रु. १००/- वरील पुस्तक खरेदीवर २०% सूट (सूट वजा केल्यानंतर खरेदी केलेल्या पुस्तकांच्या बिलाची रक्कम किमान १००/- रुपये होत असल्यास)
- वार्षिक रु. ५००/- किंवा अधिक मूल्याच्या पुस्तक खरेदीवर (सूट वजा जाता) या योजनेतील सदस्याला २५/- रु. किमतीचे, विभागातर्फे प्रकाशित पुस्तक/नियतकालिक विनामूल्य
- सर्व सदस्यांना प्रकाशन विभागाच्या पुस्तकांची सूची विनामूल्य पाठविली जाईल.
- ही योजना भारताच्या भौगोलिक सीमांदरम्यान प्रायोगिक तत्त्वावर राबविली जाईल.
- वृत्तपत्रांमध्ये एका महिन्याची सूचना जाहिरातीद्वारे देऊन ही योजना रद्द करण्याचा अधिकार प्रकाशन विभाग राखून ठेवीत आहे.

सदस्यत्वाच्या अर्जासाठी किंवा अन्य माहितीसाठी संपर्क :
व्यापार प्रबंधक, प्रकाशन विभाग, सी-७०१, केंद्रीय सदन,
सीबीडी, बेलापूर, नवी मुंबई - ४०० ६१४.
दूरध्वनी : २७५७ ०६८६

दूरध्वनी : - ०११-२४३६५६१० / ७२६०
फॅक्स : ०११-२४३६५६०९
email : dpd@sb.nic.in, dpd@mail.onic.in
website : www.publicationsdivision.nic.in

शिवतेज बुक डेपो

स्पर्धा परीक्षा पुस्तकांचे माहेरघर

शिवतेज बुक डेपो स्पर्धापरीक्षा पुस्तकांचे आप्पा बळवंत चौकात कायमस्वरूपी प्रदर्शन व सवलतीच्या दरात विक्री

MPSC, UPSC, स्टाफ सिलेक्शन, सेट-नेट, शिक्षणाधिकारी, कृषिधिकारी,
चालू घडामोडी, पोलीस भरती, जनरल नॉलेज, प्र.दर्पण हिंदी/इंग्रजी, योजना मराठी/हिंदी/इंग्रजी,
कुरुक्षेत्र हिंदी/इंग्रजी, लोकराज्य, बँकिंग सर्व्हिस, सर्वप्रकारची मासिके,
मुलाखतीसाठी आवश्यक अशा अनेक स्पर्धापरीक्षांकरिता लागणारी हजारो पुस्तके उपलब्ध

भांडेकरी न्यूजपेपर एजन्सी

एस. टी. बुकस्टॉल, स्वारागेट, पुणे संपर्क : 8600723093

MPSC, UPSC, स्टाफ सिलेक्शन, सेट-नेट, शिक्षणाधिकारी,
कृषिधिकारी, चालू घडामोडी, पोलीस भरती, जनरल नॉलेज,
प्र.दर्पण हिंदी/इंग्रजी, योजना मराठी/हिंदी/इंग्रजी, कुरुक्षेत्र हिंदी/इंग्रजी,
लोकराज्य, बँकिंग सर्व्हिस, सर्वप्रकारची मासिके, मुलाखतीसाठी आवश्यक अशा
अनेक स्पर्धापरीक्षांकरिता लागणारी हजारो पुस्तके उपलब्ध

शिवतेज बुक डिस्ट्रीब्यूटर्स

स्पर्धा परीक्षा पुस्तके व मासिके होलसेल मिळण्याचे ठिकाण

UPSC, MPSC च्या
अभ्यासासाठी
अपरिहार्य मासिक
युनिक बुलेटिन मासिकाचे
एकमेव वितरक

२६ बुधवार पेठ, आप्पा बळवंत चौक, पुणे २ संपर्क : 9850602149